

ҒАЙБУЛЛОҒ АС-САЛОМ

ЭЙ УМРИ АЗИЗ

1-китоб

Ғайбуллоҳ ас-Салом

АСАРЛАР

*Эй умри азиз
Биринчи китоб*

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБЕА КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1997

Таҳрир ҳайъати:

Алишер АЗИЗХУЖАЕВ, Пулат НОСИРОВ, Нажмиддин
КОМИЛОВ, Башрулло МУҲИТДИНОВ, Фатхулла ЭРГА-
ШЕВ, Бахтиёр ЭРҚАЕВ, Муҳаммаджон ИМОМНАЗАРОВ,
Ҳамдам СОДИҚОВ, Абдумалик ЕҚУБОВ.

Тақризчи:

филология фақлари номзоди, доцент Сайди УМИРОВ

Ғайбуллоҳ Ас-Салом.

Асарлар. 1-китоб. Эй, умри азиз. — Т.: Шарқ, 1996.—256 б.

Уз2

МУҚАДДИМА

Марҳаматли уқувчим. Ҳар гал узимнинг навбатдаги, янги китобимни ёзиш учун қулимга қалам олар эканман, қалбимни ҳаяжон чулғайди. Куз унгимда Сизнинг, азиз китобхон, қиёфангиз намоян булади. Нима дер экансиз, мени қандай қабул қиларкансиз, деб уйлайман. Чунки, муаллиф мақомида, қилган меҳнатимнинг, инчунин, муайян маънода илмий ҳам ижодкор тадқиқотчи сифатида, узимнинг ҳам обрӯ-эътиборим, нуфузим ва тақдирим Сизга боғлиқ. Мени уқир экансиз, агар қулингиздаги китобим хусусида узингизнинг алданмаганингизга иқрор булсангиз, мутолаага сарфлаган вақтингизга рози булинг. Мен ҳам чеккан заҳматларимга мингдан-минг розиман. Бинобарин, мен учун энг холис ҳакам — Сиз. Узингиз биласиз, камина бир умр таржима назарияси ва амалиёти, таржимонлар тайёрлаш ташвишлари билан шуғулланиб келган мутахассисман. Касб-корим, ихтисосим: таржимашунос ва дорилфунун мударриси, мураббийлик.

Кейинги ун йил мобайнида, узимнинг асосий ҳунаримга содиқ қолганим ҳолда, менда бадий ва публицистик ижодга ҳам қизгин иштиёқ, майл пайдо булди. Овознигор (радио), ойнаи жаҳон (телевидение)да чиқишларим, шеър ёзиш, матбуот саҳифаларида уз бадиаларим, ахлоқ-одоб, маънавият баҳсларидаги мақолаларим билан иштирок этишим кўпроқ кўзга ташланмоқда. Узимнинг асосий касб-кор соҳаларим: таржимашунослик, адабиётшунослик, тилшунослик, лугатшунослик, қомусшунослик, услубиёт, қиёсий-қолиповчи тарҳ (типология)дан ташқари, халқ табобати, сеҳршунослик (экстрасенсорика), мусиқа, табиий-шунослик (экология), диншунослик муаммолари билан ҳам шуғуллана бошладим. Унда-бунда турфа мавзулардаги асарларни таржима қилишга ҳам тўғри келади. Кунглингиздан кечаётган андишани, азизлар,

эшитиб турибман: бир киши учун бундай қамров, хилма-хиллик қўплик қилмасмикан?

Билмадим. Қўплик қиладими, камлик қиладими. Биладанки, қай жабҳага қўл урмайини, ўз насибамни чала қолдирмасликка, нон-тузимни ҳалоллашга ҳаракат қилганман. Ўзган ишларимни ҳар бир соҳанинг таниқли олимлари назаридан ўтказганман.

Аммо гаразим ўзимнинг қомусий билагон киши эканимни писанда қилиш эмас. Асло. Фақат айтмоқчиманки, менга нуқул таржимавий тадқиқотларим, соф назарий изланишларимгина эмас, шу билан баробар адабий-публицистик бисотим ҳам бирдай қадрли. Бинобарин, Асарларим мажмуасини тайини этганда уларнинг мундарижа тарафдан ранг-баранг бўлишига алоҳида диққат қилдим. Шунинг учун ундан кўп йиллик назарий ишларим, мураккаб таҳсил жараҳида орттирган тажрибаларим билан баробар, айрим бадналар, ибратли воқеий қиссалар, мактублар, янги ҳикмат ва фикр-мушоҳадалар, панд-насиҳатлар, хотиралар, мавзу тақозоси билан баъзи бир шеър ва кичик таржималар ҳам урин олади. Бу эса, меннинг назаримда, ҳар бир жылднинг бир қадар мароқ билан снгили ўқилишига қўмақлашади деб мулжалладим. Шояд турли ихтисосдаги ўқувчиларим каминадан ўзларига ксракли нарсаларни топсалар. Эҳтимол, бундай тadbиру тажриба нашриётимиз амалиётида илк топқир тадбиқ этилаётгандир. Начора. Биз, ҳаддан ташқари сипойилашиб кетган муаллифлар ҳам, ўз ўқувчиларимизга, уларнинг дидлари, талаб ва интилишларига пешвоз чиқишимиз ксрак-ку, ахир. Баайни шундайки, дастурхонга бир хил хўрак тортилганидан кўра, анвои нознеъматлар булгани яхши. Бундан ташқари, мажмуадан турли даврларда ўзган илмий рисола, дарслик, қўлланма ва мақолаларим урин олар экан, уларда меннинг ёш, иқтидор, малака, ҳатто ҳаёт ҳамда тақдир тақозоси билан боғлиқ руҳий ҳолатларим, услубий тафовутлар ҳам акс этмай иложи йўқ. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас. Зеро, 50-60-йиллардаги нашрларим билан 80-90-йилларда чоп эттирган китобларимни бир хил қимматга эга деб бўлмайди. Бу табиий. Гарчи китобларимни ҳозирги мавқсимдан туриб нашрга ҳозирласам-да, улар орасида муайян фарқлар кузга ташланишини наинки номатлуб, билтъакс, мақсадга мувофиқ деб биладан.

Зукко ўқувчим. Сизга илинаётган ва Сиз учун

тайёрлаётганим узига хос ушбу қуллиётим моҳият эътибори билан менинг тақроримгина эмас, балки давомим, бинобарин, ҳаётимдир. Унда бутун борлигиму йўқлигим уз ифодасини топса ажаб эмас. Шу билан камина камтарин Сизнинг олийҳиммат назарингизда имтиҳондан ўтган бўламан. Ҳозирга қадар мен Сиз муҳибларимни имтиҳон қилиб келдим. Энди навбат — Сизга. Сунги гаразим. Бундай катта нашр ҳар хил жиддий-ножиддий нуқсонлар, хато ва майда қусурлардан бутунлай холи бўлиши амри маҳол. Маъзур тугайсиз, азизлар. Сизнинг ҳолисона танқидий фикр ва мулоҳазаларингиз, тақлиф ва истақларингиздан умидворман. Навбатдаги китобларни чоп этишга тайёрлаганда уларни ҳисобга олишга ҳаракат қиламан. Мажмуани ниҳоясига етказишда ўзимга Аллоҳ таолодан куч-қувват, пича омад, Сизларга эса, мсҳрибонларим, сабр-тоқат тилаб қоламан.

УЙЛАЙМАН, ДЕМАК БОРМАН

1-фасл

МЕНГА ИШОНМАНГИЗ, ОДАМЛАР

ЯШАШИМ КЕРАК. УЗИМ УЧУНГИНА ЭМАС

Жанобингиз Гайбуллоҳ ас-Салом минг тўққиз юз уттиз иккинчи йил, яъни қуй йилида собиқ Бухоро амирлиги сарҳадида, ҳозирги Навоий вилоятининг Хатирчи беклигида таваллуд топганман. Кичик бир тафсилот. Туғуруқхонада эмас, Сув дарвоза гузаршнинг Соғунгарлик тупида, уйда энага (бизнингча — момо) қулида тутилганман. У вақтларда, ҳозиргидай, давлат туғуруқхоналари булмаган. Бас, ҳар хил миллат, турфа ирқ ёхуд бошқа соғлом-носоголом кишиларнинг бутана, қорипиқ сутини ичиш каминага насиб этмаган. Ота-она бағрида ушиб-улгайдим. Уруғ-қабилачилик шажарасида отам тарафидан — мангитлар сулоласига, она жамоамиз йуригидан эса арабларга мансубман.

Раҳматлик дадам мулла Тожни, айтишларича, катта хонадонимизга шундоқ девор-дармиён булган авлиё Гадой Селкин бобомга ворис эканлар. Падаримиз элулус орасида «мулла Тожни» деган ном билан машҳур эдилар. Эски мактабда таҳсил курган, уқимишли ва муътабар зот булганлари боис. Лекин дадамиз «миллатчи», «халқ душмани», «қулоқ» булишдан бир умр чучиб яшадилар. «Зинҳор мулла эмасман, ҳой мусулмонлар, одамлар узича менга шундай лақаб қўйган», дер эдилар нуқул. «Мулла Тожни дегани бу ном эмас, лақаб, бизда, ўзбекчиликда таомил шундай», «ўзбекчилик жонга бало, ахир» деганлари-деган эди. Билса ҳазил, билмаса чин маъносида. Энди менга туриб-туриб алам қилади. Айтсанг — гап, айтмасанг — дард. Ҳеч бир қиёси йўқ ажаб телба замон! Олим ёки фозил булгандан кура, жоҳил тупори булиш чандон афзал ҳисобланган. Э-э... Нимасини айтасиз.

*То хушвақт эмиш ушбу замонда гумроҳ.
Хуш кўрмас эмиш ақлу хирадни дунё.
Кел, ақлу хирадни ол бошимдин, эй дўст,
Шоядки замона биз сари боқса қиё.*

(Собир Термизий)

Яна бир тафсилот. Ёху!.. Таваллуд топганим сана — минг туққиз юз уттиз икки ҳам, олтмиш ёшим тулган минг туққиз юз туқсон иккинчи йил ҳам — қилдай қимматчилик даврига туғри келди. Начора, тақдир. Лекин мен тақдир-қисматдан норози эмасман. Зеро, ҳар икки сана ҳам жамиятнинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга утиш даври. Буни шундай қиёс қилса бўлади, менимча. Каминадан гоҳо: — Йил фаслларида қай бирини ёқтирасиз? — деб сурашади. — Баҳор, ёз, куз ёки қишними? Мен... қишни яхши қуришимни айтаман. Тонг қоладилар: — Нечук?! Ё мижозингиз совуқми? — дейишади. Сунгра мен мижозим иссиқлиги, гап бошқа ёқда эканини тушунтира бошлайман. Инчунин: ёз-ку яхши, шуниси борки, ёздан кейин қиш келади-да! Шундайми? Ҳа, қиш совуқ, қаҳратон, илло, ортидан чарақлаган баҳор билан ёз келади. Демак, қиш қўйнида баҳор яширинган бўлади. Бунда ёруғ умид билан яшайди киши. Ҳуш, қай бири афзал?

Худди шунингдек, ҳозир утиш, янгиланиш, покланиш даврининг машаққатлари билан умргузаронлик қилаяпмиз. Аммо келажак — ойдин. Бинобарин, Мустақиллик заҳматларини ҳам мен роҳат деб биламан. Арабларда, дарвоқе, шундай мақол бор: Улуғ мақсад олдида турганингда меҳнатни роҳат бил. Умидворманким, Худо хоҳласа, мана етмиш ёшлигимни бағрим тулиб, орзу-армонларим қушойиш бўлиб, чарогон, маъмур бир замонда қаршиласам. Ана шундай ёруғ орзу-ниятлар билан яшаяпман.

Ўз ожизликлариму барча қусурларим билан узимдан домангир бўлсам, яхши инсоний сифатларим билан (агар улар менда бўлса!..) ота-онам, оилам, мактабим, устозларим ва дўстларимга бурчдорман. Ўз ҳаёт йулимни мушоҳада қилар эканман, муаллим ва мураббий, устоз ва ҳомийларимнинг жонли қиёфалари, худди кино тасмасидай, бирма-бир куз унгимдан ута бошлайди...

Минг туққиз юз қирқ олтинчи йил, қавс (ноябр) ойи. Бир куни уйимизга беҳосдан эгнига ҳарбий шинел кийган, хушбичим бир киши кириб келди. Бу, шоир, Хатирчи тумани рўзномасининг муҳаррири ва адабиёт муаллими Урин Камолӣй эди, билсак. Биз бир умрга у билан ажралмас ака-ука, устоз-шоғирд бўлиб қолдик. Назаримда, Урин акам менинг қиёфамда — ўзини, қонли жанг майдонларида йуқотган ёшлигини топган бўлса керак. Ёдимда, у мен бола-

кайга бир суратгир, яъни фото аппарат тортиқ қилган эди. Уша йилдан бошлаб менинг ҳаётимда тубдан узгариш юз берди. Қаранг-а, устоз-шоғирдчилик нақадар хосиятли бир нарса экан! Аввалига ватан, мактаб, муҳаббат (оббо!..) ва доҳий Сталин ҳақида ибтидоний шеърлар машқ қила бошладим. (Биринчи шеърим узимизнинг «Пахтакор» рузномасида босилиб чиққанини эслаيمان.) Домла Қудрат Маъдиев таъсирида мусиқага қизиқиб, гижжак чалишни ўргандим. Шоҳмот ўйинида тонг маҳалигача машқ қилган кунларим куп булган. Уша йиллари бутун Хатирчи тумани шоҳмот «жинниси» эди, дессам муболага булмайди. Тил ўргандим. Риёзиёт илмига раҳматлик Фойиз Содиқов муҳаббат уйғотди. Таъбир жонз булса, «нишдан» буш вақтларимда мактабимиздаги шўх-шан қизларга тегажонлик қилишга ҳам вақт топиларди.

Садаганг кетай, ёшлигим-бсбошлигим! Мудҳиш урушдан кейинги юпун йиллар булса-да, у кунларнинг гашти бир бошқача эди мен учун. У ҳидлар бошқа, у таъмлар узгача, у тушлар учқур, одамларнинг ўй-фикрларню, нигоҳлари дейсизми, равиш-рафторлари ҳам нечукдир тароватли ва файзли эди-да.

Ҳаммасидан муҳими, уша қирқ олтинчи йили илк дафъа Абдулла Қодирийнинг «Утган кунлар» румонини ўқиб чиқдим. Урин акам бу китобни менга яширин ҳолатда, эски газетга ураб келтириб берган эди. Ушандан кейин менда адабиётга фавқулодда рағбат ва сунмас бир муҳаббат томир ота бошлади. Бошқа томондан, ҳафсалам пир булди. Негаки, Жулқунбойдан кейин мен бошқа ўзбек адибларининг кўкларга кутариб мақталган асарларини ҳам, аксарият, кўлга олгим келмай қолди. Қодирий мен бсғуборни узига бусбутун мафтун этганди. Баайни сеҳрланиб қолгандим. Ўз миллий моҳиятим, ўтмишим, инсоний қадриятимга бениҳоя меҳрим ошиб кетганди. Ушандан бошлаб одамларга тамомийла бошқача назар билан қарайдиган булиб қолдим. Гуё мен «мен» эмас эдим...

Водаринг, уша кезлари афсонавор, хушнуд онлар кетидан мусибатли бир воқеа содир булди. Кимдир НКВДга хабар қилиб, «коммунист Урин Камолор мактаб болаларига халқ душмани Абдулла Қодирийнинг «Утган кунлар» асарини зимдан ўқитиб, уларнинг тарбиясини бузмокда» деган маънода чақув уюштирибди. Урин акам салкам ярим аср илгари, уша мудҳиш бир муҳитда ҳам Қодирийнинг ҳеч қандай

«халқ душмани» эмаслиги, «Утган кунлар» эса узбек миллий румончилигининг шоҳ асари эканлигини даядил айта олган!

Орадан роса қирқ уч йил утар, минг туққиз юз саксон туққизга келиб, уша утган кунларимни, уз мозийимни, буюк Абдулла Қодирий билан Урин Камолийларни эсларканман, «Қодирийнома» деган узига хос бир дoston қоралаган буламан...

«ҚОДИРИЙНОМА»ГА ДЕБОЧА

(манзума-дostonдан парча)

Уйлаганда унинг тақдирин
Юраклар тош қотар.
Абдулло Қодирий!
Учмас мажруҳ дилимдан
Ёди.
Эй Парвардигор,
Ожиздир идроку биллик
Уни уйласам.
Бу не кургулик!
Хаста виждонимиз унсиз фарёди.
Узимдан бораман бадар
Чексизлик қадар,
Кур қисматнинг тангу тор
Кучаларидан...
Лек лолман,
Қазову қадарнинг билолмам
Сирин.
Изн берингиз,
Адлу инсоф
Ҳазрат олийлари,
Аслида,
Сузлаганди менга уни соф
Ешлигимнинг Урин
Камолийлари.
Бир қиссаки, қуволашиб,
Алвон тонглар бузариб отар,
Бир қиссаки, ҳар фаслида
Чаптар уриб, чарақлаб сайёралар,
Сунгитида чуволашиб,
Ҳоргин Қуеш саргайиб ботар...
Бу қиссадан
Қизаради қонли мозийнинг

Яқин утмиши, уфқи.
Минг йиллар бўлмиш бизда
Қул бозори йуқ бўлганига,
Эвоҳ, қуллик яшар ҳамон қонимда,
Наинки қон,
Вужудимда, устixonимда
Дил озори қолди менинг
Он-шуурим,
Жисму жонимда —
Қуллик яшар,
Жаҳолат қутурар, тоншар.
Яна юз йиллар утар
Утган кунлар ортидан қувиб,
Қанча-қанча Қуёшлар чиқиб,
Кунлар ботар...
Аммо, аё Ғайбулло,
Ҳамон қоламан доғда —
Уша-уша мубҳам муаммо:
Одамлар...
Одамлар...
Карахт ва сангу сахт,
Ғафлат уйқусида ётарлар
Ҳам бир-бирин аёвсиз,
Пинҳона ё руй-рост
Сотарлар...

Қирқ еттинчи йилнинг айна асад (июл) ойларини. Еттинчи тугатиб саккизга утганман. Абдулла Қодирий мутолаасидан сунг яна шундай бир зур ёзувчи ва гузал асар қидириб, узбек адабиётидан хорижий адабиётларга чиқа бошладим. Қўлимга биринчи илинган китоб фаранг адиби Виктор Ҳугоннинг «Париж маъбудасининг ибодатхонаси» рўмони бўлди. Олти юз саҳифалик бу залворли асарни урис тилида мутолаа қилишга тутиндим. Ён-всримизда урис мардум яшмайди. Ёспасига — узимизникилар. Урисчага тишим утмайди. Тагин келиб-келиб, дабдурустдан Ҳуго мутолаасига киришибман денг! Ушанда узимга узим бутун умримга татиғулик бир сабоқ бердим, десам булади. Айтишади-ку сизқидилдан йнгласанг, суқир куздан ёш келар, деб. Баланд, кенг, салқин меҳмонхонамизга бир узим кириб оламан-да, худди Курьони Каримни едлаётган қори сингари, Ҳуго «Ибодатхонаси»ни баланд овозда ўқийман. Қулоқни қоматга келтирадиган қилиб. Қалдироқ овозим акс садо бериб, жаранглаб

кетеди. Бирок, эсизки, ҳар бир жумладаги ун бешта сүздан атиги бир яримтасини элас-элас фаҳмлайман, холос. Матнни қанчалик ихлос билан қироат қилмайин, уни тушунмаганингдан кейин завқ ололмайсан, рағбат сунади. Аммо дастлаб шундай булса-да (дарвоқе, мазкур румоннинг бош қисмлари, қарийб ярмигача ёш успирич учун зерикарли!..), бора-бора сўзини-сўзга, жумлани-жумлага, маънони-маънога, фаҳмни-фаросатга улаб, асар воқеаларини идрок этишим саҳифадан-саҳифага ортиб боради. Румон интиҳосига яқинлашганим сайин унга ошуфтайти беқарор булиб қолдим. Хуллас, икки ой таътил давомида китобни шаррос уқиб чиқдим. Махсус дафтар очиб, унга билмаган, нотаниш сўзларни ёзиб бордим. Шундай қилиб, умримда илк бор фаранг адиби Виктор Ҳуго узининг «Париж маъбудасининг ибодатхонаси» румони билан мен узбекка... рус тилидан гоят гузал сабоқ берган эди.

Тўққизинчи синфни тугатганимда (бу қирқ тўққизинчи йил саратони булади) рус тили муаллимаси Филипп қизи Валентина Ткаченко менга Антон Павлович Чеховнинг бир жилдлик танланган асарларини тўхфа этди. Самимий дастхат билан. Ҳозиргача умримнинг уч йили кам ярим асрини баайни Чехов домла билан бирга ҳамнафас булиб утказдим. У менинг куз унгимда ва онг-шууригда тамом бошқа бир гузаллик оламини яратди. Чехов адабий эзмаликнинг ашаддий душмани эди.

Ундан кейинги йилларда мағриб ва машриқ адабий улкаларига гузарим тушди... Хужа Аҳмад Яссавий ва Робиндранат Токур, Алишер Навоий ва Виллям Шекспир, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва Оноре де Балзак, Бобораҳим Машраб ва Лев Толстой ҳамда булак юзлаб жаҳон адабиёти саркардаларининг маънавий обидаларини зиёрат қиламан.

Шу тариқа, ўзим сезмаган ҳолда, дилимда эзгу бир фикр уйғонди. Қанийди, жаҳон адабиёти дурдоналарини тўқис ҳолда узбек тилида курсам, деган.

Жаҳон адабий ҳаракатининг дарғазаси, халқлар ва қитъалар, замонлар ва тиллар, турли-туман адибу удабо, анъаналар ва турфа миллий маданиятларни бири-бирига чамбарчас боғловчи олтин куприк, бу, таржима. Оддий бир ҳақиқатни туйқусдан тушуниб етгандай бўлдимки, таржима санъатисиз халқлар бир-бирлари учун соқов булиб қоладилар, бир-бирларини ту-

шуна олмайдилар. Билсам, тор миллий қобиқдан чиқиб, умуминсоний, улкан жаҳоний миқёс, салоҳият ва ташвишлар билан яшаш, халқимизни том маънода закий ва маърифатли қилишнинг қалити мана шу таржимада экан. Зеро, тил бир миллат кишиларини бири-бири билан боғласа, турли миллатларнинг узаро муомала ҳамда ҳамкорлик воситаси, «тили» — таржимадир. Шу маънода таржима санъати чинакам муъжиза, бу муъжизадан муъжиза яратиш санъати, таржимонлар эса муъжизакорлардир.

Аслида, менинг шундай хулосага келишим, уз замондош ва ватандошларим билан бирга бу соҳанинг назарий пойдеворини яратишим, узига хос, беназир узбек назарий таржимачилиги мактабига асос солишим жуда оддий бир нарса: мактаб-мадраса ва дорулфунунда дарс берган муаллимлар, домлалар, устозларнинг масиҳий нафаси, холис нияти, маслаҳати, хайрихоҳлиги ва кумагидан бошланди.

Агар мендан:

— Ёзган китобларинг орасида энг яхшиси қайси?
— деб сурасалар, шундай жавоб берган булардим:

— Ҳар бир асарим уз даврининг маҳсули. Бинобарин, эҳтимол, уларнинг ҳар бири узича ёки ёки узича ёмондир. Лекин! Лекин!! Мен узимнинг энг яхши китобимни ҳали чиқазган эмасман. Узимнинг салкам қирқ йиллик (бу бир йилнинг ёши деган сўз!), ҳа, қирқ йиллик меҳнатим, орттирган тажрибам, кузатишларим, адаштишларим, иккиланишларим ва кашфиётларим самараси булган минг саҳифалик салмоқдор «Таржимашунослик» номли дарслигимни кўзим тириклигида куришни истайман. Мабодо, Худо курсатмасин, уни кўролмасам, бу дунёдан кўзим очиқ кетади...

Ҳаётда ҳар хил кайфиятлар кечади кишининг қалбидан. Ҳазин туйғулар, оғир кечинмалар, ногаҳон бевоблик таъсирида бир гал ёзганим бор:

*Биладан, буёғимдан уёғим яқин,
Биладан, иш келган қисти қафасга,
Умр илиниб қолган нафасга,
Пичоққа тор келиб қолган қин.*

Илтижо қиламан, азиз одамлар: бу гапларимга ишонманг, ишонманг. Ишонсангиз, мени хароб қиласиз. Аслида, ҳозиргача кечган бутун онгли ҳаётим, заҳматим, изтиробларим, насиб этса, бундан кейинги

катта илмий ва ижодий ишларимга бамисоли бир дебо-
ча булади, холос. Салмоқдор миллий қомусий нашр,
куп жилдли туркийзабон лугат, таржима дарслиги, куп
тилли мағрибу машриқ девони (антология), бир шеър-
рий мажмуа ва Қуръони Карим таржималарни таҳлиliga
бағишланган тадқиқот яратиш орзусида ёнаман...

Бунинг учун яшашим ксрак.

МУСТАҚИЛЛИК ФАЛСАФАСИДАН БИР ШИНГИЛ

Мустақиллик тафаккурими, номустақиллик иддао-
ларими, билмадим. Мен умуман инсон хилқатига хос
ахлоқий фазилатлар ёки фожеалар ҳақида гапириш
жоиз деб биламан. Зеро, уша-уша гап: «Муҳаббат узи
куп эски нарса, ҳар бир юрак ани ёнгарта» (Абдулла
Туқай). Ҳа, одам боласини, мурғак қалбни бадбинлик
ва нафрат билан фақат улдириш, майиб ва ногирон
қилиб қуйиш мумкин. Уни инсон қилиб тарбиялаш
учун эса фақат муҳаббат ва некбинлик керак. Биноба-
рин, ҳозирги хийла оғир иқтисодий шароитда уша «куп
эски нарса» — маънавий-ахлоқий қадриятларни сақлаб
қолиш, ҳар бир қалбда уларни янгидан ундириш инти-
ҳойи муҳим иш. Шу қадар муҳимки, бундан-да савоб,
бундан-да кечиктириб булмайдиган, бундан-да долзарб
бошқа бирон вазифани айта олмайман.

Келинг, мавсумий ва утқинчи ташвишлар билан
қоврилиб ётмасдан, ҳазрати Одам сафиуллоҳ замонла-
ридан бошлаб то чоризм асорати, буёғи 17-йилдан
кейинги уша машғум узилишгача тулқинсимон бир
тарзда мавжланиб, қарор топиб келган маънавий жав-
ҳар, нондай азиз миллий ва диний қадриятларимиз
ҳақида гаплашайлик.

Айтинг-айтинг, гишт қолипдан қучмасин. Фалокат
шунда булдики, биз ҳамма нарсани ёппасига «син-
фийлаштириб» ва «фирқалаштириб» юбордик. Ҳар
бир янги сиёсий эҳтиросга ёки қарийб ҳар бир беш
йилликка мос келадиган (ёки мос келмайдиган) ахло-
қий тамойиллар ҳақида тинмай жаврадик. Одамзод
мислсиз «тажриба майдониға» айланди. Ягона инсон
тимсоли чунонам майдалашиб ва чучмаллашиб кет-
дики... Инсонни инсон қиладиган, таъбир жоиз бул-
са, баний одамни йиртқич ҳайвондан жудо этган бел-
гиларни унута бошладик. Дунёнинг қоқ уртасидан қи-
зил чизик тортидик: улар ва биз. Баайни: шуровий ва

гайри шуровий кишилар пайдо булди. Зур бериб уларни — узимизга, узимизни — уларга қарши қўйдик. Дунё икки қарама-қарши қутбга булинди. Ягона башарият парчаланиб кетди. Гуё уларда ҳамма нарса — ёмон, бизда ҳамма нарса — яхши. Эмиш, уларда одам одамга — бури, бизда одам одамга — дуст. Энди билсак, бу даъволарда жиндай маҳобат бор экан. Шу зайл машғум синфийлик «назарияси» дунёни салкам ҳалокат ёқасига келтириб қўйди.

Айтишларича, бозор иқтисоди биз учун қисмат. Жаҳон бозорида эса «гардкам!» деб майдонга тушасиз: ё ютасиз, ё қасод буласиз. Жараённинг бир моромда кетиши қийин. Бойлар бойийди, қашшоқлар қашшоқлашади. Тоабад! Хоҳлайсизми, хоҳламайсизми, шундай. Менга қолса, бойлар бойиғандан бойийверсин, агар бу ялпи маъмурчиликка олиб келса. Аммо қашшоқлар қашшоқлашмаседа! Қанийди, Аллоҳ таоло бизнинг ганийларимизга, моддий бойликларга қушиб, шунга яраша адл-инсоф, сахийлик, тугрилик, шафқат тўйгуларини ҳам индирса. Инчунин, ҳар бир мамлакатнинг иқтисодий салоҳияти унда қанча бой-бадавлат, узига тўқ, нуфузли кишилар борлиги билан белгиланади. Қашшоқлар сонининг ортиб бориши билан эмас...

Таассуфки, моддий ва маънавий неъматлар ҳамма вақт ҳам бир-бирига қойим келавермайди. «Пулим бору ақлим йўқ. Ақлим бору пулим йўқ» дегандай...

Қозикалон афандидан сурабди:

— Қани, хужа Насриддин, айттинг-чи, шу турушимда менга қанча баҳо берган булар эдингиз?

— Минг танга!

— Лаббай?! Энгимдаги манови биргина зарбоф тушим минг танга турадию... — деб истехзо қилибди қозикалон.

— Тақсир, менам шуни ҳисобга олиб баҳо беряпман-да, — дебди Насриддин афанди.

Бир мутафаккир айтган экан: тилда шундай сўзлар борким, улар ўзлари ифода этаётган айни нарса ёки ҳодисанинг ўзидан ҳам тотлироқ. «Одамшаванда», «одамохун», «заковатли» деймиз. Олийжаноб инсонларга нисбатан «шафқатли», «маърифатли», «марҳаматли», «эътиқодли» сифатларини қўлаймиз. Булар гавҳар доналаридай қимматли, тансиқ. Мазкур тушунчаларнинг мағзи тўқ, салмоғи ва қадрни сарбаланд.

Баъзан дардли ўйлар чулғаб олади мени. Эй Худойим, деб хитоб қиламан узимга-узим, ишқилиб биз-

нинг ҳамма ишга улгурадиган корчалонларимиз узларини унгу сулига қарамай улгуржи бозорга соларкан, фойда ортидан қувиб, инсофни, инсоний қадр-қимматни нуқул пул билан улчайдиган булиб кетишмасайди! Шундай хавф бор ва бу таҳликали. Ҳозирданоқ ана шу иллатнинг аломатлари куриниб қолди. Аммо ундай булмаслиги керак: ҳамма нарса синса-синсин, одамгарчилик, нафсоният, орият, иймон-этиқод касод булмасин. Йўқотилган ҳар қандай нарсанинг урни тулади, бой берилган маънавий қадриятларнинг урнини ҳеч қандай бойлик, зар-зевар, дуру гавҳар билан қоплаб булмайди.

Бозор иқтисоди шароитида бизга энг зарури шафқат. Зеро, инсон узида шафқат туйғусини қанчалик тарбия қила олгани қадар инсон. Шафқатсизлик бу разилликдир. Эсизки, раҳмдиллик, мурувват ва саховатпешалиқда ҳам, зиқналиғу ҳасад, хусумат ва шафқатсизликда ҳам одам боласининг олдига тушадиган бошқа бирон тирик хилқатни топиш қийин.

Шафқатли ҳамда марҳаматли одам ҳалим булади. Қиёфасида маъсумлик балқиб туради. Юз-қуз ифодаси мулоим, алфозию шеvasи ёқимтой, ҳаракатлари назоқатли, беозор. Шундай зотлардан иккиси: эшон Қутбиддин Муҳиддин билан Фузайил махсум Ислому углининг хотираларини сира унутолмайман. Нега айнан ҳозир уларни эслаб қолдим? Йўқ, эсламадим, мен ҳамиша бул икки ҳазратнинг ёди билан яшайман. Фақат тириклигида эмас, каминага шундай туйиладики, вафот этиб кетганларидан кейин ҳам бул валломат инсонларнинг фикру ёди, маънавий қиёфаси мен билан бирга қолди. Не улуг саодатким, уларнинг арвоқлари бизнинг ҳолимиздан доим хабардор.

Маълумингизким, алгов-далговли ҳаёт чиғириқларидан утиб, эндигина омадсиз ва толесиз олтмиш ёшга қадам қуйганимда... улигимнинг ва тиригимнинг эгаси, якка-ёлғиз углим, полковник Ҳабибулло Саломовни тириклай йўқотиб қуйдим. Шундоқ қош билан қабоқ орасида. Куппа-қундуз куни. Мен нотавон гафлатда чапак чалганимча қолавердим.

*Водариг деб йиглаб турар Ғайбулло,
Ҳабибим деб қуп уй сураар Ғайбулло,
Маст туюдай бузлаб юрар Ғайбулло,
Дарегингни ғайбдан сураар Ғайбулло,
Оллоҳ билан суҳбат кураар Ғайбулло,
Болама ухшайдир овозинг сани.*

Тошкентдай шаҳри азимга сиғмай кетдим. Э, инсонку инсон, бирон-бир жонзотнинг бошига тушмасин бундай мубҳам кулфат. Қатқдан йилт этган нур, нажот чиқаркан деган илннж билан Самарқанд томонларга юриб кетдим. Маҳобатли Шоҳи Зиндага сиғиндим. Буюк Амир Темур мақбараларини тавоф қилдим. Панжоб қабристоннда шахсга сиғиниш даврининг даҳшатли қурбонларидан доно муаллим ва мураббий, саховатли инсон Саййид Ризо Ализоданинг ғарибгина қабрлари устида тиловат қилдим...

Ҳориб-чарчаб Фирдавсий кучасидаги хонадонга қайтдим. Фикри-едим тутқунлик азобини чекаётган углим Ҳабибулложонда. Чуқур хурсиндим. Шу пайт қузим илнинбди. Бир неча лаҳза ичнда туш қурибман. Тушимда бог саҳнида оппоқ фариштадай кийинган икки мўйсафид зот ҳузуримга келишибди. Мавлоно эшонни Қутбиддин билан Фузайил махсум домла. Худди унгимда қуриб тургандай. Бир пайт эшон ҳазратлари, ҳеч қандай гап қотмасдан, қўйинларидан бир дона сулқиллаган иссиқ патирни олиб дастурхонга қўйдилар. Сунгра менга «ушатнинг» деб амр қилдилар. Ушатдим... Шу пайт бехосдан уйғониб кетдим.

О! Баъзан тириклардан жабр қурасан киши, марҳумлардан — мурувват... Бу дунёдан «ғув» этиб утиб кетган ота-боболаримиз, иру устозларимиз биз гофил тириклардан кура тийрақроқми деб уйлаб қоламан.

Бугунги ҳаётимизда кун сайин руй бераётган турли хил воқеаларни қуриб еқа ушлайман: «Ёпирай, унгимми, тушимми бу?!» Ҳайратга тушаман. Туш десам жилла тушга ҳам ўхшамайди...

Салламно Истиқлол! Тарих тилга кирди. Тошқин ва шошқин Ҳаёт дарёси узининг асл узани ва манбаларини изламоқда... Бу юртдан «во ҳасрато!» деб бош олиб кетган марҳумларга, шаҳидларга, муҳожирларга, мусофирларга — асл жабрдийда фарзандларингга иккинчи топқир умр бағишляяпсан Сен. Кузи тирикларнинг қузини очдинг. Бу дунёдан кузи очиқ кетган фуқароларингни танидинг, уларни ёмон қузелардан асраб, ювиб-тараб сийнангга қумдинг, эй она Ватан! Кафансиз қумилган қурбонларингни оқ ювиб, оқ тараб олмоқдасан. Даврлар туфоннда қумилиб кетган зилол булоқларинг аста-секин қуз очиб, улардан қон аралаш оби замзам сизиб чиқа бошлади. Бироқ ҳали мақру ҳийлалар битди, мунофиқликлар барҳам топди

деб буладими? Асло. Ҳасад, игво, туҳмат турлари бус-бутун парчаланган эмас. Истеҳком ва қургон чегарасиз, қуршовда. Очофат ганим ва галамисларнинг гайир кузлари Сенга ҳамон тикилиб турибди. Сенга, эй Истиқлол, эришиш осон (гарчи миллион-миллион бегуноҳларнинг, шаҳидларнинг оҳ-надомати, қурбони эвазига келган булсанг-да!), аммо Сени қўлда сақлаб қолиш, авлодларга узатиш минг чандон қийин. Илоё эндигина очилиб келатган кўр қўзларимизни тагин мудроқ босмасин. Яна ва яна (нечанчи маротаба!) алданишга энди ҳаққимиз йўқ. Ватаннинг мустақиллиги, салоҳияти, эрк ва ҳуррият кимга керак? Юртбошию мингбоши, ҳокиму ҳукамо, қозию қуззо, раис ёки вазири аъзамларгами? Йўқ, бу ҳаммага ва ҳар бир эрксевар инсонга керак.

Куз унгимда шундай манзара ястаниб туради. Қиргинбарот уруш йиллари биноларнинг деворларига, симёғочларга ғоят маҳобатли бир сурат ёпиштирилган буларди. Унда муштипар, уктам, газабнок бир аёл бармоғини бигиз қилиб, сиздан жавоб кутарди: «Сен жанггоҳ учун нима қилдинг?» Ҳеч ким кузларини Она нигоҳидан олиб қочолмасди. Ҳозир бизга худди шундай бир хитобнома-сурат керак. Тоқим унда узбек халқининг отаси, шавкатли бобокалонимиз, соҳиби даврон, жаҳонгир Амир Темур ибн Тарогой Баҳодир, асрлар оша, ҳаммамизга ва ҳар биримизга юзланиб, десинлар: «Сен Истиқлол учун нима қилдинг?» Тоқим Унинг нажот талаб, ёндирувчи, меҳрибон кузларидан шафқатсиз юз йил давомида тош қотган дийдаимизни, баъзан лоқайд нигоҳимизни яшира олмайлик. Бугунги кунда асрлар давомида босқинчилар томонидан топталиб келган, таланган Ватаннинг, дардчил ва фараҳли кўҳна тарих ҳамда аждоқларнинг биз авлодларга хитоби, даъвати, маънавияти шундоқ булиши даркор.

Қулида Қуръони, дилида иймони, тафаккурида ҳуррият даъвати булган халқни, иншооллоҳ, ҳеч бир ганим енга олмайди.

ТУРТ САВОЛГА ТУРТ ЖАВОБ

1. Мустақиллик ва маънавият. Мустақиллик ша-роитида рўй бераётган узгаришлар. Иқтисодий-ижтимоий узгаришлар ва муносабатлар маънавиятга қандай таъсир этмоқда?

2. Мустақиллик туфайли ватандошларимиз онгида қандай узгаришлар юз берди?

3. Миллий Истиклол мафкураси нима?

4. Миллий ахлоқ мажмуи қандай қадриятлар асосида шаклланиши лозим?

Ж А В О Б Л А Р

1. Ватан тарихига анча тийрак куз билан қарай бошладик. Узбек тилини бутунлай махв бўлиб кетишдан сақлаб қолдик. Унга давлат тили мақоми берилди. Дийни исломга нисбатан таҳқир ва ҳақоратлар тобора барҳам топмоқда. Халқимиз аста-секин узининг асл миллий ҳолатига қайтмоқда. Айни вақтда...

Авалло бир нарсага аниқлик киритиш керак. Биз қандай тузум шароитида яшаймиз эми? Ҳозиргача жамият тараққиётининг мороми-йўналишини куйидагича тушунириб келишди: ибтидоий жамоа-қуддорлик-феодализм-капитализм-социализм-коммунизм. Нуқта. Шу ерда гуё жамият тараққиёти «тухтайди». Бошқа «изм» йўқ. Биз ривожланган деб таърифланган социализмдан коммунизмга утиш босқичида... парчаланиб кетдик. Аммо социализм билан коммунизм узининг чинакам қудратли эканини бутун дунёга намойиш эта олди. Ҳарбий маънода! Бутун ғожеа худди шунда эди. Ҳарбий коммунизм иқтисодиётни издан чиқазиб юборди. Уни қафангадо қилди. Узимиз жар еқасига бориб қолдик. Бу Худода ҳам, баъдага ҳам ёқмади. Шунинг учун ҳаммаси зеру но бўлди. Шундай бўлиши керак эди ва шундай бўлди. Хуш? Маънавият бу ҳосила, мафкура. Ниманинг ҳосиласи ва мафкураси? Жавоб йўқ ёки мавҳум. Биз энди сармоядорликка, мулкчиликка ружув қилаётимиз. Тугри! Йирик мулкдорлар пайдо бўлмоқда. Жуда яхши. Бели бақувват фермерлар чиқаяпти. Чўқсин! Булга ажабланиши керак эмас. Бироқ ажаблантирадиган бошқа бир гап бор: мулк эгаси бўлиш маданияти йўқ бизда. Бу эса жамиятнинг тузатиб бўлмайдиган хавфли емирилишга олиб келиши мумкин. Қўрмаганининг қургани курсин, дейдилар. Мулкчилик юлчилик, алғоқлик, шафқатсизлик, мунофиқлик, порахўрлик, фирибгарлик «янгича» жаҳолатни келтириб чиқазмаслиги керак эди. Афсус. Гоҳо шундай ҳам бўлмоқдаки, биз утмишдаги яхши сифатларни сақлаб қолиш урнига, ёмон иллатларни олиб, «бойитмоқдамиз».

2. Одамлар аста-секин ялпи боқимондалик кайфиятидан қутула бошлади, назаримда. Знелларнинг энг «илгор» қисми ҳам уз «қуйруғидан» айрилиб қолганини тушунмоқда. Гарчи ҳанузгача улар аросатда бўлса ҳам, огриниб, қарганиб юриб, узининг бир замонлар узбек бўлгани, мусулмонлигини тан олишига қўникаяпти шекилли. Ҳали ниҳоятда кам бўлса-да саховатпеша, мурувватли, маърифатли бойлар ту-

гилмоқда. Хорижий тилларни урганишга ружув қилишмоқда. Ҳаёт узи мажбур қилаяпти.

Баъзи салбий оқибатлардан ҳам куз юмиб булмайди.

...Бир кунни дала боғимиздан қайтиб келаётган эдик. Йўлда қоровулни учратиб қолдик. У уз аҳволдан шикоят қила кетди.

— Илгари бор-йўғи юз сўм маош олардим, — деди у. — Шаҳарга тушиб, уша юз сулқавойга гушт, ёғ, ун, совун, чой, ҳар хил ширинликлар харид қилардим. Хуржунимни тулдириб қайтардим. Келаётганда ағови «зормондадан» ярим литрини уриб, миямни пшшлаб олардим. Бай-бай-ей! Биласизми, уйимга аранг чархпалак-айришиллон булиб етиб келардим-да. Мана бундай. Мен юрмасдан, оёқларим остида ерининг узи чопарди... Энди-чи? Узимнинг қимирлашга мажолим йўқ. Қўлимга фалон сўм оламану, тирикчилигим утмайди. Эсиз, ҳозир биз қарғаётган «тургунлик» даврида коммунизм булиб, енимиздан утиб кетган экану, билмай қолган эканмиз биз гумроҳлар. Энди булса мен уша уриснинг оёғини упишга тайёрман!..

Не ажаб, қоровул булгандан кейин «қоровулчасига» гапиради-да, дерсиз. Агар бир «лекини» булмаса, унинг алмойи-алжойи гапларига ишонса буларди. Ушандан бир кун олдин мен бир юмуш билан унинг ҳовлисига киргандим. Қўли гул йиғит узи хумпарининг. Қурасини жаннат дейсиз! 25 сўтих ери бор. Қоровулимиз мақтана кетди. Айтишичга, 30 туп пайванди қандил олмаси бор экан. Ҳар бир туп дарахтдан камида уч минг сўм даромад оларкан. Биргина олмадан, қарабсизки, 90-100 минг сўм кирим! Яна: гилос, урик, шафтоли, олхури, нокдан чунгагига фалон сўм пул келиб тушармиш. «Сен же, мен же!» Алқисса: 1 нафар боғ қоровули камида 10-15 профессордан купроқ даромад қилади. Меҳнат қилибдими — қандини урсин. Ҳеч қандай гараз йўқ. Лекин унга 25 сўтих ерини ким берди? Тургунбойми еки ака Истиқлол? Масаланинг буёғи шурликнинг ёдидан кутарилиб қолган. Ҳамон оёқ упишдан кутулолмайди...

Аравақашдан то ҳокимгача, корчалондан то сиёсий арбобгача, оддий гулаҳидан олимгача озодлик, ватан қадрни ва уз қадрини тула англаб етгани йўқ. Балким табиий ҳолдир? Буниги учун вақт керак. Ва ошкоралик, ҳурфикрликка купроқ изн бермоқ лозим. Узимизнинг ислом маданияти, ота-боболаримизнинг маънавий турмуш тарзи, панд-насиҳатлари, ахлоқ-одоби билан замонавий демократия мафқурасини сингдириб бориш зарур. Акс ҳолда одамларнинг тили бошқа, дили бошқа, субратню сийрати бошқа булиб қолаверади. Бундай шароитда ҳар қандай қадрият ҳам уз қадрини йўқотади.

3. Миллий Истиқлол мафқураси?.. «Интернационал суверенитет», унинг мафқурасини татиб курдик. Охир-оқибатда бу, бизнинг «тажрибамизда», сохтакор бир нарса экан. Унда миллий қадриятларга урин йўқлиги аён булди.

Миллий Истиқлол мафқураси ҳақида гапиришдан ол-

дин аниқлайлик: узбек миллати борми уни? Кунглингиз ягона, бир бутун, муштарақ Туркистонни тусайди. Аҳлан ва саҳлан (марҳабо)! Аммо узимиз, аксарият, «бултурги Эшматлигимизча» қолиб, гоҳо танту тор узбеклик либосига бурканиб олганмиз. Нима, узбекчилик ёмон эканми? Гап бунда эмас. Унутмайликки, узбекни — Узбекхонга (XVI аср) писбат бериб келган эканмиз, халқимиз кун мишг йишлик тарихга эга, деб даъво қилишимиз ёлгон булиб чиқади. Биз 92 уруғ-аймоқдан таркиб топган бир халқмиз. Узбеклар деганимиз ана ушаларнинг атиги катта бир улуши, холос. Шавкатли Амир Темур миллатимизнинг фахри, отаси деб айтаммиз. Унутамизки... соҳибқирон 6 аср олдин узини ғурур билан Турк деб атаган. Узбек деб эмас! Билъакс, Темур ва тумурийлар узбекларни узларининг қаттолганини билиб, уларга қарши курашиб келишган. Бир замонлар Ғарбининг, алаҳқусус славялларининг усмонли туркларга, қисман Амир Темурга ҳам нафратли туфайли биз узимизни зур бериб «узбек» деб атай бошлаганмиз. Христианлик, атеизм ва шовинизмга асосланган қизил салтанат учун бу айни муддао эди.

Ҳуш? Бу билан мен халқимизнинг «миллий боширтини» дарҳол узгартирайлик, демоқчи эмасман. Узбек деган ном бизга иснод эмас, ифтихор! Шунчаки тарихчилигимиз, халқшуносларимиз, миллатшунослар уйлаб куришсини, деган гапини айтмоқчиман. Аммо бир нарсани аниқ: тарихий ваъзият узгармоқда. Узини қандай аташидан қатъий назар, барча туркий қавмлар, кенг маънода — барча мусулмонлар, майда-чуйда гина-кудратларни йиштириб, иқтисодий ва маънавий тарафдан бир сафга тизилмас эканлар, аср бошида узларини узбек, киргиз, туркман, қорақалпоқ, қозоқ... қилганларга ем булиб қолаверадилар! Биз қанчалик майдалашсақ, бошқа баъзи бир йирик давлатлар буздан шунчалик фойдалангани.

Бас, «миллий Истиқлол» мафкураси деганда мен фақат уз «Узбегим»нинггина эмас, бир замонлар бутун дунёни ларзага солган умумтуркий савлатим, шавкатим, шижоатим, нафсониятимни англашни ва қадрлашни истайман. Майли мен узбек булиб ҳам қолайини. Бироқ мен аввал туркийман, сунгра узбекман. Аксинча эмас. Зеро, биз учун келажак — урут, қабилла, жамоа, турин-туман майда «миллатчалар» даражасида майдаланишида эмас, балки оқилона Интеграциядадир. Назот ва салоҳият — ёвлашишида эмас, бирлашишида. «Бутун дунё йўқсуллари, бирлашингиз!» деган шнордан ҳеч нарсани чиқмади. Бутун бизнинг шноримиз шуидай булиши керак: «Бутун дунё туркийлари, бирлашингиз!» Бутун қанчалик тез тушуниб етсак, узимизга шунчалик яхши. Туркий халқларнинг узаро яқинлашуви гайри туркийларнинг парокандалиги ёки узоклашуви ҳисобига булмаслиги керак, албатта.

4. Миллий ахлоқимизнинг биринчи ҳарфи — Тугрилиқ булиши лозим, менимча. Қизил мустабидлик ситёсатининг ҳосиласи улароқ, қизиқ. Тугри гап билан қадр топишинг

қийин. Аммо купчилик ширин ёлгонга уч. Ҳақнинг бозори касод будди. Кузга қуринмас бу хавфли иллатни тузатмаса булмайди. Ҳар қандай мушкул шаронгта ҳам одамлар ҳақиқатни билишни даркор. Зеро, бошқалардан тугрилиқни талаб қилишинг учун узинг тугри бўлишинг керак. Акс ҳолда узингга йўқ нарсани узгалардан талаб қилишга маънавий ҳаққинг йўқ. Тугри, авомунносни алдаш осон. Аммо Аллоҳни алдаб булмайди. Ҳолбуки, охир оқибатда, Аллоҳнинг иродаси амалга ошади.

Жалолиддин Румийда шундай масал бор. Бир киши Сулаймон пайгамбарнинг даргоҳларига бош уриб келади.

— Жаноби ҳазратим, — дейди у кузда ёш билан, — бутун кучанинг муйилишида Азройил алайҳиссалом мени куриб, чунонам совуқ қарадики, жон-поним чиқиб кетди. Авзойидан, бутун-эрта жонимни оладиганга ухшайди. Мендан ёрдамнингизни дариг тутманг.

— А? Нечук «ёрдам»? Паймонанг тулган булса, эй бандан гофил, фойдаси йўқ. Ҳеч ким жонингга аро киролмайди. Бу иш қўлимдан келмайди.

— Келади! — дейди бояги одам тихирлик қилиб. — Бир «пуф» денг: Ҳиндистонга бориб тушаман. У ёқларда одамлар мур-малаҳдай қайнаб ётибди. Гиж-гиж тумонат орасидан Азройил мени топиб бўлибди.

Карнайчидан бир «пуф». Сулаймон алайҳиссаломнинг кароматлари билан бояги киши бир зумда мулки Ҳиндга бориб тушади ва «Азройилга саломлар!..» деб, оломонга аралшиб кетади...

...Иттифоқо, уша кунни кечки пайт пайгамбаримиз кучада турсалар, қаршиларидан ҳориб-чарчаб келётган Азройил чиқиб қолади. Қўлида бир шиша-идиш. Салом-алиқдан сунг Сулаймон алайҳиссалом сурайдилар:

— Қани, биродар, бахайр? Буёқларда юрибсиз? Қўлингиздаги идиш нима?

— Э-э... Бутун эрталаб манови бандани куча муйилишида курувдим. Пешини жонини олақолай деб уйига келсам йўқ. Жонини ҳовучлаб, Ҳиндистонга қочиб кетибди. Шунча жойга овора бўлиб бордим. Мана, жонини олиб қайтаяман. Идишдаги уша одамнинг жони. Ё Сулаймон! Худойи таолонинг бандалари куп антиқа хилқат-да. Улар узидан узи қочолмайдию, Аллоҳнинг назаридан қочиб қутуламан, деб уйлайди!

Миллий ахлоқ деганда мен одамларимизга хос ҳаё, ибо, шарм, меҳмондустлик, сабр-қаноат, мулоҳазакорлик, андиша, шафқат, онлага, ота-онага, аёлга ҳурматни тушунаман. Яна: саҳийшк, хоксорлик, жавонмардлик... Мазкур жибиллий сифатлар халқимизнинг зуваласида тоабад сақланиб қолмоғи даркор. Бу бизнинг битмас-туганмас бойлигимиз.

2-фасл

ҚАЁҚЛАРДА ҚОЛДИНГ, ЕШЛИГИМ?

РИЁ ҚАЕРДА ТУГАДИ-Ю, ЗИЁ ҚАЕРДАН БОШЛАНДИ?

Мен Сизга ҳикоя қилиб бермоқчи булган воқеада асли ҳеч қандай «воқеа»нинг узи йўқ. «Нима бор, булмаса?» дейсизми? Узим ҳам ҳайронман. Ҳеч қандай «жаҳоншумул» гап йўқ. Башарти, ҳар қалай нимадир бирон нарса булса, бу ҳам хотирадир. Хотираки мен учун нондай азиз. Ксчмиш хангомалардан, узимнинг жайдари, қулбола «фалсафа»ларимдан бир шингилни Сиз уқувчиларимга ҳам илдиндим.

Бир инсон уз тақдиридан қанчалик мамнун була олса, менинг ҳам шунчалик шукроналик қилишга, уз тақдиримдан рози булишга ҳаддим сиғади. «Жуда баланддан келаяпти-ку бу домласи тушмагур», деб уйлаяписиз, биламан. Э, ег ичида яйрамаган буйрак, яна нима керак сенга, дейсиз. Айни чоғда, менинг эллик йиллик онгли ҳаётимни ичдан кузатган киши, мендан баҳарнав воқиф булган одамлар шунга иқроор буладики, умримнинг бирон-бир палласида сокин, осойишта яшаш насиб этган эмас. Бутун умрим меҳнат, таҳлика, кураш, баҳсларда кечди.

Бахтни, омадни ҳар ким ҳар хил тушунади. Фараз қилинг, агар шундай бир мавзуда умумхалқ раъйини билиш — референдум утказишнинг иложи булсайди: «Яшашдан мақсад нима?» Маълум булардики, бир бузбола йиғитга — сулув, нозик-ниҳол ер керак? Бир ёлғиз чолга — муштипар ёстикдош, ҳамхона; бир оназорнинг кунгли тусайдикки, ёлғизгина углига ойдай келин топилса; бир бечора жиндай рушнолик курсам, дейди; яна бировига — қандолат дукони ёки атраула фабрикаси дегандай; кимгадир — давлат, тағиш кимгадир — бойлик, мансаб, ёглиқ амал, ер-сув, ҳовли-жой... Инсон тахаййулоту беҳудуд. Хуллас, ҳар каллада ҳар хаёл. Нафс овораси булиб юрганлар қанча қанча! Эвоҳ, шундай бир анойини топиб булармикан бу ёруғ жаҳондаки, «тила тилагингни» деганда, шундай орзу қилса: «Ё Раббил оламин! Мен табиатан

гумроҳ осий бандаман. Даргоҳинг кенг дейдилар-ку Сенинг. Қанийди, каминага ҳам ақл-фаросатдан қарашиб юборсанг...»

Дунёнинг ишлари қизиқ. Бир одамни беш йил лақиллатиш мумкин. Бошқаси, айтайлик, етти-саккиз, борингки, ун йил алданишга мойил. Яна бири, эҳтимол, бутун умр буйи адашиб юрар. Ҳолбуки, наинки битта-яримта шахс, агар жамиятнинг маънавий негизи нобоп мафкура изнида булса, бутун бошлиқ халқлар, эл-элатларни, неча-неча авлодларни ҳам эллик йил, юз йиллар давомида қўйини пуч ёнгоққа тулдириб чалгитиб юрса буларкан! Уйлаб уйимга етолмайман: нима учун Одам сафиуллоҳ қавмлари, инсон руҳияти алдашга ва алданишга бу қадар уч экан-а?

Яқин утмишда, тургунлик аталмиш у даврларда, бир шоир айтганидай, «виждон минбаридан туриб сузлаган нутқ»дан қўра (Тилак Жура), қорин бушлигидан туриб сақланган сукут минг чандон афзал эди. Аммо қорнимга эмас, қадримга йиглайман, дсган гап бор. Туриб-туриб нашға қилади кишига баъзан. Эсимни танибманки, миллат қадрини уйлаганлар — «миллатчи» деб маломат қилинди. Жамиятнинг нуфузли қатлами булган тадбирқору мулкдорларни — «синфий душман», ерсув эгалари, бир неча таноб жойи булган қулигул дехқонларни — «қулоқ» деб айбладилар. Насл-насабингиздан оғиз очсангиз — «ирқчи»сиз. Уз халқингиз тарихини билишни истасангиз — нияти бузук, худбин, «ет унсур»сиз. Руҳонийларни — «афъюнкор» деб сазойи этдилар. Она тилингизда хиргойи қилсангиз майли, бироқ илмий фикрлашга журъат этсангиз — қолоқсиз. Уз ватанингиздан баҳс очсангиз — оғзингизга урдилар. Туркий фуқаро эканингизга иқрор булсангиз — «пантуркист»сиз. Мумин-мусулмонмисиз? А-ҳа, «панисломист»сиз. Руза тутиб, намоз уқисангиз — энг камида шахсий варақангизга ёзиш шарти билан ҳайфсан оласиз. Вафот этган отангизга ёки онангизга жаноза уқитсангиз — фирқа билан хайрлашаверинг, ишдан ҳам қувиласиз балким. Уғлингизни хатна қилдирсангиз, шармандаю шармисор буласиз. Аксарият, миллатни миллат қиладиган, унинг қиефасини белгилайдиган кул асрлик миллий, диний урф-одат ва тамойиллар «эскилик сарқити» деб таъқиқлаб қўйилди. Алқисса, том маънодаги янгилик сарқитлари оилани ва жамиятни издан чиқаза бошлаган эди.

...Шулар хусусида уйга чумиб утирар эканман,

туйқусдан Бодомзор масжиди томондан муаззиннинг бомдод намозига даъват этувчи жарангдор овози баралла эшитилди: «Аллоҳу акбар..» Чучиб кетдим. Ё кудратингдан! Ростми?

Одам боласининг бир руҳий иқлимдан бошқа ҳолатга кучиши фавқулудда қийин кечади. Яна ҳадик ичида уйлай бошлайман: утган чоракам бир асрлик мубҳам давр чиндан ҳам ҳаётимизда юз бердимми ёки биз гайритабиий бир туш кўрдикми? Риб қасрда тутадими, энг қасрдан таралди? Ёхуд ақсинча: ҳамон уша мудҳиш, гайрининсоний воқелик қўйнида яшаётимиз-у, манови асрий гафлатдан уйғона бошлаб, узимизни топаётганимиз ва уз-узимизни таниётганимиз, яъни ҳозирги ҳолатимизнинг узи бир руб, сароб, узига хос антиқа тушми? Сехрли хомхаёллар, чупчақлар осмонида парвоз қилмаяпмизмикан? Яна лақиллаб қолмасак булди, ишқилиб. Гоҳо узимга ишонмаганимдан, телбаларча, уёқ-уёқларимни ушлаб, пайпаслаб кўраман. Йўқ, ҳаммаси жойида. Хайрият! Шак-шубҳаларим учун узинг кечиргайсан, Истиқлол жаноби олийлари!

Яшириш чикора? Майлбозликка жиндай рағбатим ҳам йўқ эмас. Гоҳида жунбушга келган чоғларимда жиндай ошириб юбораман чоғи. Ёшлигимдан бор мисда бундай қусур. Шунинг билан англаганимдан булса кесак ёки бештиёр десамми, тафаккур ва хотиралар уммонига чуқурроқ кириб борганим сайин изтиробу иддаоларим ортга чекиниб, маъсум, ёрут уй-ниятлар зуҳур кўрғазга бошлайди. Қарабсизки, тун тутаб, тонг отаётган булади.

...Дарвоқе, боя айтганимдай, узим асли хатирчилик буламан. Хатирчи деганингиз собиқ Бухоро амирлигидаги бекликлардан бири булганини ҳам писанда қилдим. Кейинчалик Самарқанд вилоятининг бағрига қўшилган район. Ҳозирда Навоий вилоятининг йирик туманларидан бири. Тоғ-тошлар, дала-туз, водийлар, қафтдай текис серунум ерлар, узоқ тарихлар, турли инсоний тақдирлар, миллатлар, тиллар, воқелик билан ривоят, утмиш билан келажак туташган жой. Баайни чорраҳа!

АНТИҚА МУШОҲАДА

Хатирчи мулки асли азалдан кўп миллатли жой келади. Одамлари серурут, серқатлам. Ҳар ун нафаридан тўққиз яримтаси ўзбек. Уч-тўрт фоиз ҳар хил мил-

лат кишилари яшайди. Чунончи, тожиклар, руслар, араблар, татарлар, лулилар, корейслар, қозоқлар, яҳудийлар, олмонлар, месхети турклари, қрим татарлари, арманилар... Отам замонларда бир неча хонадон ҳиндлар билан афгонлар ҳам истиқомат қилган бу ерда. Уларнинг ҳам бир хиллари узбеклашиб кетган. Айниқса, узбеклар билан тожиклар. Баъзан ғалати тақдирларнинг гувоҳи буласан киши. Бирининг отаси узбек, онаси тожик. Ёки аксинча. Баъзи бир хилларининг акаси узбек, укаси тожик. Тагин бировларининг опаси тожик, укаси узбек... Гоҳи пайтларда бу уртага татар, рус, озарий, афгонлар ҳам араллашиб қолади. Улар, аксарият, узини узбек деб билади ёки узбекча гаплашади, узбекона удумлар, ирим-сиримларга риоя қилади: Узидан насл қолдириш бу фақат ҳайвоний рағбат эмас, балки теран руҳий-инсоний масала. Ёлғизлик ёлғиз Худога ярашади. Қобил фарзандларингиз қанча кўп бўлса, шунча яхши. Жужабирдай жон бўлсангиз қандай соз. Фарзандларнинг ҳар бири уз ризқ-насибаси билан келади ёруғ дунёга. Аҳли мўмин-мусулмоннинг насли кўп бўлиши керак, деган гапда катта маъно бор. Бир этак болангиз бўлсин-эй, барчин қизлар, ой келинлар! Аҳил, меҳрибон ака-укалари, опа-сингиллари, тоға-жиянларию амаки-аммаваччалари кўп одамларга ҳавасим келади. Эсизки, улар узларининг қанчалик бахтли эканини сезмайди-да.

Раҳматли ота-онамнинг якка-ёлғиз уғли бўлиб уедим. Ёш бола эканман, бунинг нима эканини тушунмасдим, албатта. Менга қаптар, варрак, ҳўрозқанд, кучук боласи, велосипед... керак эди. Шурлик дадам билан волидамнинг кўз тиккани, орзу-умиди мен бўлганман. Шу боис мен болакайни жуда ёшлигимда тўй қилашган. Утгиз бешинчи йил. Қаттиқ очарчилик. Қатагон. Кўп одамлар бир парча нонга зор бўлиб, ут еб, қорни шишиб улаётган бир палла. «Оч отасини танимайди», «Оч баччагардан қоч, баччагар» деб бежиз айтмайдилар.

Кўнларнинг бирида Сувдарвоза гузаридоги ҳовлимизга дадамнинг беш-олти жўралари кириб келган.

— Мулла Тожӣ, — деган улардан бири, — угилчангни суннат қилдирсанг қандоқ буларкин? Бир чиройли тўй қилайлик, оғайни. Ке, битимиз тукилсин бизнинг ҳам. Билиб қўй, то хатна қилмагунча касалдан чиқмайди бола. Рангпар бўлиб юраверади.

Дадам эътироз билдирган:

— Бола ҳали ёш. Энди учга қадам қўйяпти. Бироз узини тутиб олсин. Ундан кейин... нима ҳам дейин... бу ёғи қилдай қимматчилик. Қулимда ҳемири йук. Сенлар... тўйдан гапирасан!

— Э-э, Тож, қизиқ одамсан, жура. Сен белингни маҳкам боғлаб, уртага туш, тўйни бошла. Карнай-сурнайингни чал. Қозонни қур, — деган Абдурайим афгон. — Ақлли одамсану, оддий нарсани тушунмайсан. Эл мусулмон, халқ мусулмон. Сен битта ҷумолига ҳам ризқ беролмайсан, эй банда. Худо узи етказад. Ана, кўрасан. Биз ҳам қараб турармидик! Мана мен, тамоний ширавор, ҳолва, новвот, қанд-курсини уз ёнимдан етказиб бераман. Абдурайим афгон деган отим бор-а! Парво қилма. Мановилар ҳам, ҳимматига яраша...

Хуллас, бири гушт, бири ун, бири ёғ, яна бирови базм ташвишини уз гарданига олган. Шундаям дадам уйлаб қолган. Хуш, НКВД нима деркин?

Мардум сал нарсага «халқ душмани» булиб турган бадбахт замон булса, мен бу ерда карнай-сурнай чалиб тўй қилиб ётсам...

— Мана бу муаммони узинг ҳал қиласан, — дейишган аҳли улфат. — Буёғига бир нарса деслмаймиз.

Уша кезлари ҳовлимизда Убайдуллин деган НКВД-нинг каттакони ижара турар экан. Дадам у кишига маслаҳат солган.

— Шулай... «Қўлни халаллаш» нарсалигини инде англаб життем, — деган у. — Тўй ясарга тигеш, де? Тўй... А-ҳа, «тўй» узе нареа ул?

— Тўйми? Нима десам экан? Тўйга одамлар келад, — деб тушунтира бошлаган дадамиз. — Ош тортамиз, буюғи базм, карнай-сурнай...

— Айёе, обзый. Билам, билам. Синенг тўйда пролетариат-да буларми ний?

— Про... прол... Бу нима, ака?

— Ну, рабочийлар дийм.

— Ҳа-а, турган-битгани рабочий-да, садага.

— Сыйнфий душманнар булмий, шушилаи?

— Нима у — «синфий душман»?

— Валлахий! Нарса дийм икан... Ну, эксплуататорларни суйлийм.

— Улар ким?. Эксп...

— Кешелар, которые изалар, зулем италар рабочийларга?

— Йуг-эй, Худо сақласин, бутам. Ҳаммаси бообру одамлар. Дарвоқе, тугриси, мулла, эшон, шайх, бой-бадавлат одамлар ҳам келади. Элнинг олди шулар-ку асли. Чоракор, батрак, гурков, қоровул... ҳаммаси саф тортиб келаверади. Сен туйга кел, сен келма, деб булмайдн бизда. Хафа булади, ака.

— Ничек?! Ғракий. Дурыс булмаган элементларни киритарга тигеш тугел. Смотри!

— Йуг-эй, қандай қилиб? Бизни таомилда ундай эмас. Бой ҳам, қашшоқ ҳам, раису чоракор ёки арава-каш ҳам Худонинг бандаси, биродар. Камбағални ҳам Парвардигорнинг узи камбағал қилган-да, узига қолса камбағал булармиди! Тақдиридан кўрсин. Балким, Худога ҳамма барабар эмасдир. Биров ундай, биров бундай. Лекин Худо ҳаммага барабар. Қочган ҳам Худо дейди, қувган ҳам... Шундай, начайлик.

— Айёе, обзый. Ни дисанг-да, шулай чига инде. Син бик матур кеше. Синенг туй-да, вообшчем-то, демократичное меропрятие. Давай, башла қул халалларга. Кирак. Батрак, дихқаннарда аш ашасын. А-то ач қала халық. Курсақлари пустой. Мин руқсат итам. Қурықма. Узем-да килам. Даже аш ашийм. Бик хайерле туй була, Аллах қушса.

— Э, раҳмат, хужайин. Кузингизга суртган биттагина уғлингиз бор Сизнинг ҳам. Эгилгини кўринг. Туйга етказсин узингизни ҳам.

— Э, миненг-да башта шушилий проблема бар, қадерле Тажий ака. Малайым Талыбни хатна итарга тигеш иде. Давно пора. Биласинг, мин-да, алхамдулиллах, муслим бер кеше, ақсақал. Вот только аялым руқсат итмий инде. Нишларга билмейм.

— Хафа булманг, начайлик. Хотинингиз Лена бонуга ҳам, иншооллох, Худо инеоф бериб қолар. Вақти келади, узим бош булиб уғлингизни қулини ҳалоллаймиз.

Шу орада уй бекаси — бояги Лена бону «Узи нима гап?» деб суҳбатга аралашиб қолади. Убайдуллин ога хотинига ишора қилиб, чап қулининг устига унғ қулини қўйиб, «арра» қилади. Кесиш маъносини ифода-лаб. Лена опа бирдан ут олиб кетади. Туполон қилиб, уйни бошига кутаради. Буни «ваҳшийлик», «нодон-лик», «бориб турган бемаънилик» деб айтади... НКВД бошлиғи дадамга кўзини қисиб, руқсат берган булади. «Туйни бошла, ақсақал, хайерле булсин!» дейди пи-чирлаб.

Убайдуллин татар киши булган. Довюрак, инсофдиенатли бир инсон. Хотини Лена опа поляк миллатидан эди. Угли Володяни (теварак-атрофда ҳамма уни «Толиб» дсб атарди нима учундир) хатна қилдиришга тиш-тирноғи билан қаршилик қилаверган. Бу орада НКВД бошлиғи вафот этади. Унинг рафиқаси умр буйи узбеклар орасида яшайди. Касби тиббий ҳамшира эди. Узбек тилида тузуккина гапирарди. У ҳамма учун ҳаммабоп духтир булиб қолганди. Хеч кимдан хизматини аямасди. Бора-бора шундай булиб кетдики, Лена Убайдуллина узбекларнинг уз одами, узбеклар эса Лена опанинг узиники булиб кетди...

Орадан ун йилдан зиёд вақт утди. Уруш тугади. Толиб ун олти-ун етти ёшларга тўлди. У ҳаммага «Мен ҳам мусулмонман» деб гурурланарди. Бир кун гузар болалари билан Оқдарёга чумилишга борганда тенг-туш жўралари унинг уёқ-буёғига разм солиб, «Сен мусулмон эмас экансан», деб таъна қилган. Толибга бу қаттиқ алам қилади ва дадамга зорланади. У узини хатна қилдиришга рози эди. Дадамиз булса, бу хизматга тийёр эканини айтиб, онанг Ленадан қўрқаман, тагин, боятгадай, туқимини қорнига олиб, туполон қилиб қолса, мени маломатга қўяди, дейди. Чиндан ҳам, савоб оламан деб, катта галва устидан чиқиб қолиш ҳеч гап эмасди. Бироқ опадан бу хусусда сураганларида рози эканини билдириб, деган:

— Ёшлик пайтида боланинг инон-ихтиёри, она сифатида, менда эди. Ким билсин, отасининг раёини қайтариб туғри иш қилмаган қўринаман. Қилмишимдан пушаймонман. Ҳозир уғлим улгайган. Суннатни ихтиёр этган экан, мен қарши эмасман.

Шундай қилиб, падари бузургимиз узлари бошқош булиб, барча расм-русумлари, туй-томошаси билан Толиб аканинг қулини ҳалоллади. Ҳозирги вақтда уйланиб, бола-чақали булиб кетган. Унинг тақдири ва оиласида турли-туман миллатларнинг қони бор. Отаси татар, онаси поляк, хотини олмон, келини рус, фарзандлари ва набираларининг бошпиртига нима деб ёзилганини билмайман. Сураш ноқулай. Бунинг қизғи ҳам йўқ.

Мени қизиқтирадиган гап буюқда. Ҳозир Толиб ака олтмиш етти ёшда. Сувдарвоза гузарида биз, туртбеш оила кишилари катта бир хонадон булиб яшаган-

миз. Бу хонадон аъзолари ҳеч қачон, ҳатто оғир уруш йилларида ҳам айирмачилик, бир-бирини турткилаш нималигини билмаган. Лена опа, ҳали айтганимдай, ҳаммамизнинг шахсий духтиримиздай бўлиб қолган эди. Бу мушфиқ аёл тиним билмас, барчанинг оғирини енгил қиларди. Атрофдагилар ҳам уни беҳад ҳурмат қилар, ҳар ким ҳар хил — биров уз опасидай ёки синглисидай, бошқаси қизидай ёхуд онасидай қурарди бу аёлни. Дугоналари қуп эди. У ҳаммани бирдай севар, ардоқларди. Гапи-сузи, муомаласи, чеҳрасидан унинг уз ҳаётидан мамнун экани билиниб турарди. Бирон киши опани хафа қилгани ёки ранжитганини эслаблмайман. Ёш успирич эканман, бир неча марта узим шахсан гувоҳ бўлганман: рамазони шарифларда каллаи саҳарда урнидан туриб, ювиниб-тараниб, ҳовлимиздаги руза тутувчи аёлларга қушилишиб, ифторлик қилиб юрарди. Расм-русумларга жуда зийрак эди.

Толиб ака ҳозиргача ўзи тугилиб ўсган эски хонадонга, ёшлигини кумсаб келиб-кетиб турарди. Қизиқ, бозор-учарда, куча-куйда бирон кишининг у билан русча гаплашиб турганини кўрмаганман. Онаси гарчи поляк аёли бўлса-да, она тили унинг учун ўзбек тили бўлиб кетган. Мабодо Толиб Убайдуллинни яқиндан билмаган бирон киши унга туйқусдан русча гап қотса, шу заҳоти тилини тишлаб қолади: ўзбек тилининг ширин Хатирчи шеvasида текис жавоб қайтаради. У билан гаплашиб туймайсиз. Гап тилида ҳам эмасдир балким. Узи яхши инсон. Қалбан, фикран ва зикран асл жайдари ўзбек.

... Орадан салкам эллик йил ўтди. Бир куни Хатирчида қариндошларни кўриб Тошкентга қайтар эканман, иттифоқо, автобусда Толиб огани учратиб қолдим. Қуришмаганимизгаям қуп йиллар бўлган. У билан кучоқлашиб, оғиз-бурун упишиб кетдик. Худди ёшлигига қайтган болакай сингари, қушдек енгил тортдим. Хурсанд бўлганимиздан икковимизнинг ҳам кўзимизга ёш келди. Зеро, орадан кечган йиллар мобайнида қангчадан-қанча дарахтлар кесилиб кетди. Йўқотишлар бўлди, биз билмаган, кўрмаган, танимаган янги насллар туғилди. Автобусда ёнма-ён утириб, ака-укалар кела-келгунча қуюқ сўхбатлашиб кетдик. Иккаламиз ҳам узоқ йўлда ўтган беш соат вақт ичида бегубор ёшлиқ дийрига, асл ҳолатимизга қайтгандай бўлдик. У билан чақчақлашиб борар эканман, сўхбатдошимнинг тилида шунақа ноёб, антиқа, ҳайратангиз,

теша тегмаган суз ва ибораларни эшитиб қолардим-ки, мен бу «айрилиқ» йилларида «маданийлашиб», «шаҳарлашиб» кетганим боис, нутқда ва баъзан фикрлаш тарзида ҳам жуда куп нарсалардан маҳрум булганимни шундоқ англаб турардим. Уша алфозда мендан кура у купроқ Хатирчи фуқароси эди. Ажаб...

Гап орасида, қисиниб-қимтиниб, ундан бир нарсани сурашга журват эдим. Ксйинги вақтларда бошқа миллат кишилари орасида уз ота-боболари юртига, тарихий ватанига қайтишга интилиш кучайиб бормоқда. Бу қандайдир фавқултабиий ҳодиса эмас, мутлақо табиий бир ҳол. Олайлик, тақдир тақозоси билан хорижга кетиб қолган аллақанча ўзбекларнинг ҳам буёққа, Ўзбекистонга қайтишга майл билдираётганига ўхшаш бир гап. Нима булгандаям ватан-ватан экан-да! Лекин бир кун туз ичган жойга қирқ кун салом, деган гап бор. Ҳолбуки, келаётганлар ҳам, кетаётганлар ҳам у ёқда ёки бу ёқда бир кун эмас, узоқ йиллар яшаган. Ҳатто ўзларининг «иккинчи ватанида» тугилиб усган. Шундай булгач, бошқа бир юрт одамларини бадном қилиб юришларини мен ута беандишалик, ҳатто курнамаклик деб биламан. Айтайлик, Америка, Германия, Канада, Туркияда яшаб, бошпана топиб, обруэйтибор қозониб, бола-чақали бўлиб ватанига қайтган бирои ўзбек уша мамлакатларни, уларнинг одамларини бадном қила бошласа, мен уша одамни ҳурмат қилмайман. Уни иғвогар, ғаламис, фосиқ кимса деб биламан.

Ўз ватанини бир карра ташлаб кетган киши бошқа ватанга ҳам сигмабдимни, демак, узи яхши инсон эмас. Бундайлардан йироқ юриш керак.

Айни вақтда, Ўзбекистон диеарида тугилиб, усиб, уйланиб, бола-чақали, ували-жували булиб, катта обруэйтибор топиб, дунга танилиб, сунгра Янги Зеландия, Русия, Исроил, Австрия ёинки бошқа улкаларга бориб қолгач, буёқнинг одамларини ёмонотлик қилиб юрганларни эшитганимда хафа булиб кетаман. Иккиюзламачилик, мунофиқлик, нопоклик деб биламан буни. Бундай одамлар орасида кечагина елкама-елка ишлашиб келган ватандош олимлар, адиблар, артистларнинг номларини эшитиб тонг қоламан. Ҳайф одамгарчилик, деб юборгим келади. Ҳаёт янгидан қурилаётган кезларда ҳеч кимга, тубжой аҳолига ҳам, русийзабон ёхуд бошқа миллат фуқароларига ҳам осон тутиб булмайди. Лекин бир наrsa алам қилади.

Бир киши тақдир тақозоси билан уй-жойини ташлаб, хонадонингизда йиллар давомида меҳмон булиб яшаса, у билан бир майизни қирқ булишиб есангиз-да, вақти етиб, ўз уйига кетаётганида сизга маломат тошларини отиб кетса!..

«Ҳамдиле аз ҳамзабоне бсҳтар аст» (Абулмаъоний).
(Тил яқинлигидан дил яқинлиги яхшироқ)*

Бу масалада суҳбатдошим билан тула ҳамфикр эдик. Мен «бошқа миллат» кишисига эмас, ўз ҳамшаҳар миллатдошим, қон-қариндош янглиғ ўз оғам билан ҳасратлашаётгандай эркин эдим. Оббо, буёғи қандай булди? Нафсиларини айтганда, Толиб ака бошқа миллат намояндаси-ку, деган уй мутлақо хаёлимга келмасди.

— Толиб ога, — дедим унга. — Мени афв этинг-у, бир гапни сурамоқчи эдим. Мана, янгамиз олмон миллатига мансуб, а? Германияда ҳаёт кечириш даражаси жуда баланд. Бу ҳеч кимга сир эмас. Келинойимизнинг у ёқларда қариндош-уруғлари йўқми? Олмонистонга кетамиз, деб хархаша қилмайдими мабодо? Ёки Татаристонда Сизнинг ота тарафдан қариндош, хеш-ақраболарингиз бордир? Кунглингиз чопмайди-ми? Ёки улар келинлар, деб қистамайди-ми?

— Э, оғайни, — деди у. — Қупол булса ҳам айтай: уёқларда менинг итим ҳам адашган эмас. Эшакмия ебманми! Ҳар ким ўз кунига омон булсин. Инсон фақат қорни билан яшамайди-да. Германияда турмуш даражаси баланд булса — узига. Менинг хонадонимда ҳам турмуш даражаси немисникидан қолишмайди. Мен бу ерда ўз уйимдаман. Ҳовли-ҳарамим бор. Хомтама булиб кучиб кетганларни ҳам қуряпман. Ҳой афандилар, кетмаларинг, Ўзбекистонни ҳам, ўзбекдай бағри очик халқни ҳеч қаердан тополмайсан барибир, десам қулоқ солишмади. Ҳамма билади: Хатирчининг, манови дарёнинг лойқа сувини ичган одам Маккадан маъраб келади... Қаёқда! Гап кор қилмади. Кетиб қолишди. Бирови — Австралия ёки Қримга, бири — Исроилга, яна бирови — аллақайси гурга... Хуш? Эшитиб турибмиз: биронгаси хурсанд эмас. Улганининг кунидан, орийат учун, бетини шапатилаб қизартириб юрган булса-да, аҳволини узи билади. Мен ўз оромимда, Худога шукр, тинчгина утирибман. Еганим олдимда, эмаганим кетимда. Шахсан мен учун на дин, на мазҳаб, ё булмаса тил, дил, бозор, мазор

* Мирзо Абдулқодир Бедилдан.

муаммоси йўқ. Отамнинг қabri шу ерда. Қозон шаҳрига обориб қумиб келмаганмиз уни, миллати татар эди, деб. Онамнинг улигини Варшавага кутариб бермаганмиз, бошпиртига поляк ёзилган эди, деб. У ҳам шу тупроқда дафн этилган. Бари узига. Менга ҳуббул Ватан — Хатирчи, огайни. Бу ерда менга биронта бегона одам йўқ. Бари ўзимники. Ўзим ҳам бирон кишига бегона эмасман. Сен Берлин, Варшава, Қозон, Масковлардан гапирасан. Бе! Бирон жин чалиб, уёқларга кетиб қолсам, нима деган одам буламан? Эридан айрилган одам бир йил йиғлайди, элидан айрилган одам — умр буйи йиғлайди. Хабаринг бор, Тошкентнинг қоқ марказида дадамнинг қариндошлари яшайди. Бир марта, болаликда, сен билан уларникида булудик ҳам, шекилли... Улар менга бу ерга, марказга келишни куп маргалаб маслаҳат беришган... Уй-жой масаласида ердан бермоқчи ҳам булишувди. Қунмадим. Нима қиламан у ерда! Уз уйим — улан тушагим. Тиригим ҳам, улигим ҳам Хатирчида қолади менинг. «Эҳ, деревенщина!», «Қишлоқисан», дейишди. Ўзингдан қолар гап йўқ. Сенинг отанг менинг қулимни ҳалоллади, раҳматли. Мен шунга қарор қилган эканман, фақат ўзбек жўраларимнинг дашноми туфайлигина эмас. Отам, гурига нур ёғисин, мусулмон булган. Албатта, уз эътиқодимга кура, қолаверса, раҳматли қиблагоҳимнинг хотирасига, арвоҳига, уз вақтида амалга ошмай қолган хоҳиш-истағига ҳурматим юзасидан шундай қилганман. Э, нимасини айтасан, биродар! Яшаш, бу — Оқдарёга бориб чумилиб қайтиш, балиқ овлаш, гилвипди ё булмаса тухумбарак ейишигина эмас. Ёдингда қолганми бундай танқис хурақлар? Сенларнинг тилингда нима дерди... Ҳа, деликатес! Мени бир нарса қийнайди. Дадам НКВД бошлиғи булган районда. Бу қанақа даҳшатли ташкилот булгани, у орқали қандай қонли, машғум ишлар амалга оширилганининг шоҳиди булди халқимиз. Лекин Аллоҳга минг марта шукр, ҳозирга қадар бирон-бир кимса менга, домагир булиб: «Ҳой жипирик, сенинг атийинг менинг отамни ёки тогамни хонасалот қилган, отган ёки ватанидан қувган!» деган эмас. Аксинча, уни таниган-билганларнинг ҳаммаси, яхши инсон эди, деб миннатдор булиб гапирди. Бугун Хатирчистон халқи олдида юзим ёруғ. Менинг отам, а, сенинг отангни қулоқ қилмаган. Агар шундай булганида... олайлик, сизларнинг уша ҳовли-ҳарам мусода-

ра қилиниб, у ерда ҳозир мен яшаб турганимда нима буларди? Бундай ҳодисалар жуда кўп булган. Йўқ, биродар! Агар шундай булганида, мен бугун сенинг юзингга қандай қараган булардим? Ана шунинг учун мен ҳам узбекни Узбегим деб биламан. Умуман, узбеклар бошқа ҳеч бир миллатнинг арпасини хом урган эмас. Хоҳ яқиндан булсин, хоҳ йироқдан булсин, узбекка отиладиган тошни менга ҳам отилган тош деб биламан. Чунки менинг узбекка булган ҳурматим — аввало, узимга булган ҳурматим. Қолаверса, отамнинг арвоҳи ҳам шуни талаб қилади мендан.

О, ВАҚТ — ОДАМХУР!

...Инсон борки, уз утмишини қумсаб яшайди. Чунки утмиш, бу ёшлик, болалик, навқиронлик демак. Ажаб, болалик палласи шафқатсиз оғир кечган одамлар ҳам, барибир, узининг уша ёшлик — ёсбошлик йилларини, беҳаловат дамларини ниҳоятда мамнуният билан бот-бот эслаб туради. Балким шунинг учундирки, қиш қўйнида баҳор, гунча бағрида гул, ёшликнинг сийнасида эса келажак яшайди. Заррада қуёш акслангани сингари. Киши орзу-умидларга гарқ булиб, тўйиб-тўйиб снгиш нафас олади. Ишонувчан, алданувчан, доворак, беғубор булади. Ҳаёт аста-секин қонингизни совутиб боради. Вақт — одамхур деганлари бежиз эмас. Инсоннинг эси кира бошлагани сайин бепоён осмон кенгликларидан замин қўналгасига эна бошлайди... Менга шундай туйиладики, одамзод самода тугилиб, ерда улади. Зеро, бекорга айтмаганларда ҳазрат Амний Самарқандий: ҳамонки замон ва маконда экансан, замон ва макондан хориж бул-да, бошқа дунёларга қараб йул ол. Насабимиз уша ёқлардан бошланади!

ТУЙ

Бир кун, саксонинчи йилларнинг урталари булса керак, уйимизга аспирант шоғирдим Гулом Хужа келиб қолди. Узи рангпар, ориқ, касалмаңд йигит. Ҳар гал уни кўрганимда ичим эзилади. Асли шаҳрисабзлик. Қарши педагогика институтида олмон тили домласи булиб хизмат қилган. Уч-тўрт йилдан бери Тошкентда. Аммо илмга жуда чанқоқ, билагон, тиришқоқ.

Пешонасининг тиришлари, кўзининг маънос боқишидан, икки гапнинг бирида чуқур хурсиниши, бот-бот оғир нафас олиши, «уф» тортишидан бошига қандайдир ташвиш тушганини сезиб турсам-да, дабдурустдан сурашга ботинолмадим. Ниҳоят, гап орасида лўқма ташлаган бўлдим:

— Қани, оғайни, бахайр? Бизга қандай хизматлар бор? Сал ҳоргин кўринасизми? Елкангиздан нафас оляпсиз?

— Ҳа, туй қилишим керак, домла! — деди шу заҳотиёқ портлаб. — Туй... Уфф...

— Нима, туй?! Қанақа туй? Қачондан бери туй... мусибатга айланган? Менимча, ҳамманиям туйга етказсин, бу инсон ҳаётининг гултожи-ку?! Барча замонларда шундай бўлган. Бунинг учун қайгуриш эмас, қувонини керак, чирогим. Нақ утакамни ёриб юбордингиз-е. Бирон қор-қол булибдими, деб уйлабман. Оббо, хужамсӣ!

Ғуломжоннинг чиройи очилмади. Ҳамон ҳайкал янглиг менга маъносиз қараб турар эди.

— Ҳей, нима гап узи? Бундай тушунтириброк гапиринг, афандим?

— Уфф... Туй...

— ? ? ?

— Э, тақсир, Сизга «тушунтириб» бўлмайдиди-да бунди! — деди у ҳасрат билан, ҳар бир сўзини дона-дона қилиб чертиб. — Бу дунё ташвиши билан ишнингиз йўқ. Эл ичида эмассиз. Фақат китоб билан гаплашасиз. Шу билан бахтлисиз. Бу ёқда, пастда, авом орасида нималар бўлаётганини кошкийди билсангиз.

«Ёпирай, тинчликми узи? Эси жойндами бу йиғитнинг? Ё тоби айнаб қолдимикан, а?» деган шубҳага бориб, унга синчи назари билан сарасоп солиб қарадим. Йўқ, ҳаммаси бинойидай.

— Бу гапларни қўйинг, Ғуломий, — дедим парвойи фалак бўлиб. — Қачон ишнингизни ҳимоя қиласиз? Мирзо кутиб қолдилар-а? (Ғуломжон Бобур асарларининг олмонча таржималари юзасидан бир яхши илмий рисола ёзиб, номзодлик диссертациясини ёқлаш тараддудида эди).

— Иложим қанча... Туйни утказмай туриб...

— Э, қўйинг, шу туй-пўйингизни. Узингизам, рости, пича вос-вос бўлиб қолибсиз, — дедим дашном бериб.

Йиғит бор кучини йиғиб, жилмайган бўлди.

— Ростданам хаёлим паришон. Соглигим узингизга маълум. Онам ҳам бетоблар. Ешлари бир жойда. Укам, Сизга бир марта айтувдим чоғи, юк машинаси ҳайдар эди. Йул фалокатида бир болани босиб кетиб, икки йилдан буён ҳибсда. Ёлғиз қуллик. Бу ёғи... туй.

— Ҳим... дарвоқе, қанақа туй узи?

— Уғилчамнинг қулини ҳалоллаш керак. Суннат туйи.

— Ие, шунга шунча отагури, қозихонами? Туртта одам. Битта мулла. Бир уста. Тагин икки-уч холис киши. Қариндош, қушни дегандай. Борингки, узингиз билан ун киши. Битта тун. Бир лаган ош. Устага ун сўм пул. 100-150 сўм билан ора очик. Вассалом.

ЎЗБЕКНИНГ УПГАНИ — ТУЯНИНГ ТЕПГАНИ...

Ғуломий бирдан жонланиб, чеҳраси очилиб кетди. Қулларини ишқалаб, қаҳ-қаҳ уриб кулди. Чакаклари очилиб, узини ичдан вулқондай қайнаб-портлаб келётган кулгидан сира тухтатолмасди. Чамамда, уринларимиз алмашгандай булди. Энди у менга афандичалиш одам деб қараб, завқ билан куларди.

— Бунақада элнинг маломатидан чиқмай кетадию бошим, домлажон, — деди у кесатиб. — Қанийди, жон дердим. Жудаям мураккаб, чалкаш, зиддиятли муаммони хамирдан қил сугургандай осонгина ҳал қиласиз-қўясиз. Ҳамма ҳам Сиздай уйласа, олам гулистон буларди-ку! Ҳолбуки, иш чигалдан-чигал. Туйни гултож дейсиз. Э, чақир тиканак! Ўзбекнинг упгани — туянинг тепгани. Унинг туйи билан азасини худо курсатмасин. Одамни кафангадо қилади...

Ғулом Хужа билан мен баайни икки миллат киши-си янглиг, бошқа-бошқа тилда гаплашаётгандай, бир-биримизни асло тушунмаётгандек эдик.

— Саккиз-ун киши билан туй буладими, отагинам? Камида беш-олти юз киши келади. Эл-юрт, қариндош-уруғ, ёр-биродар, тенг-туш, қуни-қушни чақирган бизниям. Элнинг туй-издиҳоми, маърақаси, йигини, худойисига борганман. Ошини еганман. Еган огиз уялар. Мен ҳам катта дастурхон ёзмасам булмайди. Ўзбекчилик.

Ўзбекчилик... Раҳматлик дадамнинг билса ҳазил, билмаса чин қабилда айтган сўзлари яна хотирамга келади: ўзбекчилик бошга бало!..

— Хуш, бу «узбекчилик» неча пулга тушади Сизга?

— Пулини ким ҳисоблаб чиқибди дейсиз! Энг чақадигани — ароқ. Бу зормондадан камида ун яшик олмаса туй қизмайди. Артист ёки отарчи деганингиз ҳам анча пул! Кунгил старларга бунча тун. Яна бир хит қиладигани — гушт.

— Ҳали қуй ҳам сўярсиз бу кетишда?..

— Қуй-ку нақд. Маслаҳат ошининг узига битга қуй урвоқ ҳам бўлмайди. Мол суйилади. Буқа!

КАФТГА ЖУН ЧИҚАДИМИ?

Одат бўлиб кетгани учун балким узимизга унчалик билинмас. Барча мусулмон халқлари орасида хатна туйини бу қадар довруғ билан ошириб-тошириб юборадиган бошқа бир эл-юртнинг топиш қийиндир. Ҳамма ёққа жарчи қуйилади. Карнай-сурнай чалинади. Той безатилади. Бир хил жойларда купкари берилади. Қисқаси, бутун оила бир неча йил мобайнида туйга «бюджет» тўллайди. Кафтга жун чиқишига инюнинг мумкиндир балким. Аммо узбегимнинг боши йил-ун икки ой туйдан чиқмайди. Туй бор жойда аза ҳам бор. Туй-аза, туй-аза... Қанчадан-қанча қули қисқа одамлар бир кунлик туй деб тиззасигача қарзга ботган. Ишда тагидан камомад чиқади. Ҳибсга олиниб, қамалиб кетган одамлар қанчадан-қанча. Туй-ку бир кунда утади-кетилади. Аммо сарфарзанд узбек хонадонидо туй кетидан туй келиб туради. Кети узилмайди. Узбек хонадонидо туйчи умр бўйи туйининг сарф-харажатларини тулайди. Надирки қарзини узоқса...

Инсоннинг бахти, балогати, фарогати, камолоти йулида қилинадиган ҳар қандай сарф-харажатлар охири-оқибатда узини қошлайди ва оқлайди. Углингизни бирон хушарга ўргатмоқчисиз, дейлик. Харажатеиз иш битмас. Қилинг шу ишни. Қизингиз бирон хорижий тилни эгаллашга иштиёқманд. Муаллим ёллаш керак. Шаштини қайтарманг. Харажатдан қочманг. Жиянингиз, дейлик, Олмонияга ёки Америкога бориб ўқимоқчи. Кумаклашинг. Уч-тўрт сўм харажатдан қочманг. Укангиз бирон қорхона очмоқчи. Майли, оддий мих ишлаб чиқазсин. Қарашиб юборинг. Қимтиниб турманг.

...Лекин... Лекин мана бу хатна туйига тушунмайман. Куръони Каримнинг қайси сурасининг қайси оятида ёки ҳадиси шарифнинг қайси фаслида,

қай бир шариатда ҳукм қилинибди ёки изн берилиб-диким, Аллоҳ таоло ё булмаса дийни ислом номларидан бундоқ ношаръий, номатлуб ишлар қилинсин, хонадон вайрон булсин деб?

Дарвоқе, масаланинг моҳияти нимада узи? Боланинг этидан бир бугин тери кесиб ташланади. Вассалом. Мусулмонлар билан яҳудийларда бор шундай урф. Бу иссиқ иқлимда яшовчи халқларда, табиий эҳтиёж натижасида келиб чиққан. Дин пешволари шуни ҳисобга олиб, изн берган, шаръий қилинган, суннат қаторига қушилган. Қизиқ. Бирон сабаб орқасида шундай «ташмир» (операция) қилинмаган тақдирда ҳам, киши улиб қолмайди, аслида. Бироқ агар, дейлик, қуричак (аппендицит) сингари инсон вужудида ҳеч бир кераксиз ортиқча усимта касалланганда, масалан, йиринглаганда, вақтида кесиб ташланмаса, одам ҳалок булиши ҳеч гапмас. Дейдиларки, Ғарб давлатларида гудақ туғилиши биланоқ аппендицити олиб ташланаркан. Чунки, ким билсин, бир кунни вақти келиб, у ҳаёт учун хавф туғдириши, инсонни ҳалокатга дучор қилиши мумкин. Шуниси ҳайратангизким, инсон қуричакдай бир фалокатдан халос қилинганида лоақал кичикроқ бир зиёфат ташкил этиш ҳеч кимнинг ҳаёлига келмайди. Худди шундай бир нарса — хатнанинг намунач «обриси» баланд, даҳмазаси куп булмаса! Ҳолбуки, хатнани дин фарз (мажбурий) эмас, суннат (урф, анъана, ихтиёрий) деб эълон қилган. Йуқ-йуқ. Алҳазар. Мен суннат қилишга, боланинг қулини ҳалоллашга қарши эмасман. Бу жуда ҳам зарур. Туй қилишга ҳам эътироз йуқ. Юқорида айтганимдай, узимча, ута мураккаб бир муаммога айланиб қолган хайрли ишни ута жун ҳал қилишга ҳам мойил эмасман. «Аршин мол-олон»даги қурумсоқ бой сингари, «битта мулла, бир калла қанд, уч сўм пул...» қабилида.

«ҚАЧОН ХАЛҚ БУЛАСАН, ЭЙ ОЛОМОН?»

...Ғулом Хужа бу мулоҳазаларни чурқ этмай тинглади. Эътироз ҳам билдирмади.

— Эҳтимол, мен муаммони ута жун тушунарман. Лекин Сиз ҳам, хужам, ута мураккаблаштираётирсиз.

— Мен эмас.

— Ким булмаса?

- Халқ.
- Халқ? Қайси халқ?
- Шу, узимизнинг халқ-да.

— Халқ ҳар хил булади, азизим: авом, оломон, туда, гуруҳ, фуқаро бор. Сиз катта бир олийгоҳнинг домласи була туриб, туйга онамининг соғиб ичиб турган сигирини суюман, дейсиз. Уша Сиз айтган «халқ» шунга фатво берадинми? Сиз шундай десангиз, бошқадан нима кутиш мумкин? Ахир, эл мусулмон, халқ мусулмон дегандай, одамлар кўр ва овсар эмас, айтмайдимики, нодонку нодон, уғри-ку уғри, аммо манави туппа-тузук, ақли расо олийгоҳ домласининг қилаётган ишини қаранг деб? Суф-е сендақа олимга, демайдими? Бирон жойда эшитганмисизким, фалончи биргина ҳалол маоши билан дангиллама туй қилибди, деб? Профессор, академикнинг ҳам кулидан келмайди. Унутманг: катта қарз кутариб, соғлигидан айрилиб, огриниб, малол келиб қилинган туй — дин, шарият тили билан айтсак — ҳаром, қонун ва ақл тили билан айтсак — жинойт. Ҳеч ким, айтайлик, ҳовлисини сотиб ёки оила, бола-чақасининг риқзини қийиб, туй қилиш уёқда турсин, ҳатто Маккаин муқаррамага ҳажга ҳам бормаёди. Ҳаж қилиш нақадар муқаддас ва зарурий аҳком булмасин, у ғайримиконий булмаслиги, оила бу ёқда таъминланган бўлиши шарт.

Қисқаси, шундай қатъий тўхтамга келдик. Аспирант Ғуломий углининг қулини ҳалоллайди, албатта. Баҳоли қулрат, дегандай. Туй-пуй қилмайди. Ишлари унглиниб, узи тузалиб, укаси озодликка чиқиб келганидан сўнг, номзодлик диссертациясини эсон-омон ёқлаб олгач, чоғроқ бир туй қилса қилар. Башарти, ушанда ҳам фуржаси келишмаса, кейин, мавриди билан бирган булар. Аммо «ҳозир», шу аҳволда, туй ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Мабодо, уғтининг инобатга олмай, «ўзбекчилик» деб узини даврага урса — ора очик. Илмий раҳбарликдан воз кечаман, деб дағдаға қилдим. Бошқа бир шогирдим, бухоролик Мамаражаб Сулаймоний билан ҳам орамизда худди шундай суҳбат бўлиб ўтган эди. Ҳар иккала тадқиқотчи ҳам ҳозир фанлар номзоди, доцент. Мен уларни катта хижолатдан чиқарганимни ҳалигача айтиб адо этишмайди...

Бизнинг одамларга жуда раҳмин келади. Узини, соғлигини уйламайди. Бола-чақа ташвишида ёнади. Ҳар битта боласини тишида катта қилади! Дунёда бизникиларча болажон халқни топиш қийин. Фидойи,

меҳнатқаш, меҳрибон ва меҳмондуст халқ бизнинг халқимиз. Айни вақтда ёш авлодга энг... бепарво халқ ҳам биз буламиз.

ҲАР БИР ШАХСДА МИЛЛАТ ЯШАЙДИ

Ҳар бир миллат уз қавми тақдирини уйлаши керак. Томчида қуёш акс этгани сингари, алоҳида олинган ҳар бир шахсда миллат яшайди. Шахснинг уй-фикрлари, хатти-ҳаракатлари, қилаётган ишлари, қилқлари, юриши-туриши, ҳатто қандай кулиши, изтироб чекиши, йиғлашига қараб унинг қандай миллатга мансублигини беҳато айтиб берса бўлади. Айни вақтда узини ҳурмат қиладиган, комил инсон дсб биладиган ҳар бир одам миллатни уйлаши, унинг тақдири, равнақи, келажаги ҳақида қайгуриши лозим. Олайлик, мен ҳар гал дорилфунунда биринчи дарсимни, илк сабоқни шундай бошлайман:

— Сиз билан биз узбекмиз. Ота-боболаримиз, стии пуштимиз узбек булган. Ҳали «узбек» деган суз дунёга келишидан илгари, кейинчалик, эл-юртимизга шундай ном берилган кезларда ҳам узбекларни узининг ҳатто ганими дсб билган баъзи улуг инсонлар, шоҳлар, амирлар, султонлар, лашкарбошилар, не-не донишмандлар ҳам... узбек булишган. Бу улуг алломаларнинг номи билан халқимиз фахрланади. Мен, катта-кичиклигидан қатъий назар, дунёдаги барча миллатларни ҳурмат қиламан. Одатда, шахс миллат танламайди. Шахсни миллат тугади. Бас, биз, ҳар биримиз Аллоҳ таолонинг иродаси ва марҳамати билан дунёга келганмиз. Бизни тутдирган ва туққан ота-онамизни қанчалик севсак, узимиз мансуб булган миллатимизни ҳам шунчалик ардоқлашга бурчлимиз. Уз миллатини, унинг шаън-шавкатини, салоҳиятини ва қадриятларини оёқости қилган, унинг дардига малҳам була олмайдиган киши қандай мавжудот булса бордир, аммо инсон эмас. Сиз узбексиз ва, аввало, шу билан бахтлисиз...

УЗИНГДАН КУПЛЯВЕР, УЗБЕГИМ!..

Сунгра мулоҳазаларни давом эттириб, асосий муд-даога қучаман.

— Узбек деган номни баланд кутаринг. Узбек деган

номни ифтихор-ла ўзингизда «ташинг». Миллатинг нима? деб сурасалар, «Ўзбек» деб айтишдан уялманг. Ҳа, бир умрга ўзбек бўлиб қолинг. Аммо... яхудий бўлинг!

Гап мана шу ерга келганда, тингловчиларим портлаб кетади.

— Ғалат! Бу гапда мантиқ йўқ. «Ўзбек бўлинг... Аммо яхудий бўлинг?!» Буни қандай тушуниш керак?

Сунгра мен шавкатли миллатимизнинг, халқимиз, эл-улусимизнинг оёғини кишанлаб турган, унинг узи-ю муносиб бир тарзда кенг қанот ёзишига, юксак юксакларга парвоз қилишига монелик қилаётган нуқсонлар, қусурлар, баъзан айнан одамохунлиги, беназир, мислсиз бағри кенглиги, қули қадоқлиги, меҳмоннавозлиги ва булак инсоний фазилатларидан келиб чиқаётган... қусурларидан куйиб-пишиб гапирман. Мана, — дейман, — ... Сиз! (талабалардан бирига ишора қиламан). Отангиз ким бўлиб ишлайди? Ҳа, фалончи. Онангиз? Уй бекаси. Оилангизда нечта фарзанд бор? Дейлик, еттига. Оилангизда нечта даромади?.. Ва ҳоказо. Хуш, Сиз мусиқа чалишни биласизми? Мабо-до танбур чертмайсизми ёки пианино чалмайсизми? Йўқ. Шоҳмот ўйнашга қалайсиз? Йўқ. Шашка ўйнайман унча-мунча дейсизми? Хўп, шунисига ҳам шукур. Спортнинг қайси тури билан шугулланасиз? Бокс? Кураш? Гимнастика? Теннис? Самбо? Чавандозлик? Чанги? Турникда неча марта гавдангизни кутара оласиз?.. Хуллас, деярли ҳамма саволларга — ҳол. Ана холос! Энди — Сиз (бошқасига бармоғимни ниқтайман). Таржиман ҳолга доир уша таниш оилавий суроқлар: ота-она, касб-кор, даромад манбаи, рўзгорнинг катта-кичиклиги ва ҳоказо тифсилотлар... Ўзбекчадан бошқа қайси хорижий тилларни биласиз? Лаббай, урисчани? Яхши. Яна? Елка қисилиб, жим қолинади. Арабча? Инглизча? Форсча? Олмонча? Франсузча? Балким япон тилини биларсиз? Қаёқда! Мусиқа чалишдан хабарингиз борми? Ашулаҳонликка қалайсиз? Лоақал хиргойи қиларсиз? Айтгандай, хиргойи нима, биласизми? Билмайсиз? Ие. Балким яхшигина рассомдирсиз? Театрга тушиб турасизми? Лаббай, телевизор кураман дейсизми? Пазандаликка тобингиз қалай? Айттайлик, палов пишириш, нон ёпиш, қандолатчилик қўлингиздан келар? Сигир соғиб қўрганмисиз? Сигир соғиш аёлларнинг иши дейсизми? Ҳим... Унтадан туққизта суроқ (агар ҳаммаси булмаса ҳам) жавобсиз қолади.

Сабрим тугайди. Хуш, нимани биласиз узи, буталарим? Биров ёлган нонни ейиш, биров айтган қушиқни тинглаш, биров соққан сутни ичиш ҳар кимнинг қулидан келади. Э!..

«АВИСЕНА» КИМ?

Хув анави, бурчакда кузларини яшириб утирган бир қизга мурожаат этаман. Хуш, Сиз қасрликсиз? «Ҳа, Тошкент шаҳридан». Навбатдаги саволларни кутмасданоқ гапира кетади: роял чалишни биларкан. Унча-мунча расм чизаркан. Тожик тилида туппа-тузук гаплашаркан. Тандирда нон ёпа оларкан. Дилим ёришиб кетади. «Офарин! Дадангиз ким булиб ишлайдилар?» «Шу ерда, Тошкент дорилфунунида Узбекистон тарихидан дарё берадилар». «Ҳай-ҳай! Ойингиз-чи?» «Аям табиб, ҳам экстрасенс. Бемор кишиларни даволайдилар». «Баракалла, ноёб мутахассис эканлар». «Хайрияте» дейман, узимча, мамнун булиб. «Қайси маҳаллада турасизлар? А, Ависена кучасида? Ғалат... «Ависена» ким ёки нима узи?» «Билмадим». «Дадангиз ёки аянгиздан сурамаганмисиз?» «Сураганман. Билишмас экан. Бу нима эканини кучамизда ёшу қари ҳеч ким билмайди...» Ёпирай! Бир чеккадан тушунтира бошлайман: нафақат Узбекистон ёки Марказий Осиё, балки Урта ва Яқин Шарқ, алаҳхусус, бутун Шарқ, Оврупо ва Осиё қитъаларида донги чиққан, боринги, дунё яхши танийдиган узимизнинг улуг аллома, беназир табиб, улкан мутафаккир олим Абу Али ибн Синонинг табаррук номлари-ку бу. Оврупода ул зотни қандай атайдилар, биласизларми? Уша қизнинг узи жавоб беради: «Авиценна». Топдингиз. Ана шу уришча талаффуз ва ёзувда — «Авиценна». Лотин ёзуви ва талаффузида эса — «Ависена» булади. Мени ҳайрон қолдираётган нарса Тошкентнинг бир кучасига шундай ном қўйилгани эмас, балки Ибн Сино бобомизнинг исм-шарифлари ул мутафаккир зот таваллуд топган узимизнинг Бухоройи шарифдан эмас, балки дайди тақдир ила узоқ Овруподан, лотинча талаффузда кириб келгандир! Фараз қилинг: агар ҳозирги Юнонистоннинг Афина шаҳридаги кучалардан бирига... «Афлотун» деган ном берилса, бу ким эканини греклар қасқдан ҳам билсин. Улар Платонни

билишадди. Бул улуг ҳакимни Шарқда, арабча алфозда «Афлотун» аташларидан улар беҳабар бўлиши ажабланарли эмас.

БУВИСИГА ОПИЧИБ ЮРГАН НОРҒИЛ ЙИГИТ

Мени тинглаётганлардан бири, ниҳоят, «узини курсатмоқчи» булади. Тош кутарини, кураш тушини, кўпқари бизнинг ишимизмикин, домла? Мана, махсус бадан тарбия институти, мелиса академияси, ҳарбий мактаблар бор... Ҳим. Яна бири тилга киради: ашула-хонлик, дойрасозлик, рубоб чалишга, сурат чизишга, консерватория, театр-рассомчилик институти, махсус билим юртлари бор... Уларни уша ерда ўқитадилар. Шундайми? Ҳим! Тагин бирови утирган жойида луқма ташлаган булади: нон ёпиш, ош дамлаш, сигир соғиш ҳам иш бўлибдими! Ўзлари саводсиз булсаларда, бувимиз дундирадилар бундай ишларни... Ҳим!!

— Ундай булса, Сизлар билан ҳеч қачон умумий тил топа олмас эканмиз. Хўш, қани, айтинг-чи, дунёвий спорт турларидан ва мислсиз санъат булмиш шоҳмот Ҳиндистон, Эрон ёки Марказий Осиёда кашф қилинган, деб ҳисобланади. Не ажабким, бу гузал ақлий спорт турини бизнинг аجدодларимиз, ота-боболаримиз кашф этишган булса-да, биронга ўзбек жаҳон чемпиони булганми? Йўқ. Жаҳон совриндори нари турсин, юзлаб грессмейстерлар орасида биронга ўзбек ёки турк, форс ёки қирғиз, қорақалпоқ йўқ. Ҳеч кимга сир эмас: яҳудийлар биринчи урида! Сизнинг мантиқингизга кура, қачон Тошкент жисмоний тарбия институтидан жаҳон чемпиони чиқишини кутиб утиришимиз керак экан-да, а?.. Ким айтади бизни Амир Темур, Жалололдин Мангуберди, Темур Малик, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Шайбонийхондай номлари бутун дунёни титратган машҳур фотиҳ, жаҳонгир, саркардаларнинг ворислари деб? Маршал ҳақида гапирмайман, Собир Раҳимовдан узга, ўзбекдан нечта жанговар генерал бор? Уларнинг, лоақал, номларини биласизми?.. «Нон-ош бувимнинг бўйнида» деди кимдир. Балли. Сиз бувингизнинг бўйнида утирибсиз. Фалокат шундада. Узингиз буви булганда кимнинг бўйнида турасиз? Хунарингиз оз. Фикрингиз палагда. Шунинг учун дейманким: Ўзбек булинг, ва... яҳудий булинг. Алҳамдулиллоҳ мусулмонмиз. Алҳамдулиллоҳ ўзбекмиз. Аммо бу кифоя эмас. Бутун биз дини, ирқи, миллати-

дан қатъий назар, дунёнинг барча илгор халқларидан урганишимиз, узимизга керак булган нарсаларни улардан олишимиз даркор. Масалан, дунё фани, техникаси, санъат, спорт, тил билгичлик, савдо-сотиқ ва молиявий сўёсатда уларнинг олдиға тушадигани кам. Яҳудий даставвал яҳудий — у нима қилади? Бола тарбиясига жуда катта эътибор билан қарайди. Емаса емас, ичмаса ичмас, киймаса киймас (ваҳоланки, ейишни ҳам, ичишни ҳам, кийинишни ҳам билади!), боласи — угил қизини тарбиялайди. Узига, динига мустаҳкам. Қорни тук, уст-боши бут булишини таъминлайди. Соғлом қилиб устиради. Биринчи галда керакли тилларни ургатади. Муסיқавийликка алоҳида диққат қилади. Ана ундан кейин — спорт. Ёнидан қушимча харажат қилиб булса ҳамки, фан асосларини, аввало, табиий-риезиюн (математика) ҳамда техника фанларини эгаллашға қушиш қилади. Уз ҳақ-хуқуқини яхши танийдиган қилади фарзандини. Яна бир муҳим фазилати: бу аҳил миллат. Уз дийн диёнатиға садоқатли. Яҳудийдан қашшоқ, тиланчи-гадо чиқишиға асло тоқат қилолмайди. Буни бутун миллатға иснод деб тушунади. Арзимаган нарса учун уз қавмини сотмайди. Умрида бир-бирини курмаган икки яҳудий бир-бирини бир чақирим масофадан туриб танийди! Табиий, уларда ҳам олий ва паст ирқлар бор. Лекин муомала ва оқибатда энг паст яҳудий ҳам улар учун бошқа миллат кишиларига қараганда устун ҳисобланади. Эҳтимол, минг йиллар давомида узининг тубжой ватани булмай келганиданми ёки бошқа сабабдан, улар ҳар қандай миллатни ичдан емирадиган маҳаллийчилик иллатидан холи. Бу гапларни айтишим жуҳудни қандайдир олий ирқ, идеал миллат деб билишимдан ҳам эмас (ҳар бир миллатнинг уз олийжаноб хислатларию нуқсонлари, қусурлари булади, бундан яҳудийлар ҳам холи эмас), айни шундай фазилатларни мен уз миллатимда ҳам куришни жуда-жуда истардим.

Инглизлар билан финлар, фаранглар билан араблар, олмонлар билан турклар, японлар билан афгонлар, испанлар билан италянлар, руслар, лотишлар ва бошқа миллатлардан урганадиган нарсаларимиз жуда куп. Шак-шубҳасиз, узбекнинг ҳам жаҳон халқларининг инсоний-миллий хазинасига инъом этишға арзигулик (бағрикенглик, саховатпешалик, меҳнатсеварлик, туғрисўзлик, ялангтушлик...) ажойиб-гаройиб сифатлари мул.

Ўзбекистон — келажаги буюк давлат дсб шоён қилган эканмиз, бу келажакни таъминлайдиган, уни чинакам буюк қиладиган омиллар нималардан иборат? Бу бир қарра буюклик шоҳсупасига олиб чиққан муаззам, залворли тарихга эга булганимиз. Дарс бир марта оққан узанидан яна оқади. Оққанда ҳам қудратли куч ва салдам билан тулиб-тошиб оқади, иншооллоҳ. Мамлакатнинг жуғрофий мавқеи (Марказий Осиёнинг қоқ маркази булиб турганлиги), катта табиий бойликлари ҳам бунга далил була олади. Айниқса, халқининг салоҳияти. Тинчликсварлиги, узаро фуқаровий ҳамда миллий тотувликка мойиллиги, атроф билан яхши қушничилик муносабатлари урната олгани, бағри кенлиги, ҳалоллиги ва ниъти туғрилиги ҳам шундан далолат беради. Минг йиллар мобайнида аждодлари қуриб-кесчириб келган халқ бу. Катта табиий ва ижтимоий имкониятларга эга булган эл-юрт. Бироқ имконият, уз номи билан, имконият. Қулай фурсат етмаса, имконият амалга ошмай қолиши ҳам мумкин. Ёки, аксинча, айтарли табиий бойликларга эга булмайд туриб, мамлакат кутарилиб кетиши ҳам ҳеч гапмас. Айтайлик, шуровий воқелик шароитида халқимизнинг миллий салоҳиятини таъминловчи иддиэлар қирқиб қуйилди. У бошқа эл-юртларга, Марказга бус-бутун қарам булиб қолди. Уни юксакликларга олиб чиқадиган қанотлари қайрилди. Дейлик, Японияда бунинг акси содир булди. Уруш талафотлари ва урушдан кейинги оғир асоратлардан узини унглаб, Амриқо ҳамда Фарб оламининг улкан ёрдами ва уз халқининг мислсиз ғайратшижоати натижасида узини унглаб, жаҳондаги энг кучли етти давлат қаторидан салоҳиятига тула муносиб уринни эгаллади.

ЮЗЛАРИ ШИРМОЙ, КУЗЛАРИ ЧАРОС

Ўзбекистоннинг, уз утмиши сингари, келажаги буюк давлатга айланиши учун бутун амалга оширилаётган бир қанча ишлар кишини хурсанд қилади. Булар: кексаларга яхши моддий мурувват курсатилиши баробарида, ёш авлод тарбиясига алоҳида ғамхурлик қилинаётгани. Ёш истеъдодларга кенг йул очилаётгани. Хорижий мамлакатларга бориб уқиш, урганишининг ҳар

томонлама рағбатлангирилатганлиги. Иқтисодий-хужалик, илмий-техникавий, аграр ва молиявий соҳалардаги қайноқ фаолиятларни айтмай қўя қолай. Таълим-тарбия, билим, маънавият ишларини яхшилаш соҳасида тагинам бир қанча тадбирларни амалга ошириш зарур, деб уйлайман. Чунончи, энг сертармоқ маориф хужалигининг барча йуналишларини (болалар боғчасидан — мактабгача...) тубдан қайта қуриш керак. Олий таълим соҳаси ҳам худди шундай тубдан қайта қуришга муҳтож. Барча ўқув дастурлари, дарслик ва қўлланмаларнинг мундарижасини ҳам, мазмунини ҳам синчковлик билан қайта қўриб чиқиш лозим. Соғлом миллийлаштириш майлига кенг йўл очилиши даркор. Зеро, эркин ҳаётга юзланган фуқаро кечаги ҳуқуқсизлик, қуллик ва мутеълик мафкурасини ўзида, онгида ва аъмолида минбаъд «ташмаслиги» керак.

Мен бутун мамлакат буйлаб чинакам илмий-техникавий тафаккурнинг яратилиши, барқ уриб ривожланиши ва чуқурлашувини жон-дилим билан орзу қиламан. Замонавий саводхон техниклар, муҳандислар, конструкторлар, алоқачилар, компьютерсозлар, йўл қурувчилари ва бошқа юзлаб касб-ихтисос эгалари узимизнинг қора кузлардан булишини хоҳиш этаман. Бунинг учун мамлакатнинг барча шаҳар, туман, қишлоқларини ёш техниклар клублари, муҳандислар уюшмалари қошлаб олиши ишғиёқида ёнаман. Йирик заводлар, конлар, қўшма корхоналар қошида ёш-ялангларга хунар ургатувчи махсус бўлим ва лабораториялар ишлаб туришини қўргим келади.

Ва ниҳоят, диний тарбия масаласига тамом бошқача муносабат тайин этилмоғи зарур, деб ҳисоблайман. Олий мактабларда «дин тарихи», «диншунослик» ниқоби остида, ҳийлаи шаръийга қўра, моҳият-эътибори билан кечаги атеизм ёхуд ундан ҳам баттарроқ турфа «диний қоришма»лар тарихи ўқитилаётганига чек қўйиш керак. Дин асосларини сохталаштириб талқин қилиш ва бу билан ёшларни баттар чалкаштиргандан қўра, агар шароит этилган булмаса, начора, ҳозирча бундай таълим-тарбиядан тийилиб турган маъқулроқ. Дин бошқа, хурофот бошқа. Маърифат бошқа, бидъат бошқа. Буларни чалкаштириш гуноҳи азим ва жиноят. Хурофотдан, нопокликдан, мунофиқликдан халос булишнинг йўли битта. Олий мактабда соф динни, ислом динини, тарихи ва асосларини ўқитиш ҳамда ибодат учун талабаларга шароит яратиб бериш вақти етди.

ЁМОНЛИКНИНГ ЖАЗОСИ — ЯХШИЛИК

3-фасл

БИР ЭЪТИҚОДКИ, ТАНАЗЗУЛДАН ҚУТҚАЗГАН

ТОҲИР ЮНУС БИЛАН СУҲБАТ

— Одамларда қандай фазилатларни куришни истайсиз?

— Тугри сузлик. Риёкор булмастик.

Илло риё, мунофиқлик ҳаром. Қирқ йилдан кейин ҳам қинғир ишнинг қийинги чиқади. Охир-оқибатда тугрилик синади. Ҳазрат Навоий айтганларидай, ҳамма вақт фақат тугри сузлаш керак. Аммо, тугри деб ҳамма гапни ҳам айтаверишдан тийилиш даркор. Тугриликнинг йули битта: машаққатли йул. Шунинг учун демишлар: тугрисини айтсанг, туққанингга ёқмайсан! Эгриликнинг йули мингта: етти ет бегонага ҳам ёқанерасан. Лекин тугрилик кишини қоядай юксалтиради, эгрилик жарга қулатади. Бирн — жаннатга стақлайди, иккинчиси — жаҳаннамга тикади. Эътиқодим: қоматинг алифдай расо бўлсаю, ниятинг букур бўлса, сен нобақор одамсан. Яхшиликка ярамайсан. Бас, узинг букур бўлсанг ҳам, ниятинг тугри бўлсин.

— Яхшилик билан ёмонлик уртасидаги масофа қанча?

— Ер билан осмонча.

— Бировга яхшилик қилиб, пушаймон булишдан қурқсанг ёки миннат қилсанг, яхшиси, яхшилик қилишдан сақлан. Чунки сенинг наздингда яхшилик бировга қилинган олийжаноблик, холис инсоний муруват эмас, балки вақтинчалик бериб турилган қарз. Тамағирлик. Тамағ ҳаром. Зеро, миннатли ошдан беминнат мушт яхши. Ҳаётда одамлардан нуқул яхшилик кутиб яшаш керак эмас, балки бошқаларга яхшилик қилиб яшаш керак. Яхшилик қилиб чарчама, эй мурувватли инсон!

Истагим: бировга яхшилик қилсаму, буни уша одам билмай қуя қолса.

ҲИКОЯТ

Бир яхши кишидан эшитганим бор. Кунларнинг бирида раҳматлик машҳур ҳофиз Жўрахон Сулгон Олим Отахонга, ёш болакайлик чоғида, қўлига юз сўм тутқазибди-да, анов ҳовлисига кириб кетаётган бир бечораҳол қосибга обориб беришини илтимос қилибди. «Бу пулни ким бериб юборди?» деб сўраса, «номимни айта кўрма, уқдингми?», деб тайинлабди. Чиндан ҳам, бояги қосиб ганиматни олиб, «буни ким бериб юборди?» деб сўраган экан, бола елкасини қисибди. «Ҳа-а, биламан, — дебди пулни чунтагига соларкан, мийиғида кулимсираб ҳалиги одам. — Жураҳон! Бунақа ишлар фақат ундан чиқади...»

Худо раҳмат қилсин бу валлоат инсонни. Уша зийрак қосибни ҳам. Гурларига нур ёгилсин уларнинг. Қанийди, жамиятимизда мана шу сингари, Жўрахон акадай ҳиммати баланд, жўмард, инсонпарвар одамлар кўпаяверса. Улар жамиятнинг гули.

— Яхшилик билан ёмонлик азалий ва абадий баҳс. Бунинг узига хос ахлоқий тамойиллари, фалсафаси бор. Бир ҳолда яхшилик бўлган нарса ёки ҳодиса бошқа бир уринда ёмонлик бўлиб қайтиши мумкин. Ёки аксинча. Яхшилик билан ёмонлик бир-бирига айланиши ҳоллари ҳам учрайди. Сизда ҳаётий тажриба катта. Менга шундай туйиладики, Сиз мудом Яхшилик билан Ёмонлик ўртасида ўртангансиз, мана шу икки қирғоқ ўртасида «солланиб оққансиз»... Яна бир жиҳати: Зарафшон водийсидаги икки азим дарё — Оқ дарё билан Қора дарё туташиб кетадиган бир маъво — жаҳонга машҳур қадимий Миёнколнинг Хатирчи туманида таваллуд топгансиз. Баний одамнинг вужудида чор унсур: тупроқ, сув, ҳаво, олов мавжуд. Инсон барҳаёт экан, бу тўрт унсур ҳамма вақт узидан дарак бериб туради. Гоҳ тупроқдай хоксорсиз. Гоҳ сувдай тошасиз. Гоҳ ҳаволаниб кетасиз. Гоҳ оташин буласиз. Шу ёрут дунёда ҳам, охиратда ҳам бизни ҳалокатдан сақлаб қолувчи бирдан-бир нажот қалъаси — Яхшилик бўлса керак.

— Узни десанг, узгани де! Бу ҳикматни мен кашф этдим ва уни бошим узра машғала қилиб кутардим. Тугри, мен бир буш-тақир жойда, насл-насабсиз, утмиши қоронғу бўлган, ноасил бир жамиятнинг ташландиқ боласи эмас эдим. Узининг йўқсиллиги,

маънавий қашшоқлиги, жаҳолати билан мақтанадиган тузумдан қутулдик. Менинг бошим узра ва дилимда Аллоҳ таоло ва таборак, қибла томонимда жаноби Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам, пиримиз Ғавсул Аъзам разияллоҳи анҳу, бобомиз жаҳонгири олам, соҳибқирон Амир Темур бин Тароғой Баҳолир, ҳазрати Алишер Навоий, Улугбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари қояларнинг хоки пойидан қуқардик, уларнинг елкалари узра жаҳонга боқамиз. Уз нарҳини арзон сўрамайдиган зоти бобаракот, соҳиб салтанат, зодагон бир миллатнинг фарзандларимиз. Шунинг учун ҳам жаҳон ҳамжамиятида феъл-атворимиз, ибодатимиз, тафаккур тарзимиз, ахлоқ-одобимиз шунга мос бўлиши керак.

Сиз менинг қитиқ паримга тегиб қўйдингиз. Аслида, яхшилик билан ёмонликнинг табиатига дахлдор асосий гапларни айтдингиз. Менга ана шу фикрларни оғир ҳаётий далиллар билан тасдиқлаш қолди, чамамда. Жамиятни ушлаб турувчи ва ҳаракатга келтирувчи омиллар узгарди. Аммо аълоҳазрат Диалектика уз шоҳона тахтида барқарор ва устивор. Тараққиёт нима? Тараққиёт қарама-қаршиликлар бирлиги ва курашидан иборат. Аввал шундай эди. Тоабад шундай бўлади. Қарама-қаршиликлар билан зиддиятлар инсонни ураб турган ташқи муҳитда ҳам, бир кишининг уз ички оламида ҳам мавжуд. Ҳар бир шахсда раҳмоний ва иблисона ибтидолар мавжуд. Дилида Раҳмонни жо қилган кимсанинг ҳам эти билан териси орасига шайтон ин қурган бўлади. Раҳмон «қил» деган ишни иблис «қилма» дейди. Иблис «қил» деган ишни Раҳмон «қилма» дейди. Қил-қилма, қил-қилма!.. Нима қилиш керак? Қай бирининг амрини бажарган маъқул? Бу муаммони ҳар гал ҳар бир кишининг иймони, виждонини ҳал қилади. Раҳмон кишини ёмон ҳаракатлардан сақлайди. Билган одамга тоғдай таянч! Иблис эса уни йулдан оздиради. Вос-вос қилади. Жиноят йулига бошлайди. Иблиснинг васвасаларига учган кишига жиноятнинг рудапо турқи баайни сулув келинчак бўлиб куринади. Вос-восга учраган телбага ҳатто узини улдириш, қуйдириш, осиш, отишлар ҳам роҳат-фароғат бўлиб туйилади. Ҳолбуки, узининг худди шундай куйфрона даҳшатли хатти-ҳаракатлари билан дузахний бўлиб қолганини унутади. Уз-узига суиқасд қилган кишига ҳатто жаноза ўқилмайди. Ислом дини бундай ҳаракатни қаттиқ қоралайди...

— Нажот нимада, деб уйлайсиз? Илгари жамиятни бало-қазолардан омон сақловчи куч, «нажот қалъаси» — партия, деб уйлардик. Маълум булдики, жуда унчалик эмас экан.

— Албатта, эътиқод жуда катта куч. Масала қандай зотга ёки нимага эътиқод қилишда. Худога эътиқод қилувчилар билан бирга, унга, астағфурилло, мункир келувчилар бор. Раҳмонга эътиқод қилувчилар билан бирга, Унинг тавқи лаънатига дучор булган шайтони лаъинга эргашувчилар бор. Эшитгансиз, шайтон қавми, шайтончилар, шайтоншунослар, шайтоний жамоалар пайдо булиб қолди. Хуллас, нажот — яратган Парвардигорнинг узидан, ихлос, эътиқод ҳам — ягона, биру бор, Ҳақ таолога булиши керак, деб уйлайман. Одамларимиз таҳдид, зуғум остида стмиш йил Худони инкор этиб яшади. Шохи чиқмади.

— Аксинча, шохи чиқиб кетди!..

— Ҳа: айнан... буралиб чиқиб кетди.

Бошқа бирон дунёвий динга соя ташламаган ҳолда, дейманки, ислом дини бағри кенг дин. Миллати, қавми ёки ирқига қараб одамларни синфларга, табақаларга ёхуд гуруҳларга ажратмайди. Мусулмончилиқни қабул қилганлар бошқа аҳли муслимлар орасида теппа-тенг ҳуқуққа эга буладилар.

— Унинг жозибадор қудрати ҳам шунда-да.

— Ислом инсонларни тугрилиқка, яхшилиқка, ҳалоллиқка, ахлоқий покликка даъват этади. Бировнинг дилини огритишни, зулмни, беҳуда қон тукишни, одамнинг одамга қул-булишлигини, фаҳш ва зино ишларни, угрилиқ ва одамларнинг ҳақиқага жабр қилишни бугунлай манъ этади. (Умар Хайём буюрмишлар: Дузах шарарез ранжи беҳудас мост: дузах бир-биримизни беҳуда озурда қилиш, бир-биримизга стказадиган беҳуда ранж; Хужа Ҳофизи Шерозий айтган эканлар: Қуръонни ёқ, Каъбани буз — бировнинг дилини огритма. Бошқача айтганда, бировнинг дилини огритиш Қуръони Каримни ёқишу, Каъбани бузишдай гуноҳ, балким бундан-да мудҳишроқ жиноят!). Ислом жамият аъзолари уртасида шундай муносабатларни урнатадики, ҳар бир шахс доимо таҳорат олиб юради, узини-узи идора этади, назорат қилади, нафсини тиядиган, қадамини билиб ташлайдиган булиб қолади. Унга ташқи «назоратнинг» кераги булмайди.

— Дарвоқе, Узбекстон дунёвий давлат...

— Тушундим. Дунёвий давлат. Бироқ! Диний та-

мойилларга — бу хоҳ насронийлик, хоҳ буддавний, яхудий, хоҳ исломий булсин — таянган давлат тизимлари дунёвийликдан холи — дсган гап эмас. Бошқасини билмадим, аммо муборак Исломда ҳар иккала рағбат ва ибтидо — динийлик ва дунёвийлик — бирдай зарур эканлиги алоҳида таъкидланади. Бирини деб иккинчисини четга суриб қуйиш керак эмас. Диний негиз — дунёвий асос — руҳониятни тақозо этади.

— Қанот жуфт булганидай. Фақат диний мутаассиблик ёмон. Хурофот ҳар қандай тараққиётга гов буладн.

— Диний мутаассиблик ҳам, бир ёқлама, кур, зуредсиз илмий мутаассиблик ҳам яхшиликка олиб келмайди. Замонларски, ислом динининг қуввати («қуввати исломи дийн») булмиш шундай Бухороий шарифга ким хиёнат қилди? Уни Михаил Фрунзегга ким сотди? Жоҳил муллолар! Меҳнаткаш халқ эмас.

Дин гоят муқаддас туйғу. Дунёвий давлатда диннинг мақоми жуда узига хос ва нозик. Агар унга билиб ёндашилса, бу кони фойда. Унинг ўрнини бошқа бирон ашё билан алмаштириб булмайди. Бу ерда меъёрни сақлай билмоқ зарур.

Ҳар қандай динга қарши жуда кўп гайри шаръий ва гайри шуурий ҳукмлар, аксар, айнан уни билмасликдан келиб чиқади. Биз, алҳамдулиллоҳ, ислом дини ҳақида анча эмин-эркин гапирадиған булиб қолдик. Бу айни муддао. Лекин дин ҳам қотиб қолган нарса эмас. Донмий ҳаракатда ва тараққиётдадир. Аллоҳ, дин, пайғамбарлар, Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифлар, шариат, руҳоният пешволари ҳақида гапириш учун кишининг маънавий ҳаққи булиши лозим. Кеча даҳрийликдан лоф-қоф урган муаллим бутун бизга қандай қилиб исломни тушунтириб берсин? У узининг илоҳиёт ҳақидаги палагда фикрларини бутун унча-мунча «таъмирлаб», ўша даҳриёна куфр маърузасини гуё узича «илоҳийлаштириб», бир қадар суфталаб уқий бошляпти. Мунофиқона чала «диний маърифат» ёшларни баттар чапгитади. Бундай ҳолда дин «афъюнга» эмас, бир йула оғуга, захри қотилга айланади-қуяди. Бу сингари манфур аҳволдан қутулиш учун динни қандай булса шундайлигича, соф ҳолда урганмоқ, жойларда диний марказлар ташкил этмоқ, ўрта ва олий мактабларда дин тарихи, ислом маданияти, мусулмончиликнинг асосий рукнлари, фарз ва суннатлари, савоби ширк ҳақидаги дарсларни жорий

этиб, бу ишни саводхон, билагон, ҳалол дин пешволарининг узига ишониб топширмақ керак, деб уйлайман. Ҳаёт шуни кўрсатдики, дин эмас, балки дин ҳақидаги даҳриёна таълимотнинг узи афъюн бўлиб чиқди. Метафизикага қарши уруш эълон қилган дёнатсиз уша қизил назариянинг узи ҳеч қандай ҳаракат учун қўлланма эмас, балки ашаддий қотиб қолган бир нарса эканлиги ошкор бўлди. Чунки у ўзи даъво қилган қонуниятларга туганоқ бўлиб чиқди. Чунончи, бизнинг моддийунчилик (материалистик) огулари билан ссҳрлаб қўйилган мияларимизга ва томирларимизга қуйишдики, гуё Маркс Ҳегел таълимотининг «рационал магзини» олиб, идеалистик пучоғини ташлаб юборган ва шу асосда узининг янги моддийунчилик назариясини яратган эмиш. Бу табиат қонуниятига ҳам, мантиққа ҳам зид. Олайлик, оқ буюқни қора буюққа айлантириш мумкин. Аммо қора буюқдан нечук тавр ила оқ рангни пайдо қиласиз? Иккинчидан, бундай қилишга кимнинг маънавий ҳаққи бор? Учинчидан, мантиқан шундай ҳукм юзага қалқиб чиқадики, Маркс Ҳегел таълимотининг идеалистик пучоғини ташлаб юбориб, унинг рационал магзи негизда узининг моддийунчилик таълимотини яратган экан, демак, бунинг аксини қилиш ҳам мумкин. Чунончи, яна бир мутафаккир чиқиб, марксизмнинг моддийунчилик магзини ташлаб юбориб, унинг асосий даъволарини сақлаб қолган ҳолда, яна янги бир оқилона идеалистик таълимот барпо этиш мумкин экан-да? Хулоса: бир-бирига қарама-қарши кутбда турган қарашларнинг биридан иккинчисини келтириб чиқазиш мумкин эмас.

— Турган гап, мураккаб дунёни жун тушунтириш қийин. Заррадан тортиб бутун коинотни Худо яратган экан, бир нарса кишида иштибоҳ пайдо қилади. Қизик: Худо унинг узини инкор этган даҳрийни ҳам яратган. Бу ҳам Халлоқи оламнинг иродасидан ташқарида эмас. Ҳатто шайтоннинг узи ҳам Тангри томонидан яратилган мавжудот. Хуш? Тангри таоло фақат итоаткор бандаларини эмас, балки уз қаттол рақибларини ҳам бино қилган.

— Шундай. Сиз мендан мантиқий далил кутаяпсиз. Аввало, Тангри билан рақобат қила оладиган кучнинг узи йўқ. Худо ҳамма нарсага эга. Аммо Унинг рақибни йўқ. Рақиб инсонга керак. Шайтоний васвасалар бандаси учун атиги синов.

Мураккаблик хусусида.

Мазмун билан шакл, борлиқ билан йуқлик, зот билан сифот, модда билан рух, ҳаққоният билан сароб, эрк билан қуллиқ, рушнолик билан зулмат, яхшилик билан ёмонлик, боқийлик билан фано масалаларнда умум томондан эътироф этилган таъриф, тамойилу, қарашлар билан бирга, аксарият, уларни ҳар ким ҳар хил тушунади. Олайлик, биронга яхши нарса бошқа бирон учун ёмон; бир хил кишиларга йуқ бўлиб кўринган нарса бошқа одамлар учун бор; бир халққа эрк ва тараққиёт келтирган воқелик бошқа халқларни қуллиқ ва таназзулга солади. Ва ҳоказо.

ҲИКОЯТ

Одам билан айиқ полвон дўст тутинишибди. Улар чунонам биродар бўлиб кетишибдики, бири учун иккинчиси жонини фидо этишига ҳам рози экан. Бир кун айиқ қараса, жон дўсти инсон соя-салқин жойда маза қилиб уйқуни ураётти. Шу топда аллақайқлардан бир хира паниша келиб, одамнинг пешонасига, лабига, бурнига қунавериб, безовта қилибди. Бунини кузатиб турган айиқвойиннинг дўстига раҳми келиб, панишани ўлдирмоқчи бўлибди. Шу мақсадда қулига катта болтани олибдию, биродарининг пешонасига кўниб турган панишани мулжаллаб солибди. Хира паниша учиб кетибдию, одамнинг калласи қоқ ёрилиб, шу заҳоти жон таслим қилибди.

Демак: ким билан дўст бўлишини билиш керак. «Айиқлик ҳиммати» («медвежья услуга») деган нақл шундан пайдо бўлган. «Дўсти нодондан дўшманни доно ортиқ» деган гап ҳам бор. Хулоса: идеализм билан материализм, дин билан даҳрийлик ҳеч қачон келиша олмайди.

— Бир гапга ойдинлик киритсак. Юқорида, гап орасида, «яхшига яхшиман, ёмонга ёмонман» деддингиз. Лекин...

—...Тушундим. «Ёмонга ҳам... яхшисиз!» демоқчисиз, тугримми?

— Мана, эътибор қилинг:

Яхшиликка яхшилик билан жавоб қайтариш яхши одамнинг иши.

Яхшиликка ёмонлик билан жавоб қайтариш ёмон одамнинг иши.

Ёмонликка ёмонлик билан жавоб қайтариш одатий ҳодиса.

Ёмонликка яхшилик билан жавоб қайтариш мардининг иши.

— Энди буни уша ёмонлик қилган нобакор тушунса-да!

ҲОТАМИ ТАЙ ҚИССАСИ

— Бу ерда муаммо тушуниш-тушунмасликда ҳам эмас. Балки бу бизнинг одатий мантиқимизга, соғлом ақлга сигмаса ҳам. Аммо фавқулодда истисновий бир ҳолат. Бунинг учун Ҳотами Тай булиш керак.

— Ҳотами Тай сахийлик тимсоли.

— Сахийлик ила баробар ЯХШИЛИК тимсоли.

ҲИКОЯТ

Бир мамлакатнинг подшоси сахийликда узини якто санаб, Ҳотами Тайнинг попугини пасайтирмоқчи булади. «Менинг саховатим қаршисида Ҳотам ип эшолмайди» деб жар солади. Алқисса, ҳаддидан ошган жохил, худбин подшо ҳатто унинг жонига қасд қилишни режалаштиради. Ёнига кул остидаги баҳодирлардан бирини чорлаб, дейди: «Фалон шаҳарга борасан. Айтишларича, Ҳотами Тай уша жойда яшармиш. Агар унинг калласини танидан жудо қилиб, менга бошини келтириб берсанг, сенга ун минг динор мукофот бераман. Арзимаган хизматинг учун дунёда энг бой киши бўлиб қоласан. Шуниси борки, бу ишнинг уддасидан чиқмасанг, узинг бошингдан айриласан!»

Баҳодир уша «фалон» шаҳарга етиб келиб, иттифоқо дуч келган бир хонадонга меҳмон булади. У ерда бир ҳафта яшайди. Аммо мақсадини ошкор этолмайди. Орадан бир ой ўтади. Соҳиби хонадон шу қадар ҳалим, меҳмондуст, қули очик, дастурхондор эканки, баҳодир унга ошуфта бўлиб қолади. Ҳовли эгаси ҳам қуноқнинг кунглига қараб, дили оғримасин деб, бир ой мобайнида уни ёлғиз қолдирмайди. Ниҳоят, бир куни меҳмон ўз сўхбатдошига дардини ёради.

«Тақсир, — дейди у, — мен бу ерга подшомизнинг топшириғи билан келганман. Шу шаҳарда Ҳотами Тай деган бир киши яшаркан. Мен унинг бошини танасидан жудо қилиб, онҳазрат подшоҳга обориб беришим даркор. Бу хизматим учун каминани ун минг динор кутади. Акс ҳолда, узим дорга осиламан».

— Аллоҳ таоло жаноби пайғамбаримиз Иброҳим халилulloҳга угли Исмойилни қурбон қилишни буюрганда, ул зот ҳеч бир иккиланмай, уз азиз фарзандининг бошини чоҳга тутрилаб, бутзига пичоқ тираганлари манзарасини қуз олдиңгизга келтиринг!

—... Марҳаматли мезбон, ночор, меҳмоннинг арзи ҳолини эшитгач, ўрнидан туриб тавозъ қиллади ва дейди: «Уша Ҳотами Тайи мен буламан...»

Сунгра тоқчадан уткир дудама шамширипи олиб, меҳмоннинг қулига тутқазадю, қадлини ҳам қилди:

«Марҳамат, бошим Сизга садага, азиз меҳмон!»

Баҳодир фавқулodда юз берган бу ҳодисадан, мезбоннинг мислсиз, беназир саховатидан ҳаш-манг бўлиб қолади. У қулидаги шамширни улоқтирадию, қалиб жунбушга келиб, уз шаҳрига қайтиб кетади...

— Абурайҳон Берунийда укйимиз: «Баъзилар Ҳотам ат-Тойга ухшаб, уз жонига қасд қилиб булса ҳам, душманига нисбатан саховат ва шафқат кўрсатади. Ҳотам душман тилагини рад қилишга кунгли булмай, қулидаги найзасини душманига тутқазган».

— Пайғамбарлар, авлиё анбиёлар, дарвешлар ҳаётида бундай воқеалар учраб туради. Бизга булар худди узоқ ўтмишдагина учраши мумкин булган ривоятдай туйилади. Ваҳоланки, қайси замонда яшаганидан қатъий назар, дунё кўрган, турмушнинг аччиқ-чучуғини кўп тагиган бугунги Шарқ кишисининг ҳаёти ва тақдирида ҳам шунга ухшаш воқеалар учраши мумкин, деб уйлайман. Қадимий афсонаю ривоятлар бугунги ҳаётимизга эш. Ҳозирги ҳаётимиз эса уша афсона ва ривоятларга вобаста.

— Менга шундай туйиладикки, масалан, Сизнинг тақдирингизда ҳам шу тахлит ёки шунга ухшаб кетадиган воқеалар учраган булса керак.

АФСОНА-ОДАМ...

— Сиз қулаб афсона ва ривоятларин биласиз. Афсоналар ошиғисиз. Уларнинг манбан қасрда? Қупчиликка шундай туйиладикки, домла, узингизнинг ҳаётингиз ҳам афсонага ухшайди. Агар таъбир жонз булса, афсона-одамсиз. Жисму жонингизга илми гайб қушиб қорилгандай. Ҳаётингизнинг қайси қисми «романа» ҳаёту, қасрдан афсона бошланшини илғаб олиш қийин. Шогирдларингиз, ихлосманд одамлар Сиз тут-

рингизда махсус пурҳикмат, ҳазиломуз ҳикоятлар, латифалар туқиб тарқатишадими, дейман...

— Дадам мулла Тожи Салом раҳматлик юз йил умр кўрдилар. Бул зоти шариф қувноқ, ҳазилкаш, донишманд киши эдилар. Бир кўргандаёқ яхши ёки ёмон одамни беҳато айтиб беришларига кўп марталаб гувоҳ булганман. Аммо афсонаю латифаларга кон эдилар. Энг теша тегмаган гапларни у кишининг оғизларидан эшитгардингиз. Нега тақдир бу доно инсон ҳақида бошқача хулоса чиқарганига, замон уни тирикчиликнинг тор кучаларига солиб юборганига қойил қолмайман. У уз замонасидан жуда илгарилаб кетган, қиблагоҳ билан воқелик уртасида ер билан осмонча фарқ бор эди. Шунинг учун булса керак, гарчи туманимиздаги асл руҳонийлар, муллолар ҳамда эл-юрт уртасида обриси жуда баладц булса-да, бир турлик бедённат фаоллар билан жуң,одми одамлар уни тушуншмасди. Аслида эса, энди билсам, менинг отам, узининг Худо ато этган катта қобилияти, ҳудудсиз тахаййулот олами, иймон-эътиқодию маслаги, ниҳоятда ширин шеваси, ута тагдор, сир-синоатли, таъсирчан тили билан тайёр ёзувчи экан. Агар мен, бошқа ҳеч нарсага қўл қабартирмай, фақат даданиннг ёнларида, айтиб юрган гапларини миридан-миригача ёзиб олганимда, бутун умримга татигулик бебаҳо хазинага эга буларканман-а, деб афсусланаман. Бутун бир маънавий-руҳий хазина билан ёнма-ён яшаётганимни кошкийди билсам уша вақтларда мен беғубор болакай. Аллақандай ҳаёлий илму-ирфон, бойликнинг менга нима кераги бор эди, қачонки узим шундоқ мутафаккир муаллим билан бирга ҳамнафас булган эканман.

Мана отажонимдан эшитган угитларимдан бир шингил.

СОСО БУ ОС-ОС ДЕГАНИ...

...Минг туққиз юз эллик учинчи йил. Бир куни кучадан жуда озурда, афтодаҳол кайфиятда уйга қайтдим. Биров «був» деса ҳунграб йинглаб юборадиганман. Мени бу аҳволда кўриб, дадам кўрқиб кетдилар.

«Ҳа, тинчликми? Нима гап узи?!»

«Тинчлик эмас! — дедим хуноб булиб. — Эшитмадингизми ҳали?»

«Йўқ. Нимаиди?!»

«Ана холос! Тоғ қулаб кетди-ку...»

«Нима деяпсан ўзинг? Қанақа «тоғ»?»

«Отамиз жонажон Сталин дунёдан утдилар».

«У қачондан бери сенга «ота» булиб қолган? Ҳе уша «отанг» Сталинини гурида тунгиз купсин!»

Мен барқ (электр) токи ургандай, ҳанг-манг булиб қолдим. Чунки раҳматли отамиз умрида ҳеч қачон марҳум кишини — у ҳар қанча дажжол булганда ҳам — бунчалик ҳақорат қилмаган эдилар. Бандаликни бажо келтирган шахс у кишининг ҳар қанча ганими булган тақдирда ҳам, гоҳида кузларига ёш олиб, «Худо раҳмат қилсин, иймонини берсин» деб қуярдилар. «Ҳаммамиз ҳам бир кунни ўламиз. Ҳеч ким дунёга устун булмаган», дердилар хўрсиниб. Бу гал эса бирдан тутун қайтариб юбордилар.

«Дада, нима деяётганингизни биласизми? Бу куфр гапларингизни бирон ёмон одам эшитса борми, нақ асфаласофилингга юборади. Деворнинг ҳам қулоғи бор».

«Гапларинг тугри, уғлим, — дедилар босиқ овозда қария. — Аммо уша ёмон Сталинининг ўзи-да».

Халқлар доҳийси деб кукларга қутариб мақталган Виссарийон ўғли Йосиф Сталин ҳақида даҳшатли сўзларни илк бор дадамдан эшиггаётган эдим. Орадан уч-тўрт йиллар утар, бизнинг надарни бузурговоримизнинг аччиқ сўзлари уз тасдиғини топар. Лекин у йиллар ҳали, барча қатори, мен ҳам пуч гаплар билан шиширилган пуфакдай, думбулвой эдим. Хуллас, ушанда у кишидан ётиғи билан суриштира бошладим:

«Дада, доҳиймиз шахсан Сизга бирон ёмонлик қилган булмаса. Шундайми? Қайси «гуноҳи» учун уни бу қадар бадном қиласиз?»

«Ҳим, шундай деб ўйлайсанми? Сенинча, у «фаршга» экан-да, а? Булмаса, эшит...»

Дадам шунақа куз кўрмаган, қулоқ эшитмаган гапларни айтиб бердиларки, — бу маълумотларни кимдир бошидан кечирган одам ҳикоя қилган кўринади, — этинг жимирлашиб, қонинг музлаб қоларди кишининг. Мен бутун дунё меҳнатқашларининг гуё севимли йулбошчиси булган бу мустабид золимни қайтадан кашф этаётган эдим. Фожесининг мазмуни шундай.

...Қонли уруш айна қизиган даврда — 1943 йилда Марказий Осиё минтақасидан: узбеклар, киргизлар, туркманлар, тожик, қорақалпоқ, қозоқлардан акса-

рийят жангта мутлақо яроқсиз, касал, қуролсиз, юпун юз минглаб кишиларни қизил вагонларга тиқиб, Сибирга обориб ташлашган. Орадан куп утмай, ҳар куни минглаб оч-ночор мусулмонлар бирин-кетин ула бошлаган... Ахийри сабри тутаган рус генераллари Сталинга шундай мазмулда телеграмма юборишган: «Иосиф Виссарионович, ҳеч бир мақсадсиз ва тайёргарликсиз Сибирга ташиб келинган Урта Осиё фуқаролари бу ернинг қаҳратон иқлимига, очликка дош беролмай, ҳар куни неча минглаб қирилиб кетаяпти. Юқумли касалликлар хавфи тугилмоқда. Биз ҳарбий машқлар утказиш ўрнига, уззуқун ўлик кўмиш билан оворайи саргардон бўлиб юрибмиз. Бу ерга келтирилган одамлар урушга мутлақо яроқсиз. Шу кетишда яқин кунлар ичида юз минглаб ногирон, кекса кишилар битта қолмай қирилиб битади. Шунинг учун ижозат қилсангиз, уларни ўз юртига қайтариб юборсак. Уйлаймизки, жангтоҳнинг орт томонида жабҳага уларнинг купроқ фойдаси тегади».

Сталин шафқатсиз тошбағирлик билан шундай жавоб қилган: «Ҳозир ҳаёт-мамонт кураши кстмоқда. Юз минглаб тугил, миллионлаб мусулмонлар қирилиб кетганда ҳам, садқаи сар!» Албатта, мен бу ерда шафқатсиз генералиссимус Сталиннинг алфозини раҳматлик дадамнинг жайдари услуби орқали ифодаляяпман. Лекин бу масаланинг қонли моҳиятини ва мантиқсиз мантиқини асло узгартирмайди. Зеро, туркий халқларни курага кузи булмаган Сталиндан бундай тарихий аламзадаликни бемалол кутиш мумкин.

Бизнинг қиблагоҳ ўзлари сезмай қолгандики, бутун даҳшати билан сузлаб берилган мазкур фожеа менинг ёш қалбимни бир умрга тилка-пора қилиб юборган эди.

1953-54 йилларда мен ўқиётган Алишер Навоий номидаги Самарқанд дорилфунунида аълочи студентларни рўйхат билан ёппасига партияга қабул қила бошладилар. Рўйхатнинг бошида менинг фамилиям турарди. Бироқ мен ҳали ёшлигим, тажрибасизлигим, гуё ҳали коммунистик партияга муносиб эмаслигимни руқач қилиб, унга аъзо бўлиб киришдан бўйин товладим. Негаки: партия десам — Сталин куз олдимга келар, Сталин десам — Сибирда атайин кириб юборилган юз минглаб юртдошларим, ҳеч бир гуноҳсиз мусулмонлар гавдаланар эди. Қулоқларим остида

уларнинг чирқираган арвоҳлари «партияга кирма», «партияга йўлама» дея шивирластгандай туйиларди.

Орадан ун беш йил утиб, 1968-69 йилларда мен комфирқа аъзоси бўлишга мажбур бўлиб қолган эдим. Ушанда камини Узбек қомуси Бош муҳаррирининг биринчи муовини бўлиб хизмат қиламан. Бу урин Марказқумнинг маҳрига (номенклатурасига) тушган бўлиб, фирқасиз кишининг у ерда туриши қатъиян мумкин эмасди. Бош муҳаррир, Академиянинг вице-президенти, академик Иброҳим Мумини бу хусусда сира менга калит тополмади. У менга кўп яхшиликлар қилган, худди нуруний отамдай меҳрибон эди. Домла менинг фирқага кирмаслигимни хаёлига ҳам келтирмас, «эс-хуши жойида, «қочиб» қаёққа ҳам борарди!» деб уйларди.

Шунда узим ҳам бир муддат тараддудланиб қолдим. «Бошқалардан нима ортиқ? А, нима ортиқ?! Шохим борми менинг! Катта домлани хафа қилиш не ҳожат. Бунинг устига Қомус уз уйимдай бўлиб қолган. Узим унинг қурувчи-меъморларидан бири бўлсам. Биргина фирқа аъзолиги деб шундай улуг даргоҳдан Мосуво бўлсам, узимни узим маҳрум этсам, шу ақлданми!» Дилимнинг қаъридан эса бошқа бир вулқоний нидо оқиб келарди: «Шуми оқибат? Сендаги ниймон бутулиги то йўгон бир мансабга етиб келгунга қадар экан-да? Таслим бўлдингми? Урушларда, Сибирларда, Русия ва Украина урмонларида, ботқоқзорларда, чулу биёбонларда, тубсиз денгизларда, хорижий улкаларда бепому нишон қолиб кетган, буриларга, наҳанг балиқларга ем бўлган миллионлаб ҳеч бир гуноҳсиз одамларнинг қонлари тутмайдими сени, оҳ-фиғонлари қулоқларингни қар қилмайдими? Суф сенга-а!.. Билиб қўй: партияга кирганинг тақдирда ҳам, шу мафкураг билан уларнинг кифасига сингишиб кетолмайсан. Сен доғули эмассан. Артистлик қилолмайсан. Қандай кирган бўлсанг, шундай отилиб чиқиб кетасан... Ҳали кеч бўлмай туриб, эс-хушингни йиғ. Минбаъд ёдингдан чиқмасин: Аллоҳ сени партиясиз яратган. Унинг қаҳрига учрама!»

«Углим Гайбулложон, сен нима учун партияга кирмайсан? Ёки мени хафа булади деб уйлайсанми? Йук, хафа бўлмайман, болам. Замона зайли шу бўлганидан кейин нима ҳам қиласан. Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ. Бўлмаса тирногингни устиргани қўймайдилар. Партияга кир, болам, кир. Мен рози».

«Сиз-ку розисиз, дадажон. Лекин анови узингиз айтиб берган, суяклари Сибирда қолиб кетган юз минг мусулмоннинг арвоҳлари нима дейишаркин?» десам, ул зоти пок отамга малол келмайдимми? Йуқ, ундай демадим. «Қани, уйлаб курамиз. Шунча йил партиясиз бир амалладим. Партия ҳам менсиз бир амаллар», деб буёғини ҳазилга йуйган булдим. Бироқ устод Иброҳим Мумин домлага бундай гайрипартиявий аъмолим жуда малол келди. Чунки ул киши фирқасиз одамга, войдод-вовайло, салкам муросасиз синфий муҳолиф деб қарар эдилар. Мендайларга ойнаклари остидан боқиб, «шу одамда нимадир бир нарса ё ортиқча, ёки етишмайди», деб ҳукм қилардилар. Бу ҳам бир туғма «ижтимоий касаллик» булса керак. Аммо узоқ йиллик собит, ҳалол, фидоий хизматларим ҳурмати ҳаққи, мендан умид узмаган ҳолда ношлож хайрлашдилар. Шу куйи бошқа куришмадик.

— Қизик гапни айтдингиз: «бир нарсаси» ортиқ ёки «бир нарсаси» кам одам! Иброҳим домла ҳам, турган гап, уз даврининг фарзанди булган. Ҳар томонлама тукис инсон йуқ дунёда. Бироқ биз воқиғимизки, айнан домланинг узлари, атрофларидаги кушлаб содиқ шогирдлари — фирқа аъзоларидан, аксарият, мирзакуруқ рисолабоп файласуфлардан кура, Сизга купроқ умид боғлаган, узига яқин олган. Сизни фирқа аъзолигига астойдил даъват этгани ҳам шуни курсатади. Катта фирқавий пиллапоялардан кутарилиб боришингизни мулжаллаган булиши шубҳасиз. Чунки уша йиллари ул зотнинг шогирдлари орасидан потирлаб йирик раҳбарлар етишиб чиқаётган эди. Сиз булса уз йулингизга туғаноқ булиб туриб олгансиз. Ажаб! Устод-шогирд баҳсида Сизнинг заҳмату изтироб, сарсонуну саргардонликларга тула дардли эътиқодингиз илалоқибат устун келганлиги чиндан ҳам ҳайратомиз. Шундай булишини билармидингиз?

— Билардим. Билмасам узимни шунчалар утдан-чўққа урармидим. Фақат шундай одам буни билардики, унинг ё бир нарсаси кам, ё бир нарсаси ортиқ булиши керак эди. «Рисолабоп» одамдан ҳеч қачон журъат кутманг. У узича аланга таратиб ёнмайди, балки уз орқадошлари қатори тутун таратиб юраверади, холос. Бир фирқа улса, бошқасига сукулиб киради. Бошқаси ҳам улса, учинчисига кушилади. Ва ҳоказо.

Бундай шахсларда эътиқод булмайди, фақат манфаат булади. Кимки мол, давлат, машина, лавозим, нишон, тамга берса, ушанинг қулини ва бошқа жойларини ялайсради... Ҳа, «шундай булишини» билардим. Фақат билмасдимки, бу нарса қачон булади? Чириган тузум қачон залолатга учрайди?

— Сизнинг ҳақингизда анча-муғча ривоятлар тарқалган. Шундан хабарингиз борми?

— Қандай қилиб хабарим булмасин, қачонки уларнинг кўпини ўзим тарқатаман-ку. Аслида, булар ривоят ҳам эмас, ҳаётимда учраган оддий воқеалар. Тасаввур қилинг: мингдан зиёд киши менда уқиган. Бари қаламқаш. Сира мавзу тополмаса, мендан ёзди. Шогирдларнинг кўпчилиги шоир эмасми, менда курган-кузатганларига дарҳол узларича «бадний» тус бериб, одамлар орасига тарқатиб юборишади. Балким ҳазилдир гапларим, аммо ҳар қандай ҳазилда ҳам бир чимдим чин гап булади.

МЕНИ МЕНГА... «ТАНИШТИРАДИЛАР»

...Бир куни, кўпчилик одамлар қатори, ТошДУ майдони саҳнида, қўқаламзор устида чордона қуриб утирибмиз. Уғлим Ҳабибулло кйриш имтиҳониди иншо топширган. Натижасини билиш учун келганман. десангиз. Ҳамманинг ҳам илннжи шу. Майдонда юзлаб ота-оналар тупланишган. Баҳоларни кутишаяпти. Шунда сннмда утирган бир киши диққати ошиб, армон билан деди:

«Бир огайнимиз бор эди. Айтгани-айтган, дегани-деган. 5 деса 5, 4 деса 4, 2 деса 2! Эсингизки, ҳозир Тошкентда йўқ экан. Агар булганида, ошннгимиз олчи буларди».

«У, зур киши экан-да, а?»

«— Э, зур булганда зўрки!.. Ҳамма иншо олувчиларнинг катта устози булади».

«Ким экан у зоти шариф?»

«Профессур Ғайбулло Саломов буладилар».

Қулоқларимга нишонмай, қайта сурадим:

«Ким дейсиз?»

«Ғайбулло Саломов деган бир профессор».

«Шахсан танийсизми ул кишини?»

«Йўқ, ўзим курмаганман. Юсуф Эшонқулов деган уругтлик укамиз бор. Шу ерда, Қомус идорасида ишлайдилар. Уша киши айтган».

«Ундай булса танишиб қуяйлик: уша Ғайбулло Саломов мен буламан. Қабул имтиҳонларида бирон марта ҳам қатнашмаганман. Ҳазар қиламан. Менда ҳечам ундай «муъжизакор» куч йуқ. Мана, ҳамма қатори, утлоқда чўкиб утирибман».

«Йуг-е, — деди у унғайсизланиб. — Раҳмат, раҳмат...»

Нима учун ташаккур изҳор этаётганини на у, на мен билардим.

...Турмушимдан, яшаш ва фикрлаш тарзимдан, хатти-ҳаракатларимдан олинган айрим лавҳалар бир неча хил қайта ишловлар, бадий туқималар, ҳаёлот ҳосилалари билан омухталашиб, ҳар хил талқин ҳамда вариантларда тагин узимга қайтиб келадики, ҳайратдан еқа ушлайман. Мардум мени узимдан купроқ билади-я, ажаб! Бундай «туқимачилар» — латифа тарқатувчилар, шахсимни маҳобатлаштирувчилардан айримларининг номларини келтиришим ҳам мумкин: раҳматлик Тилак Жура, Норимон Ҳотам, Ҳасан Қудратилло, рафиқам Шаҳрибону, қайин синглим Буритош (Гулчеҳра), Саъдулла Аҳмад, Салоҳиддин Ҳайит, Абсалом Умар, Сайди Умр, Зоҳиджон Содиқий, Саидумар, Мирзо Кенжабек, Ҳамидулло Каромат, Зуҳридин Исомиддин, Пошали Усмон, Султонмурод Олим, Салим Жабборий, Фулом Ҳужа ва бошқалар. Нажмиддин Комил, Ҳамидулло билан Адҳам Эргаш, Фулом Мирзо, Муҳаббат Бақо қизи ва бошқалар ҳаётимни фавқуллода маҳобатлаштириш, сеҳр-синоатлар пардасига ураб, баъзан ҳатто турли башоратлар билан қушган ҳолда гойибона маъно беришга уста.

Кураяпсизки, каминани мароқли сир-синоатларга кумиб ташлашда катта бир гуруҳ тер тукиб хизмат қилмоқда. Уғлим Ҳабибулло билан унинг яқин оғайнилари, дўстлари ҳам бу жараёндан четда туришмайди. Қайққа ҳам қочиб қутуласан... Улар сени «машҳур олимга», «улкан ёзувчига», хоҳласа ҳатто «экстрасенсларнинг пирига» ҳам айлантириб юборавради. Начора, чидаб утираверасан...

— Демак, Сизга бу таъриф-тавсифлар ёқмайди. Шундайми? Хоҳлайсизки, ҳар қандай мақтов тўла ишонарли булсин?

— Албатга, ҳар қандай таъриф уша таърифланаётган ашёга мос булмоғи даркор. Ошириб мақташга рағбат ортиқ даражада ерга уришдай гап. Ҳар иккаласида ҳам меъёр бузилган булади. Лекин мен уз таъ-

риф-тавсифчиларимдан норозиман десам, гирт Ёлгон айтган булардим. Негаки, уларнинг сифатлашлари тилёғламаликдан мутлақо холи. Энг муҳими, уларда самимият балқиб туради. Ҳатто баъзи бирлари... Ёлгон сузлаганида ҳам! Қуйида менга жуда манзур булган икки Ёлгонни айтиб берай.

Биринчи ёлгон. 1961 йилда «Мақол ва идиомалар таржимаси» деган китобим босилиб чиққан эди. Тезда тарқалиб кетди... Уша китобдан узим яна 100 дона сотиб олмақчи бўлиб ахтардим. Ҳеч қасрда қолмабди. Қодир Ҳотам деган бир акаминз бор эди. Раҳматлик уша кезлари асаримни Урдадаги китоб дуконида қурганини айтиб қолди. Уша заҳоти биргалашиб жунадик. Борсақ, маълум булдики, сотилиб булган. Афсусланиб турувдик, харидорлардан бир киши биздан сураб қолди:

«Ғайбулла Саломовнинг «Мақол ва идиомалар таржимаси» китобини сўраяпсизларми? Вокзалдаги китоб дуконида қурувдим яқинда».

Бояги Қодир акаминз иттифоқо ундан самимий-қитмирона бир оҳангда сураб қолди:

«Шу асарни узингиз ўқидингизми? Сотиб олинга арзийдими иш қилиб?»

«Ол-а! — юрагим шув этиб кетди. — Бир пулга қиммат. Ёзган одам ўзи асаридан, асарни узидан сонуқ! — деб юборса-я? Нима деган одам буламан?..»

«Ҳа, ўқиб чиқдим. Яхши нарса», — деб қолди, барака топкур».

Қодир акаминз уни узича имтиҳон қилиб, асарининг у ер-бу еридан сураган булдилар. Бегона кишининг жавоблари бинийндай бўлиб чиқди. Яхши гапларни қалаштириб ташлади. «Ҳайрият-е!» — уйладим ичимда.

Қодир Ҳотамни там-там, раҳматлик, атоини Худо булган бу ганимат суҳбатдошини лақиллатмоқчи булдим, тагин суроққа тутдилар:

«Уша китобни ким ёзган, биласизми?»

«Э, билганда қаңдоқ! — деб қолди у. — Узимизнинг қўқонлик буладилар. Узоқ қариндошчилигимиз ҳам бор».

Қодиржон домла — менга, мен — унга ялт этиб қарадик. Паққос кулиб юборишдан узимизни аранг тийиб, бу ердан гув этиб йўқолдик.

«Теги Қўқон хонлигидан экансиз-у, шу чоққача билмаган эканмизда? — деди Ҳотамни Тоний менга ҳазиллашиб. — Янги манзил муборак, мулла».

Дарҳақиқат, камина Фаргона водийсининг куп шаҳарларида булганман-у, нечукдир Қуқонга йулим тушмаган. Мана энди, Худога шукур, қуқонлик ҳам булиб утирибман. Аммо буниси муҳим эмас. Узига ҳамшаҳар билиб, мени шунчалар эъзозлагани учун уша нотаниш биродардан тоабад хурсандман. Қасрлик эканимнинг қандай қизиги бор. Муҳими, унинг китоб ҳақида гойибона айтган илиқ гаплари кунглимга малҳам булган эди. Зеро, бир хил одамики бор, рост гапни айтаман деб дилингни оғритиб қўяди. Гойибдан пайдо булган бу инсон эса, гарчи рўйрост ёлгон гапирган булса-да, мени жуда хурсанд қилган эди. Кошқийди узи билса! Бундан чиқдики, киши бу тахлит беғубор ширин ёлгонга ҳам эҳтиёж сезар экан-да? Сиз нима дейсиз?

Иккинчи ёлгон. Бир куни самарқандлик яхши шоғирдларимдан дорилфунун домласи доцент Салоҳиддин Ҳайит шундай бир суҳбатнинг ишоҳиди булибди. Самарқанд қишлоқ туманидаги бир шийпонда чой ичишиб туришган экан. Даладан лой кечиб келган, уст-бошлари қора мойга беланган бир тракторчи билан гурунглашиб қолган. Маълум булишича, ҳалиги одам адабиётни жон-дилидан севар, ашъорфаҳм булиб, унда-бунда узи ҳам шеър қоралаб тураркан. «Қойил-с, деб уйлабди мулла Салоҳиддин, узбекнинг олимидан аравакашигача шоир!» Сунгра тракторчидан узининг бир-иккита шеърини айтиб беришини илтимос қилибди.

«Ҳалиги нотаниш одам мамнуният ила узининг иккита шеърини чунонам чертиб-чертиб ўқидики, шийпондагиларнинг ҳаммаси ундан хурсанд бўлди, — иккаласи ҳам сатрма-сатр Сизнинг шеърларингиз. Фашим келди. «Ҳой палид, уялмайсанми узимники дейишга! Ахир, бу меннинг домлам Ғайбулла ас-Саломнинг қаламига мансуб-ку!» деб юборгим келди. Лекин уйлаб қолдим. Бу ҳам бир шукроналик. Гарчи ўзим ёзганман деб керилиб юрган булса-да, Сизнинг шеърингиз оддий бир меҳнаткашнинг қулфи дилини очган, уларни ўз мулкидай қабул қилган булса, бу жуда кунгилли эътироф, бундан-да зиёд эътироф бўлмас ижодкор учун, деб хурсанд бўлдим».

«Мен ҳам хафа эмасман, — дедим Салоҳиддин Ҳайитга. — Агар тракторчи йигитнинг қалбига менинг ички дардларим ва изтиробларим эш булган экан, олақолсин уша шеърларимни. Зеро, киши би-

ровдан бирон нарсани ҳадъя олганидагина эмас, балки бировга бирон нарсани лутфан ҳадъя этганида ҳам узини омадли деб билмоғи даркор».

— Сизнинг ҳаётингизда ҳам Ҳотами Тай воқеасига ухшаш фавқулудда жасорат ҳоллари руй берганми? Яхшилик билан ёмонлик уртасидаги мувозанат бир хил эмас. Дунё ва одамзод жуда қизиқ яралган. Халқ уртасида яхшиликка — ёмонлик деган ибора кенг тарқалган. Нима учун бунинг акси: ёмонликка — яхшилик кўпроқ учрамайди? Мантиқан шундай эмасми, ахир: яхшиликка — яхшилик қайтиши керак эдику. Балким бу инсон боласининг комил эмаслигидан, шайтоннинг қутқулари кучлироқ эканидандир? Бировга яхшилик қилиб қўйиб, сунгра худди уша одамнинг узидан ёмонлик курган вақтларингиз булгандир? Уша вақтларда қонингизга ташна бўлиб кетгандирсиз?

«ЙИҚИЛГАННИ ТЕПИБ УТ»?

Бир куни раҳматли дадам ута мантиқсиз бир гапни айтиб қолдилар: «Йиқилганни тепиб ут, ўғлим!»

«Нима?! «Йиқилганни... тепиб ут»?! Бу қанақаси?»

«Ҳа, айтганимни қилавер. Ушанда туғри булади, барақа топасан».

Ё Раббий! Бу не ҳол? Қиблагоҳнинг табаррук оғизларида Куръони Карим сураларию оятлари, қанчадан-қанча дуойи хайрлар, Ҳадиси шариф уғитлари янграган. Шу оғиздан нечук бундай нобоп сўз отилиб чиқди? Узи умрида бирон марта йиқилганни тепиб утмаган ва менинг ҳам ҳеч қачон бундай қила олмаслигимни мутлақо тушунган бул зоти бобаракот нега бундай деяптилар?

Бу муаммони тушуниш учун киши дадамни шачсан таниши-билиши керак эди. Шубҳасиз, ҳар бир инсон ўз даврининг фарзанди. Давр эса ўз маҳсули — одамларнинг дил лавҳига ўз муҳрини босмай иложи йўқ. Лекин, энди билсам, бизнинг қиблагоҳ ўз давридан камда ярим аср илгарилаб кетган экан. Нодон, пандавақи, бетамиз кишиларни қурарга қўзлари йўқ эди. «Агар ақл деган нарса бир латта булсаю, уни чўлга улаб, фалончининг бурун катақларидан бураб-бураб тикиб юборсанг ҳам, ул нодонга ақл кирмайди!», дер эдилар. Бировларга қилган яхшиликла-

рига ёмонлик қайтганида, — бундай ҳоллар эса нима учундир у кишида тез-тез учраб турар эди, — узларини қуярга жой тополмай қолар эдилар. Ана шундай вақтларда огизларидан боягидай «тескари» даъватлар ҳам беихтиёр чиқиб кетарди. Бунинг пичинг, заҳарханда, аламзадалик аломати деб тушуниш керак эди. Бу шундай хасталик ҳолати эдики, бундай дарддан тезда узлари халос булар, жаҳл урнини яна ақл, эҳтирос урнини тафаккур эгалларди. Лойқаланган сув тезда тиниб қоларди. Дадам менинг устозларим Воҳид Абдулло, Ҳамдам Бердийёр, дўстларим Раҳмонқул Орзибек, Тухтамурод Бобо, Асил Рашид, шогирдларим Салоҳиддин Ҳайит, Пошали Усмон, Тухтамурод Файзулло, Жалолиддин билан Абдулло Юсуфийларни ниҳоятда ҳурмат қилар, ардоқлардилар.

Бу каби фазилатлар мен учун ирсий булса керак. Мен ҳам қиблагўҳнинг барча яқин одамлари, биродарлари, дўстларини чуқур ҳурмат қилардим. Уларнинг кўпчилиги, деярли ҳаммаси бу мўрт, фоний дунёни тарк этишган. Худо раҳмат қилсин уларни. Гурларига нур ёғилсин...

Киши ҳар қандай аламга чидайдди, аммо яхшилик эвазига уша одамдан ёмонлик кўрганида, дод деб юборади. Бу ноҳақ аламнинг заҳми жуда ёмон бўлади! Чунончи, ерда аганаб, тупроққа беланиб, балчиққа ботиб ётган бир махлукни (чиндан ҳам, балким у, астағфурилло, тепиб ўтишга лойиқ бир нобакор, фосиқ бир шахсдир?..) урдидан тургазиб, усткийимларини қоқиб, бошини силаб, эгнингдаги энгилингни бериб, тугри йулга солиб қўйсанг-у, бунинг эвазига у қаншарингга қулочкашлаб солса, додингни Худога айт!

ТОШДАН КЎРА ПАХТА ҚАТТИҚ ТЕГАДИ

Абулла Қаҳҳорнинг «Қушчинор чироқлари» романида шундай ажойиб-гаройиб латифа бор. Қабиҳ тухматга учраган бир кишини кукрагигача чуқирга кумиб, сазойи қиладилар. Ёнидан турнақатор бўлиб утаётган оломон уни тошпаррон қиляётган эди. Ҳар бир киши жазоланаётган одамга биттадан тош отиши керак. Шурликнинг ҳаммаёғи қип-қизил қонга беланиб кетади. Аммо у мардонавор чидайдди. Бир пайт ёнидан яқин дўсти ўта бошлайдди... Жабрдийдага тош

отишга унинг сира қули бормайди. Отмаса, узини жа-зога мустаҳиқ қиладилар. Нима қилиш керак? Шунда тунининг чокини сутиб, бир сиқим пахта оладия, худди тошдай қулочкашлаб отади. Эвоҳ, шунга азоб-уқубатларга, бегоналар отган тошларга миқ этмай чи-даган жабрдийда мазлум уз дустн отган пахтага дод деб йиглаган экан. Етти ёт одамлар отган тошдан кура, уз одамнинг отган момик пахта қаттиқ тегаркан.

Бундай фалокатларга куп дучор булганман. Ва ҳар гал «бас-с! Бу охиргиси. Энди ҳеч кимга яхшилик қил-маганим булсин!» деб онг ичаман. Ва яшини тезлиги-да англайманки, бу куфр. Жаҳлимдан тушаман. Яна эрталаб урнимдан туриб, даструмолимни тўрт жойи-дан тугаман-да, бугун тўрт кишига яхшилик қиламан деб, остона ҳатлаб чиқиб кетаман...

НОШУДЛИГИМГА.. ТАСАННО!

Мен бир неча бор огир фалокатлардан қутқазиб келган бир киши ҳасад юзасидан каминна тўғрисида шундай гап тарқатибди: «Ғайбулла шундай ношуд одамки, ҳатто бировга ёмонлик қилиш ҳам унинг қу-лидан келмайди!» А? Ёмонлик қилиш учун ҳам ақл керак эканми? Наҳотки бадқирдорлик нескбилик-нинг дояси булса? Наинки бировга ёмонлик қила ол-маслик олиёйжанобликдан — ожизлик аломатига айла-ниб қолган булса. Аввалига ниҳоятда хафа булиб кет-дим. Шу қадар ожиз эканманми деб! Бироқ кейин уйлаб қарасам, бир разил шахснинг мен ҳақимда айт-ган таҳқирли таърифи, аслида, каминанинг фазила-тим экан. Модомики, бировга ёмонлик қилишга ожиз эканман, илоё шу «ожизлигимдан» ҳеч қачон маҳрум булмайин.

4-фасл

ИСТИҒФОР ФУРСАТ КУТМАЙДИ

РОКИРОВКА, ПИНГ-ПОНГ ВА ЧУЛИЛИ ҚИССАСИ

Энди уз ҳаётимдан аламли ва оғриқли бир воқеани айтиб берсам. Мана чорак аср булибдики, бу гапни ҳеч кимга ошкор этмаганман. Ҳозир бу нарсани пинҳон сақлашнинг маъноси йўқ. Аммо ибратли томони бор, деб уйлайман.

1968 йилнинг ёз фасли бўлса керак. Бир куни Бош Комус таҳририятида Иброҳим домла иш юзасидан шошилиш мажлисига чақирдилар. Зал лиқ тула одам. Домла билан мен турдан, ҳайъатдан урин олдик. Бош муҳаррир йигинни очиш учун энди оғиз жуфтламоқчи бўлиб турганларида, иккинчи қаторда ўтирган Муҳаммади Шариф деган бўлим мудирларидан бири даб-дурустдан қулини кутарди.

«Тинчликми? Нима гап?» — дедилар домла.

Муҳаммади ака «дик» этиб урнидан турди-да, томдан тараша тушгандай гап бошлади:

«Муовинингиз Гайбулла Саломов ишга ярамайди. Уни бушатиш керак!»

Иброҳим Муминов менга тешиб юборгудай кузларини қадади. Кутилмаганда елкамга санчилган пичоқ билан устознинг бундай сеҳрли нигоҳидан сиқилиб, бир лаҳзадаёқ кичкина бўлиб қолдим. Номус улимдан қаттиқ, деб бежиз айтмайдилар. Муҳаммади Шарифийга юзланиб, Бош муҳаррир, қаҳрланиб сурадилар:

«Сабаб?»

Шарифий нима учундир гўлдираб қолди.

«Нима гуноҳи бор муовинининг, билсак булади-ми?»

«Булади, — деди даъвогар. — Рокировка қилади».

«Нима қилади? Рокировка?»

«Рокировками? Нима десам экан... Шоҳ билан рухнинг урни алмашади-да».

«Қандай алмашади?»

«Нима десам экан... Ҳим... Чулили булади, чулили».

«Чулили нима?»

«Чулили бу чулили-да. Мана бундай...»

Ога қуллари билан аллақизик мантқиқсиз ҳаракатлар қила бошлади. Шундай ута кулгили бир ваъзят уртага келдики, азбароён асабийликдан ва тангликдан ичак узилди бўлиб кулиш ҳеч кимнинг ёдига ҳам келмасди!

Хуллас, йугон бир даъвони кутариб чиққан довдир бўлим мудирни на «рокировка», на «чулили» нималигини тузук-қуруқ тушунтириб беролмади.

Ниҳоят, гуноҳим аниқланди.

«Хуш, яна қандай «гуноҳи» бор бу одамнинг?»

«Ҳим, янами? Ҳаёт қозонида қайнамаган».

«Ана бу даъвоёнинг бироз тушунарли. Дсмоқчисанки, «партия аъзоси эмас». Шундайми?»

«Қайдам?..»

«Нега билмайсан? Билиб гапирасғибсан! Аммо сен муовинимнинг биронта гуноҳини ҳам айта олмадинг. Ҳолбуки, унинг гуноҳи бор ва бу катта гуноҳ. Билсанми, сен ношуд шахс, партия аъзосини пединститутдан қувиб юборишганда, Гаїбулловоӣ — мана шу партиясиз инсон сени стаклаб бу ерга, Академия даргоҳига бўлим мудирни қилиб олиб келганди. Тушундингми?»

«Тушундим, домла».

«Умуман, ишламоқчимсан ёки йуқми?»

Гап шу ерга келганда, тик ҳолатда қолшини ҳам, утиришини ҳам билмай, дағ-дағ титрай бошлаган Шарифий жон ҳолатда деди:

«Ишлайман, домла, ишлайман. Бундай номаъқулчилик бошқа қайтаришмайди. Тавба қилдим».

Мажлис бошланмай туриб тутади. Ранги буздай оқариб кетган домла қул силтади-ю, эшик томон гурс-гурс юриб кетди. Менга қараб, ортидан боришимни ишора қилди.

МУВОЗАНАТ

Уша кунгилсиз гаплар уч қисмдан иборат ута нохуш оқибатли янги воқсаларни келтириб чиқазди. «Муқаддима»дан ҳамма воқиф булди. Аммо кейинги воқеалардан, орадан мана 28 йил утибди ҳамки, ҳеч ким бохабар эмас. Бу гапларни бир Худо билди, Иброҳим домла билдию, мен билдим. Вассалом. Менинг

кейинги ҳаракатларим пинҳоний қолган булса-да, ту-
лалигича шаръий эди. Чунки айнан узим жабрланган
булсам-да, уз виждоним, иймоним ва эътиқодим олди-
да алифдай рост эдим. Мен жамоа олдида Муҳамма-
ди Шарифдан чап бетимга шапалоқ едим. Кейинги
ҳаракатларим шундай булиб чикдики, унг бетимга
ҳам урушлари учун шароит ҳозирлаётган эдим. Чун-
ки руҳий мувозанат ҳосил бўлиши керак эди-да. Акс
ҳолда, бир томонга — чап ёнинга қараб оғиб кета
бошлайсан киши.

БИР МАНТИҚКИ, МАНТИҚҚА ЗИД

...Иброҳим Мумин ниҳоятда асабийлашган эди.
Менга амр қилди.

«Академия ҳайъатига дарҳол фармойиш лойиҳаси-
ни тайёрланг».

Узимни гулликка солдим.

«Қанақа фармойиш?»

«Бу Муҳаммад Шарифингизни бушатамиз. Бул-
майди!»

«Булмайди, домла».

Ғалат. Бир суздан икки хил маъно келиб чиқди.
Устознинг «булмайди»си билан менинг «булмайди»м
бошқача жаранглагандай булди. Аллома ўта нозик та-
биятли, бир қадар «фаранги», маънили инсон эдилар.
Бошини кутариб, савол назари билан менга қаради-
лар. Мен гапимга аниқлик киритдим:

«Бушатсак булмайди».

«Эси жойидами бунинг?» деб уйлаган булса керак
ичида. Аслида, ваъзият шундай эдики, «хуп булади»
деб ҳукми ижро этишим вожиб эди. Чунки Шари-
фий жамоанинг куз унгида узини-узи бадном қилиб
булган эди. Унинг учун нажот қолмаган. Домланинг
нафаси билан бир «пуф» дейилса бас. Узини кучада
курарди. Уни ўша топда ҳеч ким ва ҳеч нарса қутқа-
зиб қололмасди, бирин-кетин сабаб излай бошла-
дим... Нима булса ҳам уни сақлаб қолиш керак эди.

«Сабаби, бушатсак, у гап тарқатади: «Домланинг
уринбосарини танқид қилувдим, чидашолмасдан ме-
ни қувиб юборишди» деб. Маломат қилади-да. Унинг
қилиғи менинг нафсониятимга қаттиқ тегди, албатта.
Аммо утиб кетди. Жазосини Сиздан ортиғи билан
олди. Шунинг узи билан кифояланиб қўя қолайлик.
Ҳали куп пушаймон еса керак...»

«Сут билан кирган нарса жон билан чиқади. Бундайларга шафқат қилиб булмайди. Бутун таъзирини еди. Эртага унутади. Буйруқни тайёрланг».

«Маъкул. Булмайди».

«Нима учун?»

— «Ўзи ёмон одам эмас. Гап шундаки, икки-учта фосиқнинг таъсирига тушиб қолган. Оғиз-ку — Шарифийники, ундан чиқайтган сўзлар — бошқаларники. Хатосини тушуниб этиши, узини унглаб олиши учун фурсат ва имкон керак, менимча».

«Қуйинг бу гапларни. Ҳар ким уз оғзига ўзи эгалик қилсин. Наники оғзининг жиловини бировларга бериб қўйса одам. Бунақада нафақат оғиз, бошининг йўқотиб қуйиниш ҳам ҳеч гапмас. Фурсат йўқ».

«Яна бир мулоҳаза бор-да».

«Хуш?»

«Ўзи бир марта анови институтдан кавуши тўғрилланган. Буёқдан биз ҳам ҳайдасак, кўчада қолади. Ҳеч кимнинг уз жонида қасди йўқки, уни хизматга олса. Ваҳоланки, оғласи, бола-чақаси бор унинг! Моянасиз ҳоли нима кечади!..»

«Шундай денг? Қизиқ нуқтаи назар. Сиз билан мен эмас, у қилиши керак эди бу ақлишани. Узидан курсини. Ичкиликдан боши чиқмайди. Ҳамма безор. Ўша оғласи ҳам потини. Бушатаминг, вассалом».

СУНГГИ ТАДБИР ЕКИ ҚАНД КАСАЛИ НИМА?

Учинчи курсатган сабабим домлани юмшатади, деб уйловдим. Бу ҳам кор қилмади. Ниҳоят, туртинчи, энг сунгги, қалтис бир важни кундаланг қилишга журъат этдим.

«Булмайди!»

«Яна қандай мулоҳаза?»

«Бу одам касал. Оғир дардга чалинган».

Домла уйланиб қолди. Нафаси ичига тушиб кетди. Овозини пастлатиб, хавотир аралаш аранг пичирлади:

«А? Касал? Қандай касали бор унинг?»

«Қанд диабетидан қаттиқ азоб чскади шурлик».

«Ҳим... Қанд!»

Баҳс тутади. Суҳбатдошим синди. Чунки унга диабет нима эканини «тушунтириб» утиришнинг сира ҳожати йўқ эди. Билардим: ўзи ҳам худди шу оғир

дарддан азоб чекарди! Заъфарон юзларида чуқур изти-
роб чечаклари жилва кўрсата бошлади. Ажабмас, уша
кезларда дард хуруж қилиб тургандир. Бош муҳаррир-
да шафқат туйғуси уйғонган эди. У бир пас сукут
сақлаб турдию, тамомийла узгача, сирли назар билан
мехр тула кўзларини менга тикди ва деди:

«Ана шунийиз бор-да, Гайбулловой».

Устознинг усмоқчилаб айтган ботиний сўзлари мен-
га ҳар қандай давлат мукофотидан ҳам зиёд эди. Мен
уни булоқ сувидай шаффоф бир мехр билан ҳурмат
қилардим. У шундай беминнат ихлосга сазовор зот эди.
Олимлиги узига, аммо асл одамохун, покиза раҳбар-
нинг қўл остида булганимдан ифтихор этардим.

УНГ БЕТИМНИ ЖАЗОГА ҲОЗИРЛАЁТГАН ЭДИМ...

Мен, узимча, ога Муҳаммади Шарифга узини ун-
лаб олиши учун ниҳоятда қўлай шароит яратгандим.
Афсуски, буни у вақтида англаб етмади. Ун-
г бетим жазога ҳозирлик кўраётган эди. Олтишинчи йиллар-
нинг охири мен учун ниҳоятда чигал, оғир, алгов-
далғовли, саросимали бўлди. Одамларга яхшилик қи-
лавердим, эвазига ёмонлик самараларини олавердим.
Лекин, Аллоҳ шоҳид, ҳеч кимнинг ёмонлигига қарши
ёмонлик қўламадим. Агар мени қандайдир бир ило-
хий, мўъжизавий куч ёмон кўзлардан, суқ-ҳасадлар-
дан, қуруқ тўхматлардан омон сақлаб кслаётган бўлса,
эҳтимол, мана шу эътиқодим туфайлидир. Олмон му-
тафаккири Йоханн Волфганг Гётенинг мана бу сўзла-
ри ҳамма вақт менга таскин берарди. «Ераб! Мени
ҳамма вақт айни эзгу ишларим учун жазолайдилар».
Яна узимга-узим тинмай насиҳат қилардим. «Шайтон-
нинг васвасаларига учма, мулло Гайбулло. Қуявер,
алар билганча қилсин. Нобоп одамларга қарши қўл
кўтариб, ўзинг ҳам улар даражасида тубанлашиб кет-
ма... Аллоҳ таоло сени синаяпти, қани нима қилар
экан деб. Кузингни оч, атрофга бок: мевали дарахт-
нинг боши ҳам. Мевали дарахтга тош отадилар. Шох-
ларини қайирадилар. Қақдини букадилар. Қайин да-
рахтига ким тош отибди?! Инчунин, яқинда дуоғуй
отахонимиз Теша бобо айтганларидай, бошимга тош
отди деб, аразлаб, уша мевали дарахт келаси йил мева
қилмай қолмайди-ку! Хуллас, менинг «ҳаёт қозонида»
(партия қозонида деб тушунасиз!) қайнамаганимдан

булак айбим йуқ эди. Хуш, индаллосини айтганда, қизил фирқа аъзоси булмаслик айбми? Айб ҳам гапми, катта гуноҳ эди. Деярли бутун онгли умрим давомида, то Мустақиллик замонигача, «партиясиз» ҳамда «сиёсий хушёрлик стишмайди» деган қизил тавқи лаънатларни кутариб юрдим. Эслаб курайлик: худди шундай қера тамгалар билан Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулхамид Сулаймон угли Чулпон, Усмон Носир, Санжар Сиддик, Боту, Назир Турақул, Ҳамид Сулаймон, Лазиз Азиззода, Аҳмаджон Ёқуб, Саййид Ризо Ализода ва миллатнинг фахри булган бошқа юзлаб, минглаб инсонлар таъқиб остига олинди, қамалди, отилди, эл уртасида сазойи қилинди. Улар шахсга сиғиниш даврининг ноҳақ қурбонлари булдилар. Шахсга сиғиниш! Нақадар жирканч, гайри инсоний иллат! Уша «сиғинилган шахслар» дунёдан бирин-кетин ўтиб кетаверди, аммо қуллик, мутельлик рамзи булмиш шахсга сиғиниш психологияси янги авлодларга мерос булиб қолаверди... Бу худди қирқ бошли аждаҳо, «улмас Кашҗей» сингари даҳшатли махлуқ. Гуёки одамзод шахсга сиғинмай яшаймас экан-да. Қизил фирқачилар халқ онгидан Аллоҳга сиғиниш эътиқодини зурлаб йуқотгани сайин одамнинг одамга, банданинг бандага сиғиниши, шахснинг «илоҳийлаштирилиши» иллати чуқурлаша борди... Бундай нонинсоний шароитда инсон олдида биргина йул қолади: яшаю чида, чидаю яша! Қозоқча алфоз билан айтадиган булсак: яшайман-да жылайман, жилайман-да яшайман (Абдусалом Умарийдан эшитганим). Ҳожи Абдулло Орифнинг Фузулийдан келтирган иқтибоси нақадар гузал, қанчалар пурҳикмат: Гадоям муҳташамам. Манфур ҳоким булгандан кура, муҳташам гадо булиш минг топқир афзал-да!

Нажот динни ниқоб қилиб олган қабоҳатда, бидъатда эмас, балки фақат Аллоҳгагина бандаликни тарғиб этган, инсонларни чинакам тенгликка, шафқатга, меҳр-муҳаббатга даъват этган соф диндадир.

Гадоям муҳташамам!

ШОҲМАН — БАНДИМАН. ҚУЛМАН —
ОЗОДМАН

Шоҳ булиб, узига узи қул булгандан кура, қул булиб, узига узи шоҳ булган афзал. Зеро, бу шундай бир

кулликки, ҳазрат Сулаймон Боқирғонийдан утказиб айта билмасман: Санга қул булганим султондин ортиқ.

Алқисса, вақтеки барманас... дегандай, огамиз Муҳаммади Шарифий мен кутганчалик уз муҳитидан ажралиб чиқа олмади. У узи утирган шохни қирқаётганидан тамом беҳабар қолди. Каминани қийнаган андиша битта эди: мен-ку Қомусхонанинг уша вақтлардаги дузахий азобларидан фориг булиб, қуп-да нарса йуқотмасман. Бироқ мана бу мавлоно Бош муҳаррир Иброҳим Муминга қийин булади-да. У уз атрофига тупшлаган баъзи бир бетавфиқ файласуф шогирдларидан, уларнинг гунаҳгарларидан бирин-кетин зарба ола бошлаганида, нозик табиати бу хиёнатларга дош бера олармикан?

1969 йил охирида фитна авжга минди. Мен, «е ҳаётан набий!» деб, Қомусхона таҳририятига қандай фирқасиз булиб келган булсам, шундай фирқасиз булиб чиқиб кетдим. Бу сувга кириб, қуруқ чиқишдай фавқулодда бир омад эди. Минг шукурки, амал деб узимни бадном қилмадим. Бунинг учун то ҳозиргача ақл кўзимни мошдай очган раҳматлик дадамнинг арвоҳига сигинаман. Ёскин қизиги шундаки, аччиқни аччиқ кесади деганларидай, мен кетганимдан кейин орада ун беш кун ҳам утмай, Бош муҳаррир уринбо-сарларидан бири огани ишдан қувиб юборибди... Ажабланадиган жойи йуқ: ал-қасосил минал ҳақ. Нима эксанг, шуни урасан. Шамол эксанг, бурон урасан, дейди урисда. Турган гап, бунга мен хурсанд булшим керак эди, аслида. Рост-да. Қилмиш-қидирмиш. Бироқ... Бу менинг тарафимдан инсоний ожизлик булмасмиди? Ундай тақдирда менинг менлигим қатққа боради. Ахир, инсонни синдириш осон, аммо унинг қаддини ростлаш қийиндан қийин. «Той от булгунча, эгаси ит булур»! Алифни дол қилса булади, бироқ долдан алиф чиқармикан? Чиқмаган, чиқмайди. Дарҳақиқат, шундан сунг ога Шарифий синди.

ПОСАНГИ

Мен юқорида бу инсон ҳақида анча-мунча нохушроқ гапларни айтдим. Аллоҳ кечирсин менинг ожизлигимни. Нима қилайин, шунинг учун айтишга журъат этдимки, унга заррача хиёнат қилган эмасман. Ас-

лида, учкам уттиз йил муқаддам қадрдон Қомус жамоаси билан Бош муҳаррир академик Иброҳим Мумин ҳузурда у билан менинг — ҳар иккаламизнинг тақдиротимиз адолат тарозусининг икки палласига қуйилганида, элга пинҳоний бир тарзда, уз ҳиссамдан дарвешнамо оганинг палласига посанги қуярканман, бузинг сабаби менинг олийжаноблигимдан ҳам кура, унинг яхши инсонлигида эди. Муҳаммади Шариф, менинг тасаввуримда, бееназир инсон, халоскор сифатида, ожиз, камбағал, турмушдан сиқилган, бева-бечоралар, етим-есирларга яхшилик қилишнинг минг бир чорасини биладиган афанди, Алдар қуса янглиг, таъбир жоиз булса, фолклор-одам эди. Шарқда бир масал борким, тулқидан сўрмишлар: «Сен този-итдан қутилишда нечта ҳийла-найранг қуллайсан?» Тулки бодики: «Бир юз битга». «Шулардан сенга энг қулайи қайси?» «Итга рубару булмаслик»!.. Чамамда, ана шу бир юз биринчи ҳийладан беҳабар эди огойи Шарифий: гоҳо дуст билан душманни фарқлаёлмай қоларди. Худди шу иллат охир-оқибатда унга қаттиқ панд берди. Эҳ-ҳе, бул зот тўғрисида қанчадан-қанча ривоятлар тўқилган!.. То ҳозиргача уни ҳаётда қурган-билган кишилар айтиб юради. Афсус-надоматлар булсинким, биз ожиз одамлар, қупинча уз оғриган нафсошяғтимизнинг қули бўлиб, Аллоҳнинг бошқа севган бандаларини, табиатнинг муъжизакор, сеҳрли, олий мавжудоти булмиш ҳазрати инсонларни то гурга тикқунча таъқиб этамиз. Ераббий! Уларни душман, нобакор, муҳолиф, номусулмон деб эълон қиламиз. Ким билсин, улар — бизга эмас, балки биз узимиз — уларга душмандирмиз. Атиги битга мигтигина чумоли ясаш қулимиздан келмайдию, филдай инсонни майиб-мажруҳ этиш, ҳатто бошбутун йўқотиб юборишга суягимиз йўқ бизнинг! Нима учун биз бу қадар бешафқатмиз, а? Нима учун бировни бўғизлаётганда, дорга осаетганда Худонинг қахридан қурқмаймиз, қулимиз қалтирамайди, баданимиз булк этмайди. Эй ожиз банда! Уйлаймизки, бировнинг қонини тукаётган кишигина қотил булади деб. Еҳу! Ҳар куни, соат ва дақиқа сайин кишиларнинг қонини бузиб, уларнинг мувозанатини йўқотаётганда, обрусизлантираётганда, сазойи этаётганда, бу кенг жаҳонни уларнинг кўзларига тангу тор қилаётганда, биз — киммиз? Одамларга ҳуда-беҳуда дуқ-пуписалар қилаётганда, ҳайфсанлар бераётганда, уларни ишлаб турган

иссиқ жойларидан қувиб солиб, еб турган насибаларини огизларидан юлиб-юлқаб олаётганда, қани айтинг, бизни ким деб атасинлар?

Э-э!..

ТУПРОҒИМ ТОШКЕНТДАН ОЛИНГАН КУРИНАДИ

1970 йилда бола-чақамни тишимга тишлаб, Тошкентдан — Самарқандга кучиб кетдим. Шу йилиёқ куп ўтмай, бола-чақамни тишимга тишлаб, Самарқанддан — Тошкентга кучиб келдим. Қанчадан-қанча изтироб, миш-миш, маломат... Менинг атрофимда, ким ошди савдосида, «гап бозори» қизиди. «Ҳар ким ўз юртида бек», дейдилар. Шаҳри Самарқандда атиги ярим йил ичида «ҳаёт қозонида» бақирлаб қайнадиму, тезда тушуниб етдимки, менинг юртим Тошкент экан. Асли тупроғим шу ерда қорилгани маълум бўлди. Орадан уч йил ўтиб, даҳшатли автомобил фалокатига йўлиқдим. Ажал таҳликаси бошимни «силаб», оёқларимни синдирдию, хайрият, енимдан «ғув» этиб ўтиб кетди... Аллоҳ ер, Ғавсул Аъзам пиримизнинг руҳлари мададкор бўлди. Ўзим ҳаёт билан мамот уртасида тўлғониб етибману, яна дув-дув гап: ғирт маст ҳолда машинада кетаётиб фалокатга учрабди, демишлар. Ё Парвардигор! Намунча тупроғим енгил экан менинг. Бир бошга мунча зулм... Қаттиқ озурда бўлдим: бу шум гап ҳам бизнинг Муҳаммади Шариф акамизнинг табаррук огизларидан чиқибди. Ахир, бошқа биров эмас, айнан Шарифий домла билардилар-ку менинг шаробни макруҳ деб билишимни. Тавба, бировни қанча ардоқлаганинг сайин у сенга шунчалик уचाкишса! Тан жароҳатидан ҳам кўра дил оғригани ёмон. Гарчи қарганмадим (қарғишга сира тоқатим йўқ), газабландим. Чорак аср илгари ҳали билмасдимки, менга газабланиш ҳам мумкин эмас. Бизга газабланиш ҳаром қилинган.

Муҳаммади Шариф валломат инсон эди, дедим. Шундай. Бироқ ҳаммамизда ҳам ожизлик бор. Бу бизга ҳазрати Одам алайҳиссалом билан Момо Ҳаводан мерос. Акс ҳолда, улар шундоқ жаннатул маъвода бугдой донасини еб қуйиб, бовур қилишармиди ва Равзатус сафодан мосуво булишармиди?.. Хуллас, орадан бир-икки йил ўтар-ўтмас, ул киши оғир касалликка дучор бўлди. Эшитдимки, касалхонада оғир бетоб

булиб етибди экан. Инсон зоти бунчалар зиддиятлар тугуни булмаса! Ҳаётда шундай буладик, бир одамни қанча севганинг сайин ундан шунча озурда буласан. Қанча озурда булганинг сайин уни шунча... ссвасан, кургинг кслади, соғинасан. Зотан, тугри-да. Ҳар бир одамдан ожизлиги туфайли узоклашаверсанг, ахтир! Бориб узинг кимсасиз, одамови булиб, ёлғизланиб қоласан. Одамлар қандай булса, шундайлигича, барча кучли ва ожиз томонлари билан, «кутарасига» қабул қилмоқ керак. Зеро, улар ҳам сени, қандай булсанг шундайлигингча қабул қилишаётибди-ку. Ё сен фариштамисан? Бс-е! Қанчалик оғир булмасин, кечиримли булган маъқул. Истиғфор туйғуси инсоннинг энг олийжаноб хислатларидан биридир.

Аммо Шарифий домлани шифохонада чин инсоний муҳаббат ила йуқлаш ҳам жуда оғир эди. Бунини у қандай тушунаркан? «Ассалому алайкум. Ҳормасинлар! Ҳолингиз шу экан-ку. Буёғи қандай булди?» қабилда, устимдан улимтикхур калхатдай, кулгани келибди-да», деб тушунса-я?! Йуқ, қандай тушунса унинг ишини. Зинҳор унинг булмасинким, одамлар ночор аҳволга тушганларида, ҳар қандай гина-гудуратни унутиб, бир-бирларини тугри тушунишга мажбур. Инсоний бурч бу.

Хотиним Шаҳрибону билан бирга темирйул касалхонасига бордик. Оға Муҳаммад заҳкашроқ бир хонада, ниҳоятда маҳзун кайфиятда утирган экан. Аҳволи интиҳойи танг. Дард енгиб ташлаган. Сунгги куллариини яшаётгани шундай куриниб турибди. Олдинги бир гапириб, ун куладиган, «лақашақилдоқ» одам-фолклордан асар ҳам қолмаган. Дард филни чивин қилади, деганлари шу-да. Эсиз.

Биз ҳеч нарсани сезмаган кишилардай, унга хуш манзират қила бошладик. Яхши одамларини, арзирли ишларини эсладик. Хотиним икковимиз, биримиз олиб, биримиз қуйиб дегандай, ул зотнинг бизга қилган бир яхшилигини минг бор қабартириб ва куйайтириб гапира кетдик... Куришини истасанг, ҳар қандай кимсада ҳам истаганча яхшиликларни куришинг мумкин. Бунинг учун некбин куз булиши керак сенда. Хайрлашадиган фурсат келганида, у биз билан шифохона сахнигача, ундан ҳатто дарвоза ташқарисига қадар етакланиб чиқди. Сира ажралгисин келмасди. Авзойидан жуда муҳим бир гапни айтмоқчи булардию, негадир айтолмасди. Сузамолликда Цицерондан

қоллишмайдиган зукко киши нечукдир фикр калава-сининг учини тополмай қийналаётгани сезилиб турарди. Ниҳоят, тили калимага келди. Менинг тирсагимдан ушлади-да, бир зум кузларимга маъюс қараб, деди:

«Мени кечир, Ғайбулла!»

Дафъатан нима дейишимни билмай, шошиб қолдим.

«Тушунмадим...»

«Кечир мени деяпман. Агар кечиролсанг. Яна сен билан кўришамизми, йўқми, билмадим...»

«Нималар деяпейсиз, акахон. Қўйсангиз-чи бундай гапларни. Қайси «гуноҳингиз» учун Сизни кечиршим керак экан?»

«Қуй, сенга ярашмайди. Билиб турибсан қайси гуноҳларим учун афв сураётганимни.»

Қарасам, болаларники сингари доимо жовдираб турадиган, ҳозир анча хира тортган қуй кузларида аччиқ ёш томчилари ҳалқалана бошлади. Бироз қия угирилдию, мовут камзулининг этаги билан нам кузларини секин арта бошлади... Бу манзарани ортиқ кузатиб бўлмасди. Ҳунграб йиглаб юборишим ва бу билан бутун ишни бузиб қўйишим — дилини вайрон қилишим мумкин эди. Шу топда, унинг инсоний ожизлигида, тўрттагина мурт суяк қалашиб турган унинг қачонлардир полвон келбатида, қалбининг тўридан сизиб чиқаётган аламли куз ёшлари ва ҳар қандай тошжорак қалбни ҳам симобдай эритиб юборадиган сунгги истиғфориди мен уни бағримга босгим, бошларини силаб-сийпалагим келарди. Қаннийди, қулимдан келса, уни дардлардан буткул фориг этиб, ажал чоҳидан қутқазсам. Ёлкасини енгилгина силадим, худди баҳши сингари қоқиб-қоқиб қўйдим... Тилим лол эди. Нима демоқчи эканимни у тушунди. Орадан тўрт кун утиб, у бандаликни бажо келтирди. Дийдор қиёматда қолди.

ИККИ ФАЛСАФА, ИККИ МАСЛАК

Инсонга боққан бало ҳаддан ташқари кўп. Урушлар, низолар, қутқулар, табиий офатлар, улим, ижтимоий-миллий моjarолар, очлик ва даҳшатли касалликлар, жаҳолат, катта миллатларнинг майда миллатларни асоратга солиши ва баъзан бутунлай қириб юборишга

ингилиши, ирқий ва диний бадбинлик ва ҳоказо. Қандай қилиб инсонни ана шу офатлардан сақлаб қолиш мумкин? деган масалада — ҳаёт ва мамот уртасида ўртанишлар хусусида жамиятнинг илгор кишилари — мутафаккирлар, руҳонийлар, ёзувчилар, донишманд олимлар, табиблар, сиёсатдонлар азал-азалдан нажот йулларини қидириб келишган. Азал-азалдан бутун баъшарият олдида турган мўаммо шу эди:

Нима қилмоқ керак?

Қандай қилса баний одамни кишанлардан озод қилиш мумкин?

Бир хил зукколар инсон табиатан муминтоӣ бўлиши керак, дейди. Зеро, зулмга, истибдодга, бедодликка қарши курашнинг фойдаси йўқ. Золимларни Худонинг ўзи жазолайди. Маълумларинг бато-қазолардан сақловчи ҳам Унинг ўзи. Бандамисан, бандалингнинг қил. Ҳалдингдан ошма. Худолик даъво этма. Ҳалим одам художўй, итоаткор бўлади. Узоқ яшайди.

Бошиқа-тоифадаги ақл-эгаларни эса зулмга буйин эгмаслик, зулмга қарши зулм қўлаш, неъён қилиш, қуролга қарши қурол кутариш, қуролини кузғолонга кўтарилишига зўр бериб даъват этишди. Улар шу қадар эҳтирос ва жазавага берилиб кетишдики, гўё инсоннинг матлаби бу кураш, қон тўкишдан иборат. «Кутариш, эй куллар, қўлинига қурол ол!» дея кучаларга чиқдилар.

Табиатнинг тузилиши, қонинот сирларин, инсоннинг тақдирин ва матлабини урганшида икки ибтидо ва йуналиш қарор топди. Бу илм билан дин, илмий ва диний талқиндир. Фан билан илоҳиёт пайдо булди. Буларнинг қай бири мақбул? Динми ёки фанми? Олимми ёки руҳоний? Масалани бу тахлитда зидлаштириш дуруст эмас, менимча. Негаки, илм билан дин уртасига «хитой деворини» қўйиб булмайдди. Дин фанга зид эмас, бинобарин, уни инкор этмайди. Зотан, диннинг даъволарининг фан тасдиқлайди ва далиллайди. Дин эса фанга йул очади, фойз киритади, унинг гоъвий негизи бўлиб хизмат қилади. Даҳрийликка асосланган қизил мафкура фан билан динни бир-бирига қарама-қарши қўйишига, тўқнаштиришига зўр бериб ўришди. Уз-узинча олганда, чиндан ҳам, ҳақиқий дин билан даҳрий (атеистик) фан табиатан бир-бирини инкор этади. Чунки бири (даҳрийлик) — моддага (материяга), иккинчиси (дин) — онгга таянади. Моддийун даҳрийлик ҳамма нарсани материяга

боғлар экан, узини узи боши бсрк кучага тикиб қўяди. Гуё материя азалий ва абадий эмиш. Аммо уша материянинг узини ким, қандай куч яратганини айтиб бера олмайди. Узи материянинг олий шакли булган биронга ҳам тирик хужайрани дунёга келтира олмагани боис, унинг қолган барча даъволари ҳам пуч булиб чикди. Илоҳиёт эса руҳни бирламчи деб исботлайди ва моддий дунёнинг Аллоҳ таоло ва таборак томонидан бунёд этилганига қўшлаб далиллар келтиради. Худосиз фан илоҳий динга қарши қанчалик шафқатсизларча курашган булмасин, илалоқибат узи бадном булди. Соғлом ақл уни қабул қилмади. Негаки, у узининг маъновий оқибатлари эътибори билан ҳам ғайри инсоний, ғайри ахлоқий эканлиги ошкор булиб қолди. Тасаввур қилинг: дин фоний ва боқий дунё борлиги, нариги дунёда жаннат ва дузах мавжудлиги, дунё эгасиз, ташландиқ работ эмас, унда тошу тарозу мавжудлиги таъкидланади. Бандаларнинг савоб ишлари билан гуноҳлари доимо узлуксиз сарҳисоб қилиб борилади. Шу ёруғ дунёнинг узиди ҳам, охиратда ҳам одам боласи узининг эзгу ишлари учун муносиб мукофот олади. Унга жаннатдан жой берилади. Барча катта-кичик жинойтлари, қабихликлари учун муқаррар жазосини олади: дузахда жингиртоб булиб ёнади. Бу ерда ниҳоятда асосли мантик, соғлом ақл ва далиллар келтирилади. Бундай талқин инсонларни уларнинг муносиб ва номуносиб хатти-ҳаракатларида ушлаб туради. Жамиятни тартибга солади. Яхшилик қалъаси томон стаклайди.

Даҳрийликка асосланган, дин-диёнатсиз мафкура эса одамзодни унинг барча ҳайвоний ҳирс ва жиний майлларида қўйиб юборади. Унинг даъвосига кура, инсонга биргина шу ёруғ жаҳон берилган. Бошқасига хомтама булма. Ҳеч қандай охират-похират йўқ. Бинобарин, шу бсш кунлик дунёда билганингча яша, уйнаб-кулиб қол. Бундай пучак талқин негизиди одамзод насли учун бирон нажот, истиқбол йўқ. Йилг этган нур ҳам қуринмайди, бир-биридан ер билан қўқ қадар фарқ қилувчи икки хил ибтидо ва икки хил интиҳо манзараларини тасвирлайди. Бири моҳият эътибори билан — бадбинликка, иккинчиси — некбинликка даъват этади.

Табий фанлар қанчалик ривож топмасин, барибир ажални енгиб булмайди. Тиббиёт дардни даволайди, ажални эмас. Фан қанчалик чуқурлашгани би-

лан одамзод учун абадийлик жавҳарини яратиб беролмайди. Инсон тугилибдики, улади: Шунингдек, улибдики, тугилади. Ашаддий даҳрийлар бунга ҳам шак келтиришади. «Қандай қилиб минг-минг йиллар давомда этлари чириб, суяклари кукунга айланиб кетган, мутлақо таниб булмайдиган ҳолга келган майит узининг асл ҳолатига қайтади?!» деб эътироз билдиради улар. Ҳолбуки улар унутишадикки, бу худонинг кароматию продаси, муъжизавий бунёдкорлик салоҳияти олдида ҳеч гапмас. Зотан, бир уйлаб қурайлик-а: ахир, жаноби Ҳақ таоло ва таоло бизнинг ҳаммамизни ва ҳар биримизни йўқ жойдан, икки томчи жавҳардан пайдо қилди-ку! Бу рад этиб булмайдиган ҳақиқатни қандай рад этасиз?

Барча оламшумул нотуқларидан қатъий назар, қизил мафқуранинг ожизлиги шунда эдики, у уз жамияти ва жаҳон ҳамжамияти олдида мислсиз мунофиқлик қилди. Узини илгор, тараққийпарвар фикрлар ва қарашларнинг ягона вориси деб билди. Дунёга яқкаш ҳокимлик қилиш даъвоси билан чиқди. Ҳаммадан, ҳаммаёқдан, ҳамма нарсадан нуқул даҳрийлик қилди. Муқаддас китобларни жамиятнинг куз унғидан яширди, уларнинг мазмунини атайин бузди, сохталаштирди. Жаҳон олимлари, мутафаккирлар, ёзувчи, шоирлар ижодининг уларнинг ўзлари муқаддас деб билган чуқур илоҳий илдиэларини аёвсиз қирқиб ташлади. Алишер Навоийни, Заҳириддин Муҳаммад Бобурни, Бобораҳим Машраб ва бошқа мумтоз адабиёт намояндаларини, уларнинг асарларини исломий негиздан холи қилиш, сидирга дунёвий буюқлар билан чаплаб ташлаш бу буюк сиймоларни бусбутун инкор этиш билан баробар эканини ё тушунмади, ёки тушунганини истамасди.

ЛЕВ ТОЛСТОЙ ҒОЯСИГА СУИҚАСД

Йўқсуллар дохийси саналган худосиз В. И. Лениннинг Лев Толстойга муносабати буюк даҳо адиблар ижодини сохталаштириш ва йўқсуллаштириш, уларни уз шоҳона тахтидан қулатиб, ҳаддан ташқари жўнлаштиришнинг энг ёрқин намуналаридан биридир. Бундай мангиқсиз талқинга қура, жамиятни унинг қонуний тадрижий ривожланиш йўсинидан маҳрум этиб, зўравонлик ҳамда шафқатсизлик билан қурол ишлатиб ўзгартиришнинг ашаддий душмани булган Л. Н. Толстой

ва унинг ижоди гуё... рус инқилобининг ойнаси эмиш! Бу Лев Толстойнинг узига Толстой қимлигини тушунтиришга уринишдай бир гап эди. Хуш, Толстойнинг ижоди билан уни ленинча мислсиз сохталаштириб таҳлил қилиш намунаси уртасидаги зиддиятни Вақт қимнинг фойдасигаю, қандай ҳал қилди?

Мен мазкур йўқсулона талқиннинг саёз, сохта, бирёқлама эканини даъво қиларканман, уни бусбутун рад этиш ниятим йўқ. Агар бундай қилганимда, Ленинга ленинча муносабат билдирган булардим. Йўқ, муайян суз санъаткори ижодини қандай тушуниш, ундан узи ва уз маслаги, маслақдошлари учун қандай озиқ топиш ҳар бир укувчининг уз иши. Гап бунда эмас. Иллат шундаки, Толстойни тушунишда, унинг чин маънавияти оламига кириб боришда ҳар қандай илмий, ҳаққоний талқинлар бир чеккага суриб қўйилиб, ленинча мутлақо яғрав қарашни бирдан-бир тўғри, устивор ёндашув деб даъво қилинди. Толстой негизида ишлаб чиқилган янгича, гуё дохиёна консепсияни бошқа ҳар қандай адиб, ҳатто Шарқ мутафаккирлари ижодига ва маънавиятига нисбатан ҳам кўркўрона тadbиқ этиш барча миллий адабиётлардан беҳайларча талаб қилина бошлади.

Лев Толстой ижодига ленинча қарашнинг саёзлиги, сохтакорлиги нимадан иборат? Фалокат шунда эдики, улуг рус адибининг энг кучли томони — зулмга қарши зулм қўлламаслик, жамиятни болта кучи билан ваҳшийларча қон тукиб узгартиришга майл билдирмаслик, давлатчилик негизларини урнатишда зуравонлик эмас, балки дин талабларига қараб иш кўриш лозимлиги, ҳар қандай эркин севги ва муҳаббат яланғоч шаҳвоний ҳирсага эмас, балки жамият ва оила олдидаги муқаддас бурчга таянган тақдирдагина шахсларга чинакам бахт келтириши мумкинлиги ҳақидаги биллурий пок, тўғри фикрлар, ҳаққоний фалсафий қарашлар ёзувчи ижодининг гуё энг заиф, хароб, ожиз жиҳатлари қилиб кўрсатилди. Эмишки, булар Толстойни галчалаштириб, майдалаштириб, бачкана бир аҳволга солиб қўяркан. Шу тариқа, буюк ва забардаст санъаткор, жаҳон адабиётининг ифтихор этишга энг муносиб намояндасига у аслида қандай булиши ёки қандай булмаслиги кераклигидан «насиҳат» қилиб қўйишдан иборат кулгили бир майл пайдо булган. Лениндай бир шахснинг, у қанчалик дохийликка даъвогар булмасин, Лев Толстойдай мута-

факкир ижодини бунчалик топташга, унинг энг кучли инсоний томонларини таҳқир қилишга маънавий ҳаққи бормиди? Йук, Толстой узининг бу сингари «майдакашлигида» чинакамга буюклиги, Ленин эса узининг буюкликка даъвогарлигида қанчалар гариблигини Вақт яққол кўрсатди. Афсуски, Толстой даъват этган Сабр, Тинчлик, Камолотга эришиш, диний-ахлоқий маърифат гоъларининг топталиши, Ленин талаб қилган ва амалга оширган Ғалаён, Қузғолон ва Тунтаришлар рус халқига ҳамда, илалоқибат, барча жаҳон оммасига қимматга тушди. Ҳозирги вақтда биз бунинг жонли шоҳиди бўлиб турибмиз.

«ЗАИФЛИГИ» — БУЮКЛИГИ

Юз эшитгандан бир кўрган яхши, дейдилар. Мен Лев Толстойни уч манбадан анча чуқур урганган эдим. Биринчи — рус тилида унинг уз асарлари муталааси орқали. Яна биринчи — узбек тилига қилинган таржималари («Тирилиш» ва «Анна Каренина» романиларини озарбойжонча, қирғизча ва қозоқча таржималарда ҳам ўқиб, аслият ҳамда узбекча таржималари билан қиёс этганман). Учинчи манба — Лениннинг Толстой ҳақида ёзган ишлари, И. А. Шифманнинг «Лев Толстой ва Шарқ» деган аjoyиб асари эди. Булар орасида энг муътабар манба Толстойнинг уз ижоди, албатта. Буюк ёзувчиларнинг буюклиги шундаки, улар ҳамма замонлар учун ҳам уз замонавийлигини сақлаб қолади. Уйлайсизки, улар мозий учун кечаги кун нафаси билан эмас, балки бизнинг бугунги кунларимиз учун, бугуннинг нафаси билан бунёд этишган. Уша турғунлик даврида Лениннинг Толстой ҳақида айтган гапларида сохтакорлик оҳанглари яққол сезилиб турган бўлса-да, бунинг ҳеч ким ошқор айта олмаган. Коммунистик биқик мафкура уз йўқсулий доҳийларига «тил текизишни» қатъиян ман этганди. Чунончи, бу улкан румоннависга ҳеч ким у қандай бўлса шундайлигича эмас, балки «доҳийларнинг» кузи билан қарашига мажбур эди. Бу қанчалик мантиқсиз бўлмасин, унга ҳамма қуллуқ қилишга мажбур бўлган. Бироқ бошқа бир ҳолатни ҳам назардан соқит қилиб бўлмайди. Турган гап, агар Толстой ҳаёт бўлганида, Лениннинг у ҳақда айтган фикрларини ажабмас бусбуғун инкор этган, унинг ковок талқини ва хулосаларига қатъий раддия берган буларди. Чунки бу Толстойни тушунмас-

лик, аксилтолстойчиликининг яққол намучаси эди. Ахир, уз фалсафий мағзидан маҳрум этилган ҳар қандай адиб асарлари шарбати суриб олинган қуруқ туппага айланиб қолиши ҳеч кимга сир эмас. Бир ёқлама, ибтидоий йўқсулий талқин бадий адабиётни қандай тушунмаслик кераклигининг ёрқин далили була олади. Шубҳасиз, Ленин узининг Толстойга булган ихлоси ва эътиқодида ниҳоятда изчил ва собит эди. У уз дунёқараши доирасида Толстойни шубҳасиз улуғламоқчи булди. Бироқ узининг худди шу ниятида уни тубанлаштириб, жунлаштириб юбораётгани ва бу билан улуг мутафаккирга хиёнат қилаётганини тушунмади. Агар Толстой ҳаёт булиб, Лениннинг қонли инқилобий даъватлари билан танишиб, шавкатли Русиянинг асрий маънавий муқаддас илдиэларига болта ураётган даҳшатли инқилобий хатти-ҳаракатларини курганида, эҳтимол, уз ватанини тарк этишга мажбур булармиди. Хусусан, шафқатсиз инқилобчининг уз ижоди ҳақида билдирган сохтакор фикрларини эшитганида, бунга асло тоқат қилолмаслиги шак-шубҳасиз. Чунки Ленин талқинида Толстой салкам оддий фирқа ячейкасининг сиёсий ишлар буйича нойиби даражасига тушурилганди. Бошқача айтганда, девқомат Толстой, ҳеч қандай таъриф-тавсифга сигмайдиған мутафаккир инсон ва адиб урнига унинг ёзув столи устига қуйиладиган миттигина қўғирчоқ-ҳайкалчага айланиб қолганди. Толстой ижоди бутун халқ, миллат, жамият фаҳри эмас, балки фақат ялангоёқ люмпен пролетарлар — йўқсулларнинг «шахсий мулки» деб эълон қилинганди.

Айтилган гаплардан Ленин концепсиясиғи бутунлай яроқсизга чиқазиш керак экан, деган хулосага келиб булмайди. Чунки ёзувчи ҳар қандай зукко сиёсий арбобдан устун туради. Ҳар қандай сиёсий арбоб маълум бир сиёсий оқим, муайян давр, айрича бир муҳитнинг кишиси. Орадан бирмунча вақтнинг ўтиши, сиёсий жазаваларнинг суниси, лойқаланган сувнинг тиниши натижасида улар уз мавқеидан маҳрум булиб қолади. Жуда кўп сиёсатдонларнинг аччиқ қисмати бунга далил. Номларини санаб утирмайман. Жумладан, бутун дунёга довруғ таратган Лениндай шахс ҳам бундан мустасно эмаслиги маълум булди. Толстой ва у синғари ёзувчию шоирларнинг ижоди эса яна неча замонлар, салтанатлар, мустабиллар, сиёсий даҳою даҳочаларни, ёзувлар ва қаламкаш маҳма-

даналарни кўра керак. Толстой асарларини зодагон ва йўқсул ҳам, заминдор ва деҳқон ҳам, тескаричи ва инсонпарвар ҳам, ҳарбий ва тожир ҳам, диндор ва даҳрий, консерватор, либерал, коммунист ва буржуя ҳам, қисқаси, жамиятнинг барча қатламларига мансуб кишилар уқийди. Уларнинг ҳар бири ёзувчини ўз маслаги ва тушунчаларига мос андоза асосида тушунадилар, уларнича қабул қиладилар. Ленининг иддаолари ҳам шунга ухшаш бир маъни ифода этади. Бироқ буни асло бутун жамият ёки инсоният номидан айтилган бирдан-бир тўғри, «ҳаммабон» гоё деб бўлмайди. Бунга далил лоақал шулким, Толстой билан Ленин бутунлай бошқа-бошқа мавқеда турди, бошқа-бошқа тилда сўзлайди. Дили ва маслак-муддаоси ҳам айрича. Улар бир-бирини ҳеч қачон тушуна олмайди.

— Сизнинг далил-даъволарингизга қўшилиш ҳам, қўшилмаслик ҳам мумкин. Ленинча эҳтирослар жон-дили билан садоқат билирадиган мутахассислар ҳам орамингда йўқ бўлмаса керак. Бунга қандай қарайсиз?

— Ҳамма бало шундаки, турғунлик даврининг барча босқичларида, ҳатто «нотурғунлик» йилларида ҳам бу сингари йирик масалаларга фақат сохта «партиявий» манфаат мавқидан туриб ёндашилди. Бошқача ёндашувлар, қарашлар эса рад этилди. Ҳозир эса бизда идеализм, яъни ҳурфикрлик. Ҳар ким ўз фикрини айтади. Мен ўз даъволаримни илгари сурдим. Бировга ёқар, бировга ёқмас. Бу мени қизиқтирмайди. Энди биз назарий играшник, ҳукмфармоликдан (монопольядан) қутулишимиз керак.

— Сиз бу хусусда ўз назарий ақидаларингизни уна оғир, мудҳиш даврларда ҳам шобҳ қилишга уриниб курганмисиз?

— Бу муаммода: йўқ. Узига-узи кура-била душманлик қилиш нодоннинг иши. Ким ўзини гуриллаб ёниб турган гулханга обориб уради?! Нафақат даъвогарлик, бу хусусда уйлаб кўриш ҳам ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган.

Мен Лев Толстой билан уни ленинча тушуниш ўртасида чуқур бир жарлик ётганини гарчи билсам-да, маълум давргача ўзимнинг бундай қарашдан холи эканимни ошкор этишга журъат эта олмадим. Ҳаммамиз ҳам Ленин талқини таъсири остида бўлдик. «Ёв қочса, ботир кўнаяди» қабилида, гапни «айлантриб» утиришининг ҳожати йўқ. Фақат айрим шахслар эмас,

бутун илмий жамият мунофиқ эди. Биров у даражада, биров бу даражада. Агар бутун биз зиёлиларни уз виждонимиз ва Ҳақ таоло олдида бирон куч қутқазиб қола олса, у ҳам булса — онҳазрат Истиғфор жаноби олийларидир. Кимки истиғфорни ихтиёр этмабди, булак ҳеч қандай куч уни мунофиқлик балосидан қутқазиб қола олмайди.

Мен Лев Толстой ижодига охиригача урганиб чиқилмаган сирли бир олам деб қарайман. Фақат Русия эмас, бутун дунё миқёсида унинг ижоди ниҳоятда кенг қанот ёзган. Ҳайратангиз бир далилни келтираман. Шурулар даврида Русиядан ёки бутун собиқ Советлар мамлакатидан кўра алоҳида олинган биргина Японияда, япон тилида унинг асарлари кўп ва хуб нашр қилинган эди.

Толстойнинг асарларини урганар эканман, унда мағриблиқдан, ҳатто рус кишисидан ҳам кўра биз шарқиюнларга, мусулмонларга, ўзбекларга кўпроқ тушунарли булган фалсафа ва гоёлар борлигига иқрор булардим. Унинг инаҳсида ҳам алланечук пинҳоний, сирли жиҳатлар бор эдики, шовинизмга муккасидан кетган рус диний, ижтимоий-сиёсий муҳити то ҳозиргача буни ошкор этмай келади. Чунончи, қанчалик ажабланарли булмасин, Лев Толстой шаҳеита, унинг диний эътиқодига урис православ черкови билан ашаддий даҳрий, худосиз йўқсуллар раҳнамози Лениннинг муносабатида ухшашлик, балким бир хиллик бор. Ленин Толстойнинг диндорлиги, унинг патриархал деҳқон жамоасига таяниш лозимлиги ҳақидаги фикрлари ута ношуд, буюк инсоннинг фожеаси эди, деб таҳқирлайди. Гуе у уюшган синф булмиш пролетариатга, саноат ишчиларига таянганида тўғри қилган булар экану, деҳқон жамоасига суянгани, тагин диндор булганлиги ёзувчининг салоҳиятини пасайтириб юборар эмиш! Аслида, бутун ишқал адибнинг маслағига асос қилиб олинган нарса шарқона зулмга қарши зулм қўлламаслик гоёси, инсоннинг матлаби унинг жангарилигида, бировнинг қонини тукишида, инқилобий исьёнларга мойиллигида эмас, балки ҳар қандай мусибатни сабр-қаноат ила енгиш кераклиги, бахт, камолот ва тараққиёт инқилобга эмас, тадрижиётга вобаста эканлиги ҳақидаги қарашларда эканлигида эди. Бу маънода толстойчилик билан ленинчилик бир-бирини батамом инкор этади. Бу икки мафкура ҳеч қачон бир-бири билан кесишмайди.

Қизиги шундаки, православ черкови ҳам Толстойни инкор этди, уни раббадал қилди. Ҳатто уни черковга яқинлаштирмаслик ҳақида фармойиш берди. Насронийлик (христиан) дини билан ғирт динсиз Лениннинг улуг рус адибига муносабати айнан бир хил булмаганда ҳам, яқинлик бор эди. Йўқсуллар доҳийсининг мунофиқона маккорлигига яна бир карра тан бермай иложимиз йўқ. Гап шундаки, комил ҳудожуй Лев Толстойсиз инқилоб гоёси рус пролетар жангарилари, синфий кураш намоёндалари жуда кўп нарсадан маҳрум буларди. Улар Толстой сиймосида ё жуда катта маънавий мадад олар, ё булмаса ҳамма нарсадан маҳрум булар, омманинг назаридан қолар эдилар. Шу туфайли Ленин фавқулодда маккорона йул тутди. Устози Карл Марксдан ибрат олиб, жаҳоншумул адибнинг дунёқараши билан баднияти, маслаги билан санъаткорлик даҳоси уртасига пона урди. Унинг даъвосига қўра, гуё адибнинг ёзувчилик маҳорати, реализми унинг тор дунёқарашини инкор этар эмаш. Ҳолбуки, Толстойнинг ёзувчилик даҳоси унинг чуқур инсонийлик маънависига таянмасдан, жангарилик гоёларини тарғиб этишга изн берганида, Толстой Толстой булмасди.

КУРЪОНИ КАРИМДАН ҲАМ БОҲАБАР ЭДИ...

— Менга шундай туйишлайптики, Сиз Лев Толстой ҳақида, узингиз айтганингиздай, гапини «айлантиряписизу», аллақандай жуда муҳим бир фикрни дангал изҳор қилишга журъат этмаясиз. Шундай эмасми? Айтнинг: у исломга хайрихоҳлик билдирганми?

— Қалтис савол. Сталиннинг бир гапи ёдимда: кимки биз билан бирга эмас экан, у бизники эмас. Хуш? Унинг мантиқига қўра, «бизники» булмаганларни маҳв этиш керак.

Бироқ бу мураккаб масала. Уз замонасида Абу Али ибн Синони ҳам кофирликда айблашган. Бунга жавобан ул зот дегаилар:

*Куфримни аён айламак осон булмас,
Оламда иймоним каби иймон булмас.
Даҳр ичра яғонамси, манам кофир эсам,
Бас, ушбу жаҳонда бир мусулмон булмас.*

Инсон ниҳоятда мураккаб мавжудот. Буюк даҳоларнинг қалб дафтари, сажда қилган қибласи билан

меҳроби Тагири таолодан узга ҳеч кимга аён эмас. Хуллас, Сизам, тақсир, гапни куп айлантирманг. Яхшиси, Сизни Лев Толстой ватани Ясная Полянада уз кузим билан курганларим, таассуротларим билан таништирай. 1983 йилда мамлакат Олий Тафтишхонасида (ВАК) докторлик тадқиқотим тасдиқлаганидан сунг, биринчи қилган ишим Тула областининг Ясная Поляна деган жойига бориб, граф Толстойнинг мулкини куриш, қабрини зиёрат қилишдан иборат булди. Адибнинг ижодхонасида туртга китобни курдим. Булар: Таврот, Инжил, Зобур ва Қуръони Карим. Наҳотки Толстой бобомиз бизнинг муборак Қуръонни ҳам уқиган булсалар, деб ажабландим. Айтишларича, мавлоно граф узининг шахсий табиби Дамир деган бир мусулмон киши билан уз хос хонасида соатлаб, баъзан уззу кун суҳбатлашаркан. Суҳбат мавзуидан ҳеч ким хабардор булмаган. Уси энди бир Аллоҳ, Лев Толстой ҳамда жаноб Дамиргагина аён. Минг афсуски, биз бу хусусда деярли ҳеч нарса билмаймиз.

Тагин бир муҳим кузатиш. Толстой бобонинг жасадлари христианлар қабристонига эмас, Ясная Полянадаги уз чорбоғининг уртасига қўйилган. У ерга бир узи дафи этилган. Жуда чуқур уйлаб куриладиган айрим тафсилотларни қайд этаман. Қабр гир атрофи кукаламзор, дов дарахтлар билан уралган майдончада жойлашган. Дарахтларда қушлар чуғурлашиб сайраб туради. Гур усти яйдоқ. Кум-кук майсалар кукариб туради. Устига ҳеч қандай ёдгорлик ёки ҳайкал-пайкал ўрнатилмаган. Бу шундай улуг бир инсон, жаҳоншумул ёзувчининг қабри деб уйламайди ҳеч ким. Худди мусулмонларнинг дафи жойига ухшайди. Фарқи фақат шундаки, гур дунгсай шаклда эмас, балки туртбурчак супага ухшайди. Адиб, улими олдидан, қариндошларини йиғиб, дафн маросимларида насроний (христиан) удумларига риоя қилинмаслигини, алалхусус, гур устига ҳеч қандай ҳайкал ёхуд булак бирон иншоот ўрнатмасликларини махсус тайинлаган, васият қилган. Бу нарса насронийлик динига иснод, шак келтириш деб талқин этилишига қарамай, то ҳозиргача васиятини бузишга ҳеч ким журъат эта олмаган. Фақат уттининчи йилларнинг охириларида, юбилей тараддуллари муносабати билан, собиқ Советларнинг махсус қарорига кура, Лев Толстойнинг маҳобатли ҳайкалини бунёд этиб, мозор тепасига ўрнатмоқчи

булишган. Аммо қариндошлари йиғилишиб, марҳумнинг васиятига қўра бундай қилиш қатъиян мумкин эмаслигини айтишган, ёдгорлик урнатилишга рухсат беришмаган.

Мен бу манзарани курганимдан сўнг, жуда мутаассир бўлдим ва ёзувчининг шахсига, ижодига, маслағига таҳсину тасаннолар айтдим. Унга ихлосим ҳамда муҳаббатим ошиб кетди. Уша аснода дадам айтган сўзлар қулогим остида жаранглайди. Раҳматлик отамиз қайта-қайта таъкидлар эдиларки, қабр устига ёдгорлик, сурат, ҳайкал урнатиш, унинг атрофини «занжирбанд» қилиб ураш, гўрнинг устини яйдоқ қилиб сементлаб ташлаш қатъиян мумкин эмас. Бу мусулмончилик талабларига зид иш. Қабр устига тупроқ тортилган куйи туриши, устига емғир, қорлар ёғиб, кум-кук майсалар ушиб ётиши лозим. Сабаби, ҳар бир майса уша гўр ичидаги майитга савоб айтиб турар экан! Мантиқнинг зўрлигини қаранг. Кулли шайъин яржиъу ило аслиҳи: ҳар бир нарса, охир-оқибатда, узининг асл ҳолатига қайтади. Чунончи, ҳамонки инсон тупроқдан яралган экан, бора-бора у тупроқ билан қўшилиб кетиши лозим. Ҳар бир одамдан энг яхши хотира, бу ундан қолган савоб ишлар, қобил фарзандлар, иқтидорли шогирдлар, боғ-роғлардир.

Ҳар гал бизнинг ҳозирги абадий оромгоҳлар, қабристонларимизни айланганимизда, мазорлар устига урнатилган метин ҳайкалларга қарар эканман, ичгимдан эзилиб кетаман. Ахир, бу марҳумларга нисбатан нисли қўрилмаган зулм-ку. Узимиз мусулмон булганимиз ҳолда, аксилисломий ишларни, гайри динларнинг удум ва таомилларини кўр-кўрона, қўлларча амалга ошираётганимизни билармиканмиз? Гоҳо шундай даҳшатли ҳолларнинг шоҳиди бўласиз: устига қимматбаҳо қора мармардан урнатилган улкан ёдгорлик билан «бесанган» гўр ёнида ғарибгина бир қабрга кузингиз тушиб ачиниб кетасиз. Чунки гоҳида каттакон расми уйиб ишланган мармар тош остида тириклигида кўп булмағур ишларни қилган бир шахс ётган бўлади. Ҳаётдаги нотекисликлар қабристонга ҳам кўчганини кўриб, аттанг дейсиз. Ана шу вақтларда, қанийди бизнинг одамларимиз граф Лев Толстойнинг қабрларини бориб кўрсалар эди, деган маъзун армон дилимнинг бир чеккасини тилиб кетади... Тириклигида-ку одамлар нотекис яшашдан уялмайди-

лар. «Шоҳлар» шоҳона яшайди, гадолар узининг гадо-
лтидан ортмайди. Лекин улганида нюху гадо баро-
бар! У ёқда ҳеч кимга ҳеч қандай «имтиёз» берил-
майди. Амир Темурдай буюк соҳиби салтанат вафоти-
дан ксйин жасадини устози Саид Бараканинг оёқ то-
монига дафн этилишини васият қилганлар. Гурига
нур ёгилсин бул улуг зотларнинг! Бизнинг кунларда
эса ҳатто қабристонда ҳам бойнинг бойлиги, камба-
галнинг камбагаллиги манаман деб кўриниб туради.
Шу ерда ҳам, аксарият, «кимощди» савдоси ҳукмрон.
Қарабсизки, баъзан нодонлар, наузам биллоҳ, «роҳат-
да», азоб-уқубатлар билан ҳаёт кечирган улуглар —
харобазорда ётади... Бу ниҳоятда жиддий муаммо. Мо-
домики, фуқаро буни тушунишни истамаётган экан,
кенг миқёсда тушунтириш ишларини йулга қўйиш ке-
рак. Қуполлик, узбошимчалик ва гаддорликка изн
бермаган ҳолда, албатта. Халқнинг даҳосига ва ирода-
сига тараф йўқ. Кечагина абадийликка даъвогар бул-
ган золимлар ва қотилларнинг совуқ қиёфалари те-
мир-бетон иншоотлар, ҳайкалларда рамзийлаштирил-
ган экан, бугун улар майдошларимиз, бог-роғларимиз,
ҳиёбонларимиз, кучаларимиздан олиб ташланган
экан, қабристонларда ҳам тартиб ўрнатилшни мақсад-
га мувофиқ. Бу ишни кечиктириб булмайди. Агар ҳар
бир марҳумнинг хотираси ваҳимадор темир-бетонлар
билан қотирилаверса, бора-бора ҳаммаёқ метин қаб-
ристонларга айланиб кетади-ку... Бу фақат марҳумлар-
га эмас, тирикларга ҳам зуғум. Улимни орзу қилманг-
лар, дейилган. Ҳадиси шарифларда. Улим — ҳақ,
аммо мақсад эмас. Инсон улиш учун эмас, яшаш
учун келади дунёга. Ҳар биримиз ва ҳаммамиз ҳам
қазо қилишга улгураимиз.

Даҳрий Ленини Кремлдаги улкан мақбарасидан
олиб чиқиб, ерга топширишнинг иложини қилишпол-
маётибди. Бу жаҳон миқёсида мубҳам муаммога
айланди. Бироқ художуй Лев Толстойда бундай муам-
мо йўқ...

— Уз уқувчиларингизга айтадиган панд-насиҳат ва
угитларингиз борми?

— Бор. Мен кўплаб оталар сўзи, ҳикмат ва мақол-
ларга ошўфтаман. Уларнинг ҳаётий эканлигига ишо-
наман. Аллақанча ҳикматларни уз ҳаёт тажрибаларим-
да тасдиқдан утказдим. Узим ҳам бир қанча мақоллар
тўқиганман.

ҲОРДИҚ ҚУНАЛҒАСИ

(Ен дафтардаги битиклар)

Икки жаг ва икки бут орасига эҳтиёт булган одам бародан холи (араб мақоли).

Арвоҳ рози — худо рози (мақол).

То арвоҳ туймагунча тирик туймайди (Марҳумнинг арвоҳини фақат руҳий гизо — дуойи фотиҳа билангина рози қилиш мумкин, деган маънода).

Биз фақат тириклар эмас, улиб кетганлар олдида ҳам бурчдормиз.

Узингга яхшиликни раво курсанг, узгага ёмонлик согинма.

Яхшиликнинг ажр-мукофоти бор. Фақат охиратдагина эмас.

Бировга улим тилама.

Бошқага улим тилагунча, узингга умр тила.

Улим ёмонларга бериладиган жазо эмас. Барчага баробар. Табиий интиҳо.

Бошқага улим тилаш ганимингни эмас, уз-узингни жазолаш демак. Ганиминг ўлмай қолиши мумкин. Сен эса ўзингни ўзинг ажалингдан беш кун олдин гурга тикасан. Улим навбати сенга ҳам келади. Охиратда унинг юзига қандай қарайсан? Гур азобларига қандай чидайсан? Худога нима деб жавоб қиласан?

Улимга мункир одам мусулмон эмас.

Кур булсанг ҳам, курнамак булма.

САЖДАГОҲ

5-фасл

ТОЖИ ДАВЛАТИМ ОТАМ

ТИНИҚ АҚЛ ҲАММА ВАҚТ ҲАМ ИЙМОН
БУТУНЛИГИГА КАФИЛ БУЛА ОЛМАЙДИ

БИРИНЧИ ВОҚЕА

Тошкент университетининг Журналистика факулте-тида таниқли бир олим билан тез-тез суҳбатлашиб турардик. Унинг тиниқ ақлига, зукколигига доимо тан берардим. Бир куни у мен танийдиган, узим ҳам бениҳоя кўп жабрлар кўрган қабих киши ҳақида гапира туриб, азбаройи даргазаб бўлганидан унга улим тилади. «Илоҳим улиб кетсин уша одам!» деб дуойибад қилди. Мен титраб кетдим. Бундай қарганиш мумкин эмаслиги, бунга Худо-нинг газаби келишини эслатдим. «Дарҳол тавба қилинг», дедим унга. У бўлса, гижиниб, яна такроран, бу куфрни қайтарди. Шундан сўнг уша афанди билан рафту омадни йиғиштирдим. Орадан уч-турт ой утар-утмас олим дунёдан кўз юмди. Бояги баттол шаҳе эса ҳалиям дўшписини яримта қилиб юрибди. Ундан ҳамма безор... Унутмайликким, қайси бандасини ёрлақайдипо, қай бирини қандай жазола-шини ёлғиз Тангри таоло узи билади.

Ғазабланиш ва қарганиш ёмон иллат. Умрни қирқа-ди.

ИККИНЧИ ВОҚЕА

Ҳ. У. деган маълум ва машҳур олим киши бор эди. Уз соҳасида иккитадан битта, агар битта бўлса, уша зотнинг узи эди. Олимнинг волидайти муҳтарамаси ниҳоятда покиза, художуй, жаннатий бир отин бўлган экан. Бундан ун йиллар муқаддам ул муҳтарама зот вафот этадилар. Уша вақтларда атеизм айни гуллаган, динга, миллий урф-одатларга қарши ута бемаъни ку-раш авжида эди. Шундай бир телба кунлар эдики, яқин кишисининг жанозасида қатнашгани учун ҳам коммунистларни фирқадан учуришарди! Бояги оли-мимиз онаси дафн этилаётганда жанозасига бормаган. Ҳатто дафн маросимида ҳам қатнашмаган. Ишхонаси-да утирган!..

Орадан кўп утмай, фариштадай покиза рафиқаси

ҳам бандаликни бажо келтирадн. Яна уша гап: на жанозада, на дафн маросимида иштирок этмаган. Кабинетида утирган.

Ё Қаҳҳор!..

Маҳалла аҳли газабдан жунбушга келган. Қизил партбилет, мансабни деб, уша даврдаги бетавфиқ фирқа раҳбарларидан қурқиб, виждонини, одамгарчиликни сотган. Шундай улкан аллома уз иймонини иблисга қуш қўлаб топширган.

Астағфурилло. Мен бандан ожизга узинг шафқат эт, Аллоҳим. Ҳ.У.нинг умри мислсиз фожеа билан яқун топган. Угли қур булиб қолган. Келини икки боласини стақлаб чиқиб кетган. Манфурлик шу қадар ошиб-тошганки, у фотиҳага келган аёлларга тегажоқлик қила бошлаган. Ота-бола иккови шаробхурликка чунонам берилишганки, ахийри бутқа винони ҳам таллашиб ичадиган булган. Утган-қайтган одамлардан винога пул беришни сураб шилқимлик қилишгача борган улар. Бир кунн ичимлик таллашиб, угли отасининг қўлини сийдирган!

Шу кўин шундоқ атоқли олим узини узн итдай хор қилиб улиб кетди. Жаноза ва кўмиш маросимларида саноқли, маҳалладош саккиз-ун одамгина қатнашган.

Эй Парвардигор! Ҳеч ким умри қандай тугашини билмайди. Узинг асрагайсан бутдай юзи қароликдан. Суқир даҳрийликнинг жазоси шу. Ешлик-бебошлик паллаларида-ку ҳар нарса булиши мумкин днр инсон ҳаётида. Аммо, лоақал маълум бир ёнга етганда, киши ким булмасин — пешонаси етти қабат олимми ёки шоир, сиёсатдонми ёки амалдор, донишмандми ёки косиб, — Аллоҳ олдида истигфор айтса, таҳорат олиб намоз ўқиса, дуоғуи булса, нима булгандаям эл-юрт олдида бу қадар юзтубан кетмайди. Тангри таоло уни бунчалик хор қилмайди. Майли, худо раҳмат қилсин уша осий бандаларини ҳам.

— Гарб адабиётида воқсанавислик кучли. Шарқ адабиётида эса панд-насихат устулик қилади. Махсус «панднома», «насихатномалар» кенг тарқалган. Биринчисида купинча яланғоч севги, ҳатто рўйрост шаҳват намойиш этилса, иккинчисида муҳаббат пардали муҳаббат тарзида, баъзан рамз ва тимсоллар шаклида намоён булади. Бизда ҳам турмушимизга гарбона ҳаёт тарзи чуқур сингишиб боргани сайин парда йўқола бошлади. Бунга Сиз қандай қарайсиз?

— Биз узгаларнинг ҳаёт тәрзига ва таъсирига тез берилувчан миллат булсак керак. Бу ожизлик аломати. Чунончи, қалпоқ — шапкага, дастор — шляпага алмашибгина қолмади, балки уша шапка, шляпа остидаги парса ҳам асорат остига тушди. Белбоғ йўқолди, буйинбоғ-галстук пайдо бўлди. Белбоғсиз қолиш, белбоғни ечиб ташлаш қадимда номардлик аломати бўлса, буйинни буйинбоғ сиртмоғига солиш ҳам шунга ухшашроқ маъно касб этди. Кишиларнинг ташқи қиёфаси ўзгариши уларнинг ички руҳий оламидаги силжишларни тўғри ифодалайди. Шу нуқтан назардан булак йирик Шарқ мамлакатларини куздан кечирайлик. Хитойлар, араблар, ҳиндлар, форслар, аксарият, турклар ҳам уз миллий либосларини сақлаб қола олдилар. Уйлайманки, ҳар бир миллат ўз ташқи шакл-шамойилига, ўзлигига, миллий салоҳиятига, ички руҳий оламга хиенат қилмаслиги керак. Бинобарин, тил, адабиёт, тасвирий санъат, мусиқа, мейморчилик, театр ва кино тараннумида ҳам ўзига том маънода мустақил миллатгина ўзлигини сақлаб қолиш қудратига эгадир. Ахлоқда, одобда, маънавиятда, адабиёт ва санъатда парданинг кутарилиши биз учун катта йўқотиш деб ўйлайман. Кейинги вақтларда, ҳуррият шарофати билан сувлар анча тиний бошлаганини алоҳида чертиб ўтиш даркор.

— Уғит, панд, насиҳат бизнинг тарихан қарор топган маънавий-руҳий яшаш тарзимиздир. Бу зоҳирий-патриархал аломат эмас, чуқур руҳий ички олам инъикоси. Шундай эмасми?

— Жуда ҳам шундай. Эътибор қилинган, биз айни бир уғитларни, ҳикматли гапларни, ибратли ишларни умримизнинг турли даврларида — ёшлигимизда, ўрта яшарлик пайтимизда, кексайганда, ночор аҳволга тушганда бот-бот эшитиб борамиз. Қизиги шундаки, ҳар бир даврда уларни, айни бир панду-насиҳатларни бошқача, яъни ҳар хил қабул қиламиз. Ажаб: юз марта эшитган гапинг эндиликда худди биринчи мартаба тинглаётганингдай туйилади сенга. Сабаби, гарчи сен уша сенсан, лекин ҳаётингнинг турли паллаларида сен «уша-уша сен» эмассан. Чунончи, ҳар қандай ҳолда ҳам «бултурги Эшмат» бўлиб қолишинг қийин. Ҳар бир инсон онадан туғилиб, дунени таний бошлар экан, уни узи учун янгидан кашф этаётгандай бўлади.

Баайни дунё ҳам уни янгидан кашф этаётгани сингарин. Бояги дилбар бир қушиқда айтилганидай:

Гарчи бу эски дутордир, аммо навоси узгача!..

Ҳеч ким онадан олим бўлиб тугилмайди. У олимлик хирқасили кийган донишманд инсон бўлиб этишганида ҳам, ҳамма қатори турмушнинг паст баланд урқачларини босиб утишга, хатолар қилишга, шу хатоларни тuzатишга мажбур булган. Албатта, ҳар бир кишининг қонинда ворисийлик ибтидолари бор. Шунинг учун ҳам етти пушт ажлодлари, ота-боболари ким булганига қараб, ҳар ким ҳар хил шахс бўлиб этишади-да. Ҳар ким ҳар хил қилиқ қурсата бошлайди...

— Отанг кимчи, онанг кимчи — утириб ортингин чимчи, деган нақл бор. Демак, боболаримизнинг сиймоларига қараб, бизнинг қиёфамизни суратга тushурса булар экан-да?

— Ва аксинча. Минг йиллар муқаддам, етти пушт нарида утган бобою бобокалонларимизда, момою момокалонларимизда мавжуд яхши фазилатлар ҳам, жирканч иллатлар ҳам биз — дунё гудакларида такрорланишга мойил экан, биз буни билмаймиз ва сезмаймиз. Чунки уларни уз кузимиз билан кўрмаганмиз-да. Бинобарин! Ажлодларимизга қараб биз авлодларинигина эмас, балки биз авлодларга қараб утмиш ажлодларимизнинг ким булганини, уларнинг қиёфаларини бир қадар аниқ билиб олишимиз, тугри тасвирлашимиз мумкин. Бас, қонда, наслда, ирсиятда, генетикада жуда гап кўп. Ирсият илминини дуруст билмай туриб, биз касалликларни даволай олмаймиз, янги нав ва турлар яратиш амри маҳол. Тазлим-тарбия ирсият негизига қурилгандагина самарадор булади. Атеизм буни инкор этиб келди. Фожесининг илдизи мана шу ерда.

— Бир ипсоншуное сифатида, баний башар қиёфасидаги қандай аломат ва ҳолатлар Сизни лол-ҳайрон қолдиради?

— Одамзоднинг энг мураккаб муаммоларни ҳал қилишга ақли етгани ҳолда, энг оддий нарсалар олдида ожиз қолгани сабабларини сира тушуна олмайман.

— Масалан, қандай?

* Илло, одамзоднинг турфа ирқ ва миллатларга, ҳар хил дин ва мазҳабларга парчаланиб кетганини манзараси унинг ягона антропологик илдизга эга эканлигига руйрост ишора ва исбот эканлигига қара-

май, нима учун улар орасида ирқий, диний, миллий адоватлар мавжуд? Нега инсонлар бир-бирларини тушунмайдилар, тушунишни истамайдилар?

* Нима сабабдан уруш ҳозирга қадар халқлар орасида қонундан ташқари деб эълон қилинмаган?

* Бировлар ариқ қазиб сув чиқазиш, шаҳарлар қуриш, бог-роғлар барпо этиш билан узларини бахтли деб ҳисобласалар, бошқалар ариқларни қумиш, атроф-муҳит ва сувни булгаш, шаҳарларни вайрон қилиш, ҳаммаёқни харобазорга айлантиришдан ҳазар қилмасликларининг боиси нима?

* Бир рус адиби (А. П. Чехов) айтганидай, агар ҳар бир киши атиги биттадан кучат утқазса, ер юзи жаннатга айланади. Қанчалар оддий нарса! Нима сабабдан одамлар бунга риоя қилмайдилар. Наҳотки, биттадан кучат утқазниш шунчалар душвор бўлса!..

* Агар Тошкентдай шаҳри азимда гир айлантириб экилган бефойда, на мева, на тароват, на файз бермайдиган дов-дарахтлар урнига минг-минглаб гектар майдонларга узимизнинг терак, ширин-шакар мевали дарахтлар экилса, ахир, бу қурилиш усқуналарига, мева-чевага бўлган эҳтиёжнинг каттагина қисмини қоплайди-ку. Сайроқи қушлар нашъу намоси: чуғур-чуғур ортади. Сассиқ қайин дарахтига қуниб, чаҳ-чаҳлаб сайраётган булбулни ким қурибди?

— Дунёда ким қуп? Яхши одамларми ёки ёмонлар?

— Умр бўйи санаб адогига столмадим. Аммо бир нарса аниқ. Нокас одамлар қуп булганда, руҳий мувозанат бузилиб, она замин ағдарилиб кетган, қиёмат қойим бўлган буларди. Дунё яхшиларнинг слкасида туради. Шуниси борки, ёмон битта бўлса ҳам — қуп, яхшилар мингта бўлса ҳам — кам.

— Бстакаллуф савол учун узр. Сиз яхши одамми-сиз ёки?..

— Валлоҳий! Нима десам экан? Бунақа усал суроқни биринчи топқир эшиштишим. Яхши одамман десам, ким узини ёмон дейди? Ёмонман десам, унчалик туғрига ҳам ухшамайди. Узини ёмонман деб ҳисоблаган одам, чиндан ҳам, яхши бўлмайди. Кимки узини севмас экан, уни бошқалар ҳам севмайди. Мени қийнаб нима қиласиз. Узингиз жавоб бера қолинг: қандай одамман?

— Яхши одамсиз.

— Яшанг. Узим ҳам шундай дерсиз, деб турувдим. Аммо, жилла ундай ҳам эмас. Яхшига — яхшиман,

ёмонга — ёмон. Бир яхши қушиқда шоир яхши айтган:

*Яхшига яхшиману, ёмонга ёмонман,
Умрим борича-ей халқим томонман.*

— Йўқ, Сиз ёмонга ҳам ёмонлик қилолмаслигинингизни узингиз эътироф этдингиз-ку.

— Келинг, Сизнингча булақолсин.

— Узингиз, ўз ҳаётингиз ҳақида нима дея оласиз? Бошқаларникига ухшаган ва ухшамаган жиҳатларингизни узингиз пайқайсизми?

*— Эл начук топқай маниким,
Ман ўзимни топмомон —*

деганлар ҳазрат Алишер Навоий.

Бир куни мавлоно Боязид Бастомийнинг (бир хил манбаларда Бистомий ёзишади) хонадонларига келиб, дарвозаларини қоқди бир киши. Соҳиб хонадон ичкаридан туриб сурайдилар:

— Ким керак?

— Жаноби Боязид Бастомийни кўрмоқчи эдим.

— Ажаб, — дейдилар ул зот, — дарвоқе, Бастомий ўзимга ҳам керак эди. Неча вақтлардан буён ахтариб юрибман. Тополмайман, тополмайман...

Шу сузларни айтиб, ул зоти шариф эшикни ҳам очмай, ичкарига кириб кетадилар...

Мана икки улкан мутафаккирининг фикрлари. Ҳа, инсон дунёни таниди, билди. Табиат ҳақида жуда кўп нарсаларни ўзи учун кашф этди. Бу ёруғ дунёда ундан-да буюк, доно хилқат йўқ. Зеро, Аллоҳ мўъжизаларга тулиб-тошган бу ёруғ жаҳонни унинг учун яратди-да. Узининг борлигидан дарак бериш учун. Одамзод ернинг қудратли тортиш кучини енгиб, кўкларга парвоз қилди. Коинот сари йўл олди... Денгиз остида шаҳарлар барпо этди. Узига-ўзи тақлид қилиб, темир-одамлар ясади. Унинг ақл-идрокига ҳам, закосига ҳам тараф йўқ. Бироқ! Биз, Одам алайҳиссаломнинг фарзандлари, ўзимизни-ўзимиз таниб-билиб олдикми? Агар одамзод ўз инсоний матлабни дуруст англаганида, миллион-миллион йиллик ҳаёти давомида ақалли бир дона тирик мавжудот, лоақал биттагина чумоли ярата олмагани ҳолда, бутун Ер юзини, барча тирик мавжудотларни кунфаяқун қилиб, беному-нишон

йуқ қилиб юборишга қаратилган даҳшатли қуролларни ясаган булармиди!..

Инсон... Бунедкор ҳам узи, бузгунчи ҳам узи. Узи барпо этади, узи емиради. Узи-узига султон, узи-узига қул, мутъ.

Узим ҳақимда билганларим шу: барча яхши инсоний сифатларим билан, — агар шундай сифатлар менда булса, — булар учун мени йуқдан бор қилган Парвардигорга, ота-онамга ҳамда одамларга, жамиятга бурчдорман. Барча ожизликларим, заифликларим, қу-сурларим — шахсан ўзимники.

— Кишининг исми жисмига монандми? Унга қуйиладиган ном тасодифийми? Ном уша ном берилган шахсга нисбатан бефарқми?

— Бу муаммо мени қўп уйлантиради. Менимча, тасодифий ҳам эмас, бефарқ ҳам эмас. Янги тугилган фарзандга қуйиладиган ном, — қўполлигим учун уэр сурайман, — кучук боласига бериладиган номдан фарқ қилиши керак, ахир! МЭЛС, Вил, Нинел, Клара, Маузер, Стахан, Революция, Октябр ва ҳоказо. Шу ҳам гапми? Биз учун мутлақ мантқиқсиз булган шундай номларни ташиб юрган кишиларнинг айби эмас бу, албатта. Булар уша турғунлик даврининг муҳри, пўпанаклари. Қолбуки, шарқона номлар, аксар, илоҳий мазмун-мундарижага эга. Ҳозир қандайлигини билмадиму, илгари гўдакка Қуръони Каримдан олиб ном қўйиларди. Қодир, Муҳаммад, Раҳмон, Раҳим, Азиз, Мустафо, Салом, Карим, Жаббор, Холиқ. Дунёвий ва тарихий номларимиз ҳам гузал: Нафиса, Шарофат, Гуландом, Гулираъно, Назокат, Шафоат, Муяссар, Темур, Алишер, Улуғбек, Наргиз...

Уз исми хусусида. Гайбуллоҳ. Бу «гайб» ва «Аллоҳ» сузларидан таркиб топган: Аллоҳ бу бандан ожизни гойибдан аго этди, деган маънода. Олайлик, «илми гайб» — Парвардигорнинг узигагина аён булган илм; «лисонул гайб» — сирли тил, сирлар мужассам булган тил. Хужа Ҳофиз Шерозийнинг газаллари, аксарият, лисонул гайба сзилган. Умуман, Шарқ мумтоз адабиётининг нодир жавоҳирларини чуқур тушуниб етиш учун қадимда махсус шарҳлар битилган. Чунончи, Искандар Зулқарнайн, Чингизхон, соҳибқирон Амир Темур, Мирзо Улуғбек Курагон, Жалолиддин Румий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб, Абдулқодир Бедилларнинг табарруқ номлари ва тахаллусларини, том маънода Ҳазойингул

маъоний ҳисобланмиш асарларини қули гул шориҳларнинг талқини ва тушунтиришларисиз англаб етиш қийин. Шу уринда эслаб қўйиш жоиздир: Бедил уз уқувчилари, шориҳлари, бедилхонлар таърифида Абулмаъоний, яъни «Маънолар отаси» дсб эъзозланган. Бас, мазмуни теран, баднияти ниҳоятда сержило булган бу асарларни «оддий куз», йўқсулий идрок ила уқиш китобхонга куп нарса бермайди. Жун мутолаа тафаккурни бойитмайди, юксак санъат обидаларининг кадр-қимматини пасайтиради... Ҳамд-сано ёлғиз Худога ярашади. У «ал-Мутакаббир»дир.

— Ота-онангиз Сизга кароматли ном беришган. Номингизда, исми шарифингизда ҳам Аллоҳ таолонинг номи зикр этилган: Ғайбуллоҳ, Салом. Шу муносабат билан сўрамоқчийдим: узингиз бунинг таъсирини сезасизми? Каромат курсатиш маъносида, демоқчиман.

— Йўге... Муъжиза Аллоҳга, каромат пайгамбарларга хос сифат. Уз жамолини бирон кимсага ошқор этмагани ҳолда, миллион-миллион одамларнинг унга иқрорига сазовор булиш — шунинг узи ихтиҳойи каромат эмасми? Кишилар гоҳида уз қўзлари билан куриб, билиб, ушлаб, сезиб тургани ҳолда, айрим нарса ва ҳодисаларга ишонмайдилару, Маъбудни, яъни яратган Эгамни куз билан кўрмай туриб, унга иймон келтирадидлар. Тугри-да. Куз алдаши ҳам мумкин. Куриниб турган нарса асл кўриниб турган нарса бўлиб чиқмайди баъзан. Сароб бўлади. Аллоҳни эса куз ёки бошқа сезги аъзолари билан эмас, қалб билан, бутун вужудинг билан, таъбир жоиз булса, қалб кузи билан курасан. Зеҳни ўткир киши Аллоҳ таоло ва таборакни куз билан ҳам кўради. Бошқача айтганда, атроф муҳитда, узи куриб турган жамийки нарса ва ҳодисаларда Халлоқи оламнинг иродаси ва даҳоси мужассам бўлмиш. Чумолидан то қўшгача, майсадан то тоғтошларгача, томчидан то тошқин дарёлару, беҳудуд денгизлар, оксанлар, бепоён осмон, саноксиз сайёраларгача... бари Худонинг каромати. Ақлинг лол қолади кишининг! Осмон жисмларини қандай куч бир моромда ушлаб тура олади, ҳаракатлантиради? Қандай қилиб улар бир-бирлари билан тўқнашиб кетмайди?..

Айрим кишилар: мен фақат кузим билан куриб турган ашёгагина ишонаман. Унинг борлигига амин буламан, дейди. Бундай муҳокамада иккита қусур бор.

Биринчи: куз билан курса, ҳамма ҳам ишонади. Бунинг учун катта ақл керак эмас. Катта ақл керак шунинг учунки, сен Аллоҳни қурмай туриб қур! Ахир, У сени йўқ жойдан барпо этди, бор қилди. Сен эса, аксарият, бор нарсадан ҳам бирон янги асбоб-ускуна қура олмайсан. Бу ҳақиқатни рад этиш учун киши қанчалар гумроҳ ва мислсиз, меъёрсиз, чексиз калтабин бўлиши керак.

Иккинчи қурсур шуки, ҳар қандай уткир куз ҳам ожиз. Фақат Аллоҳ эмас, атрофимизда оддий инсоний куз билан қуриб бўлмайдиган бутун бир салтанат мавжуд. Микроблар оламини қуриб бўлмайди. Радио ва ойнаи жаҳон тулқинларини қуриб бўлмайди. Минг турфа фаришталар, парилар, арвоҳлар, инс-жинслар, ёруғлик ва зулмат элчиларини қуриб бўлмайди. Шундан кейин ҳам «мен қурмаган нарса — йўқ нарса» деб бўладими? Менимча, одамзоднинг қурадиган нарсасидан қурмайдиганлари чандон купроқ. Уларни асло инкор этиб бўлмайди. «Менга қуринмайди» деб.

Муъжиза қурсатиш Худонинг иши. Узига хос бундай хусусиятларни: баъзи бир илоҳий хислатларни узининг ёрлақанган бандалари, ҳабиблари, пайгамбар, авлиёю анбиёларга ва бошқаларга ҳам юқтиради. Мусо пайгамбар, Исо пайгамбар, жаноби Муҳаммад саллаллоҳи алайҳи васаллам, Сулаймон пайгамбар, Хизр алайҳиссалом ва бошқа куп азизлар, Баҳоуддин Нақшбанд, Хужа Аҳмад Яссавийлар ҳам жуда куплаб ҳайратангиз каромату муъжизалар соҳиби бўлишган.

— Куп кишилардан, жумладан бир қанча шахсан воқиф бўлганлардан эшитганмиз. Дарвоқе, узингиз китобларингиз ва мақолаларингизда тасдиқлагансиз ҳам. Содир этган бир қанча ишларингиз сирли, масиҳий нафасдан холи эмас. Бир китобингизга «Ваҳийдан келур бир садо» деб ном қўйгансиз. Бу ҳам тасодифий эмас...

— «Яхшиси, буйнингизга олинг», демоқчисиз-да? Йўқ, менда илоҳий зако, яъни Аллоҳ томонидан берилган хусусиятлар бор, деб даъво қилолмайман. Негаки, ҳамма қатори оддий, хом сут эмган бир бандман. Лекин мен мол-мулк, шуҳрат, лавозим, шахдушавхат бандаси эмасман. Аллоҳнинг бандаси, пайгамбарнинг умматиман. Аммо мана шунинг узи: «ло илоҳа иллаллоҳ»га — Аллоҳдан бошқа Аллоҳ йўқлигига иймон келтириш, қалимаи шаҳодатни билишнинг узидек катта гап, деб уйлайман. Ҳар қандай каромат-

нинг уқ илдиэи шунда. Ҳақиқий ибодат бу ботиний ибодатдир. Менинг эътиқодим шундай: сен Аллоҳ билан бирга булсанг, Аллоҳ ҳам сен билан бирга. Бас, дуч келган ҳар қандай беш кунлик даҳога эмас, Ёлгиз Аллоҳнинг узига ибодат қилмоқ вожиб.

— Каромату муъжиза, гайри табиий ҳодисалар масаласида Сизнинг иқрорингиз хусусидаги гапини давом эттирамиз. Ҳозир йул-йулакай яна муҳим бир-иккита жумбоққа ойдинлик киритсангиз. Сиз шуро даврининг одамисиз. Шуровийлар замоннда салкам уттиз йил давомида КПСС мафкурасини тарғиб-ташвиқ қилгансиз. Ҳа-да! Шуро тузумининг нон-тузини егансиз. Даҳрийликка сажда қилгансиз. Айни вақтда, қандай қилиб узлигингизни сақлагансиз? Собит, художуй бўлиб қолгансиз? Сувдан қуруқ чиқиб буладими?

— Умуман мушкул, мен учун эса мароқли савол. «Даҳрийликка сажда қилгансиз?» деган даъводан булак деярли ҳамма гапларингиз туғри. Сувда чумиляётган кишининг сувдан қуруқ чиқиши мумкин эмас. «КПСС мафкурасини тарғиб-ташвиқ қилгансиз» деган даъвонинг рад этаман шу вайданки, аввало, ҳар қандай тазйиқларга қарамай, фирқа аъзоси булмаганман. Мен мафкурашунос, сохта тарихшунос эмас, балки таржимашунос эдим. Қолаверса, уша машъум турғунлик йилларида партия сафига утганларнинг барчасини ҳам бир зайдла салкам «халқ душманига» чиқазиб қўйиши инсофдан эмас. Чунонгин, мен ва минглаб менга ухшаганлар қанчалик собит партиясиз булсак, шунчалик ҳалол, эътиқодли, содиқ фирқа аъзолари ҳам булганлигидан кўз юмиш керакми? Йук! Энди «КПСС мафкура»га келганда, келинг, қуллимизни куксимизга қуяйлик: ёмон мафкура эдими? Фуқаролар, халқлар, тиллар, барча миллий республикалар тенг ҳуқуққа эга, деган тамойилнинг нимаси ёмон? Миллатлар уртасида дустлик, биродарлик, оқибат, узаро ёрдамни талаб қилинса, нахотки буни рад этиш керак булса? Йук, айни муддао. Халқлар, мамлакатлар, фуқаролар олдида бундай ижтимоий неъматларга эришиш барча замонларнинг асл ва адл муддаоси булиб қолаверади. Лекин!!! Бу ерда камда иккита зиддият бор. Коммунистик қизил мафкура худого мункир келиб, динни «халқ учун афъю» деб эълон қилди, уни бусбутун инкор этгани ҳолда, уни барча дунё динлари томонидан илгари сурилган ва халқлар онгига сингдирилган биллурий талабларни қабул қилиб олди. Фарқи шунда эдики, дунё-

вий динлар Худо номидан эълон қилган ижтимоий муносабатларни коммунистлар турли фирқалар, инқилобчилар, йуқсул даҳолари номидан айтиб, амалга оширмоқчи булдилар. Хуш, оқибат қандай булди? «Шоҳу гадо баробар» деб шоён қилган диннинг даъволари тугри ва самимий булгани ҳолда, мислсиз ижтимоий-ғоявий утриликка (плагиатликка) журъат этган уша иймонсиз мафкура уз даъволарида изчил булиб қола олмади. Билъакс, тил учида илгари сурилган мақбул шиорлар, аксарият, ҳаётда бутунлай номаъқул гайри миллий, гайри инсоний хатти-ҳаракатлар билан алмаша бошлади. Халқлар ҳеч қачон мунофиқона мафкурани қабул қила олмайдилар. Айрим лақма шахсларни, қолоқ кишиларни алдаш мумкин. Аммо бутун бошлиқ халқларни абадий лақиллатишнинг иложи йуқ. СССРнинг парчаланиб, пароканда булиб кетганлигининг бош сабаби шу, деб уйлайман.

Шуро ҳокимиятининг динга ёпирилиб ҳужум қилиши сабабларидан бири унинг уз қавми, умматларини Худога банда, қул қилиб бериши эди. Аслида эса худди шу даъвода диннинг яна бир устиворлиги аён булади. Бошқача айтганда, дин фақат яратган Парвардигорга банда булишга даъват этади. Зеро, Худо қаршисида шоҳу гадо баробар. Халқни эзувчи, унинг ҳисобидан тотлиқ-тотлиқ сгувчи ҳукмдорлар, Худованди Каримнинг буюрганларига шак келтирган зolimлар охиратда уз қилмишларига яраша қаттиқ жазо оладилар. Уларга ута даҳшатли дузах азоблари ҳозирлаб қуйилган.

Хуш, Худога соя ташлашга уринган қизил мафкурачилар узлари нима қилди? Илгари биргина Худога банда булиш, фақат Унга ҳамд-сано уқиш жоиз деб топилган булса, қизил Шуrolар даврида эркин ва хур деб эълон қилинган инсонлар нафақат йуқсул доҳийлари, балки баъзан йил сайин, ой сайин алмашииб турган ҳар бир янги «даҳочалар», «генсеклар»гина эмас, ҳатто ҳар бир райком, обком, марказком котиблари, мелиса, прокурор, суд, ҳарбий комиссар, турлитуман марказий ва маҳаллий назоратчиларга ҳам чинакам қул булиб қолди. Фақат якка шахслар эмас, бутун бошлиқ халқлар таъқибга олинди, бехонумон қилинди. Шовинизм руйроқ кутургандан кутуриб кетди... Мунофиқликни хаспушлаб булмайдиган ҳолга келди. Дил билан тил айру тушган жойда нима булади? Парчаланиш, смирилиш, чириш, ҳалокат юз беради. Бу муқаррар.

Тақдир тақозоси ила ноъб бир тарбия олиш бахтига мушарраф буддим. Раҳматлик дадам мулла Тожи Салом эскича, илми қадимдан яхшигина саводхон киши эдилар. Бидъат ва хурофотдан йироқ, дунёвий ишларда ҳам соҳибни тadbир бўлиб, гоят зукко, билагон, маърифатпарвар булганларини атроф туман одамлари яхши билишарди. Якка фарзанд булганим боис, мени на ерга, на кукка ишонишмасди. Айни вақтда, не ажабки, мен болақайини сира эркалатишмас, қўлимга жарақ-жарақ пул беришмас, оиламизда «бола азиз, одоби ундан азиз» деган қараш ҳукмрон эди.

Надаримиз менинг янги дунёвий ишлардан атрофлича, тула баҳраманд булишим учун барча шароитларни яратган эдилар. Айни вақтда комил мусулмон булишимни истардилар. Бироқ калтак остида қилмасдилар бу ишни. Одатда, каллан сахардан туриб, мен ухлаб ётган каравотнинг ёнига оҳиста келиб, Қуръони Каримни овоз чиқазиб ўқирдилар. Айрим сура ва оятларни ёдлаш учун қайта-қайта баланд овозда муголаа қилардилар. Энди билсам, қиблагоҳим илмий методика соҳасида жалид (янгилик яратувчи) зиёли экалар. Чунки шу тариқа ҳар кун қулоқларим остида Қуръон тиловатлари билан Ҳадис уғитлари жараглаб турар, уйқу аралаш арабча илоҳий таълимот, талаффуз ва қироатларни дилимга ҳамда миямга сингдириб борганман. Ўзим буни билмаган ҳолда!

Гурунгизга нур ёғилсин Сизнинг бошимда чароғбоним, мунисим, мушфиқ оғам! Сиз теша тегмаган, антиқа, фалсафий фикр-мулоҳазаларга кон, узбекнинг аслию наслини, сифатини сажия-тийишатларини, ислом маданияти, шарқ одоби, мусулмончилик асосларини, асл миллий урф-одатларни билишида тенги йўқ донишманд булган экансиз, энди билсам. Кошкийди узимизнинг уша қутигчадай чоққина ҳовлимиздан изларингизни тополсам, қўларимга суртсам. Кошкийди кийимларингизга сингиб қолган шийтир тер ҳидларидан тўйиб-тўйиб нафас олсам... Сиз менинг қаршимда икки дунёнинг — диний ва дунёвий билимларнинг дарвозасини ланг очдингиз. Ерут олам билан охирад манзараларини намойиш этдингиз. Бу дунё лаззатларидан, охирад хабарларидан қанчалик баҳраманд бўлиш мумкин бўлса, шунчалик сарафроз буддим. Минг афеуски, узимга гал келганда, бу азалий анъана ришталари узилди... Фарзандларимга ана шундай катта тарбияни бекаму куст муҳайё эта олмадим. Сизнинг

арвоҳингиз ҳам, болаларим олдида ҳам таобад қардор булиб қолдим. Бу гуноҳим учун Аллоҳ ва арвоҳлар олдида ҳар қандай жазога мустаҳикман. Начора. Буқаламун замона зайли шундай булди.

Дадам мулла Тожи Саломнинг менинг тарбиям хусусидаги меҳрибончилиги фақат шахсий сабъ-ҳаракатлар билан чекланмасди. Ул зот (жумладан мен ҳам, албатта), Саййид Муҳйиддин Абдулқодирни Жилоний: ҳазрат Ғавсул Аъзам разияллоҳи анҳунинг муридларимиз. Шу муносабат ила ҳовлимизда ҳар ойнинг II — санасида махсус маросим — хатми Куръон қилинарди. Ҳар гал бу маросимда 5-10 кишидан тортиб 80-100 нафар одам тупланмишди. Бу муборак хатмларнинг сел бўлиб янграган сөҳрли оҳанглари, «Сураи ёсин»дан уқилган оятлар, зикр, нидо, муножат, «Мисъроҳнома»дан таваллолар ҳар қандай тошбағир кишини ҳам симобдай эритиб юборар, одамлар беихтиёр юм-юм, пиқ-пиқ йиллар эди. Мен норасида мурғақ қалбнинг шууримнию, дил пардаларимни бу оҳанглар ларзага соларди. Гарчи илк кезларда ҳеч нарса ни тушуниб стмасам-да, уша самовий сирли муножатлар кулфи дилимни очиб юборар эди.

Дадам дин пешволарини жуда ҳурмат қилар, уларнинг талаффузи ва талқинидаги айрим бир хил қусурларни тузатиб борар эдилар. Шу сабабдан, ул зотнинг суҳбатларидан ҳар қандай мулла ҳам барҳаманд булишдан истиҳола қилиб турарди. Айни чоқда, қиблагоҳ кули очик, ширингуфтор ва дастурхондор киши булганларидан Худонинг берган ҳафтасида, бозор куни бирон сабаби тирикчилик ёхуд савдо-тижорат ташвишида атроф-жавонибдан, узоқ-яқиндан келиб турадиган меҳмонлар билан хонадонимиз банд буларди. Камина уларнинг менга кул очиб қилган дуоларидан, кажрафтор фалакнинг зулмларидан, Сибир сургуни, қамоқ азобларидан паст овозда пичирлаб сўзлаган сирли ҳикояларидан хабардор булиб, анграйиб утирардим. Бу даҳшатли зулмларнинг асл сабаблари ва сабабкорлари кимлар эканини тушуниб стишимга салкам ун беш йил бор эди уша кезларда.

ЭҲ, ҚИБЛАГОҲ, ҚИБЛАГОҲ!

Падари бузургимиз художуӣ, диндор одам булганларидан дарёдил, теран денгиз, хайлпараст дессам дуруст булмас-ку, беҳудуд кенг тахаййулот оламида

яшайдиган инсон эдилар. Аммо дунёвий шахс сифатида ниҳоятда чапдаст, маҳнаткаш, фаол булганлар. Бир гал у кишининг нозик фикрловчи, тадбиркор эканликларини куриб, чунонам фахрланганман.

...Қибла томондаги айвонимизнинг сомонсувоқ томи беҳад огирлашиб кетганидан, заваррови қоқ белидан синиб, иморат бутун-эрта қулаб тушадиган булиб қолганди. Дадам бир кунни қаршимиздаги ҳамсоямиз уста Иноят тогани чақирдилар. Бу киши етти пушти иморат устаси утган қули гул бир одам эди. Хатирчи мулкида бундан-да уста иморатсоз утмаган. Аммо узи феъл-хуйли, бир сузли, узига хийла бини қуйган мутакаббир устазода сифатида ном чиқазганди. Дадам унга қадди дол булиб буклиб етган айвонни курсатдилар. Аҳволни куриб, уста Иноятнинг кайф-пайфи учиб кетди.

«Бузасан айвонингни. Бузиб янгидан қурасан, жура, вассалом», — деди қатъий қилиб.

«Нима? Бузасан?! Агар сен чиндан уста булсанг, бузмасдан тузат-да».

«Эсинг жойндами, мулла Тожи, — деди у тажанг булиб. — Уликни ҳам тириштириб буладими ҳеч жонда!»

«Уста булсанг тириштирасан-да, огайни».

«Қандай қилиб?»

«Билмайсанми?»

«Э, қуйсанг-чи булмагур гапларни!..»

«Мана бундай қиласан: заварров остига манови бақувват тахтани ташлайсан. Синган жойининг остидан болорни тикка қилиб қўясан. Тагидан узунасига яна бир болор тирайсанда, буғидан оёғинг билан босасан. Ана қурасан нима булади!..»

Уста Иноятнинг жон-пони чиқиб кетди.

«Менга қара, — деди у Хатирчи шевасида дадамни болохонадор қилиб сукиб. — Бор, тушингни сувга айт. Мулла булсанг намозингни ўқи. Менинг ишимга аралашма. Айвонни бузасан дедимми бузасан. Гап битта».

«Йук, гап иккита. Шу қалланг билан устачилик қилиб юрибсанми ҳали. Ҳайф-е. Ундан кура «був!» деб қўяқол».

Шу топда мен дадамдан хафа булиб кетдим. Ростда. Мутлақо билмаган ишига нима қилади аралашиб, уз қадрини кетказиб. Иноят тоға туманнинг Бош қу-

рувчиси, қилни қирқ ёрадиган мсьмор. Шундай одам билан баҳслашиб буладими!..

Аммо айвонни бузуш-бузмасликдан ҳам кура, тadbир муаммога айланиб жиддийлашган эди. Қизишиб кетган бизнинг «бобой» устага адл фармон бера бошлади.

«Ҳой, галварс» — удагайлади дадам. — Ундай булса, баҳслашамиз. Мен нима қилиш лозимлигини айтиб тураман — сен ижро қиласан, буптими?»

Уста Иноят бу шартга жон деб рози булди. Чунки дадамнинг тadbиридан ҳеч нарса чиқмаслигини дангал куриб турган эди. Мен ҳам тиграб-қақшаб, ичимда: «Эҳ, уҳар отажоним-а, иморатсозлик «дуойи қунт» эмаски, қойил қилсангиз. Мана энди шарманда буладиган булдингиз», деб узимча афсус-надоматлар чекардим.

Хуллас, иш бошланди...

«Ҳов анови бақувват тахтани ол»,

Тахта олинди.

«Заварровга ёпиштир».

Ёпиштирилди.

«Энди мана бу болорни тира».

Тиралди.

«Остидан манови кундани қуй».

Қуйилди.

«Энди анави узун болорни ол-да, кунда билан тик болорнинг остига миндир».

Миндирилди.

«Йуқ, болорнинг нариги учи қисқа, бериги учи узун булсин».

Бериги учи узун қилинди...

Кейин билсам, иш авжи қиёмига етган экан. Аммо уша кезде бунини ҳали билмайман. Дадамнинг узлари ҳам бир зум тараддуллангандай булдилар. «Лоп» этиб тadbир иш бермай қолса-я? Ана шармандалик! Жин ургур, Иноят тога барча жабҳаларда галаба қилаётган эди, назаримда. У шодлигини ичига сиғдиролмай, менга қараб бир кузини мугомбирона қисди-ю, соқолини чайнаб турган уз муҳолифига қараб, бир нарса-ни қойиллатиб қуйгандай, таптанавор, пичинг оҳангда деди:

«Хуш, уста-мулла Тожи, яна нима қилай?»

«Нима қилардинг, БОС!» — дедилар амр қилиб.

«Нимани босай?..»

«Э-э, оёгинг тагидаги болорни бос!»

«Қанақа одамсан узинг, ахир иморат ҳаммамизни босиб қолади-ку».

«Бос дедимми, бос. Айвон устингга аганаса, хунини тулайман!»

Уста Иноят жони ҳалқумига келиб, алланарсалар дея гудуранди-да, ношлож дадамнинг амрини бажарди: болорни унг оёғи билан паққос босиб юборди. Ё Гадой Селкин! Не куз билан курайликки, муъжиза содир булди: дабдала синиб қийшайиб ётган заварров даҳшатли бир тарзда қисирлаб қолди.

«Ё Тангрим!.. — деб қичқириб юборди чапани уста. — Ё Сулаймон пайгамбар! Устачиликда суюгим қотиб, бунақасини биринчи куришим. Усталарнинг пири мен эмас, сен экансан, Тожи. Булди, бой бердим... — деб уйига равона була бошлади. — У ярамас-сй, қўлингни совуқ сувга урмай ютдинг-а...»

«Тухта, Иноят, — дедилар дадам норози оҳангда. — Қайққа кетаяпсан?»

«Булди, иш битди».

«А?!»

«Битди».

«Битгани йўқ, энди бошланди...»

«Тагин нима дейсан, совунгар?»

Мана бунн қара. Ҳали тугри булган эмас. Кўздан ҳам қисганми дейман, нима бало? Яна камда икки қаригч кутариш керак.

Усал бўлиб, қора терга ботган устайн калон болорни зарб-б-б билан яна уч марта босган эди, бояги тик ёғоч худди кутаргич крандай заварровни даст ростлаб, туппа-туғри қилиб қўйди. Сунгра ушнг синган жойидан битта тиргович-устун қўйилиб, қолган чўп-ёғочлар олиб ташланди. Хуллас, ярим соат ичида йиқилай деб турган айвонимиз таъмирланди — бус-бутун ҳолга келди-қўйди.

Шу топда шуровий мактабда бир кун ҳам ўқинмай туриб, механика ва физика илмининг қонуниятиниш нозик идрок этган шундай олиму муҳандис дадажоним билан ифтихор этиб, ич-ичимдан уни дуо қилаётган эдим. Ўқигандан ўққан яхши деганлари шу-да. Бояги фаранги устамиз, отамдан ҳам кура мен болакайдан купроқ изза тортди шеклили (кузини иблисона, бемаврид қисган эди-да, раҳматлик!), ашыл-ташыл кучага урди узини...

«Менга қара, ҳой девона!..»

«Тагин нима дейсан?»

«Ие, меҳнат ҳақингни олмайсанми?»

«Э, бошингдан қолсин пулинг-е! Ҳе уша... Сен менга эмас, мен сенга ҳақ тулашим керак бу сабоқ учун. Пулингни узинг пишириб е».

Бу гал падари бузургвор ҳеч нарса демадилар. Фақат мен «ҳакамга» қис боқиб, хиёл қошларини чимриб қўйдилар.

...Шундай. Мен бир йула бир нечта мактабни хатм қилаётган эдим. Дадам билан онам мен полапонни чиниқтиришга, қанот қоқишга, ернинг оҳанрабо кучини енгиб, учинишга, баланд-баландларга парвоз қилишга ҳозирлашаётган эди. Турган гап, отажоним, замон зайлига кура, мени бирон мачит, мадраса ёки хонақоҳга мутавалли, имом, суфи ёки юртга қозикалон қилишни мулжаллаётган эмасдилар. Ҳовлимизнинг ортидаги мачит вайронага айланиб, сунгра тамом бузилиб кетган ва нашавандхона бўлиб қолганди. Хонақоҳлар топталиб, отхонага айланган, мачит-мадрасалар зсру по қилинган, қабристонлар бесфайз, чангалзор, салкам ахлатхона булиб қолган, пахтанинг дастидан ариқлар кумилган, дарёлар тўсилган, бутун бошлиқ қишлоқлар, тегирмонлар, тарихий обидалар тугатиб юборилган эди. Аллоҳ, дин, иймон, намоз, руза, мушкул қушодлар энг собитқадам, комил аҳли муслимнинг онгида ва қалбидагина гўё «эскилик сарқити» сифатида (астағфурилло) сақланиб қолганди. Чамамда, дадамнинг биргина ниятлари бор эди: ҳаётда ким булмайин — хоҳ муҳандис ёки шоир, хоҳ врач ёки муаллим, хоҳ ҳарбий ёки бастакор — ботинан эътиқодли асл мусулмон бўлишимни истар эдилар.

ТАБИАТ ВА ИНСОН

6-фасл

КАКЛИКЛАРНИ АСРАНГ, ОДАМЛАР!

АЛИШЕР НАВОИЙ ёзмашлар:

«Мажнун: — Бул ит эрмас, итлик — менда».

«Одамлардан қоч, чулу биебонларга, буриларга бор!»

Носиф Нишис.

КУЗ ҚУРҚОҚ, ОЕҚ БОТИР

Ёдимда, туқсонинчи йилнинг феврал ойи эди. Қиш қаттиқ келди. Оғир хасталикдан сунг, энди-энди «тетаноя» қилиб юраётганим. Гарчи шаҳардан узоққа чиқиш менга қатъиян ман этилган бўлса-да, наинки узоққа, тоққа қараб кетдим!.. Пойтахтдан етмиш чақирим нарида, Чарвоқ денгизи яқинида, Чотқол тоғининг шундоқ этагида каминга бир парча ер теккан. Жумҳурият Езувчилар Уюшмаси дала-боғ барпо этиш учун берган. Узоқ вақт ётиб қолганим учун далага бориш, ул-бул қуришга ҳам имкон булмади.

Куиларнинг бирида қаватимга Зоҳиджон Содиқий деган шоғирдимни олдимда, таваккал қилиб жунаб қолдик. Э, булганича булар! У еққа ётиб борсак... Ҳаммасқ оппоқ қор. Ҳаво чунонам тозаки... кукрагимни тулдириб, енгил-енгил нафас оламан. Қиш ҳавосининг ҳам уз таровати бор. Тошкентдай шаҳри азимда диққинафас булиб, димиқиб ётган одам уёқларга бориб қолса, худди яккашин авахтадан озодликка чиққандай булади. Биздан бор-йўғи икки-уч соатлик масофа нарида, уйлайисизки, бутун бошлиқ Швейцария ястаниб ётибди.

Э, ношукур банда! Енгил, беғубор тоғ ҳавосидан... энтиқа бошладим.

Мен шу топда кузни қамаштирувчи оппоқ чойшабга бурканиб ётган бийдай даладан узимга ажратилган жойни топмоқчи булдим. Аммо наинки бирон нарсани билб булса. Кенг дала-туз. Тизза буйи қор. Сахий қуёш нурида қор инжу зарраларидай живирлайди. Кузни

қамаштиради. Табиатимда инжиқ болалиқдан қолиб кетган ужарлигим бор эмасми, шеригимни бир юмушга қушдим-да, кунчиқар томондан бошлаб ёлғиз узим юриб кетдим. Гирч-гирч-гирч-гирч...

Қор худди юмшоқ тушақдай ерни кучоқлаб етибди. Поёндоз дала кафтдай теп-текис. Аммо қорнинг тагида унқир-чунқир, ариқ, жарлик, упқонлар бор. Тушиб кетсанг додингни Худога айт. Ҳеч ким сени тополмайди. Тугри асфаласофилинга жунайсан. Куз қурқоқ, оёқ ботир. Қарасам, даланинг уртасига бориб қолибман. Бирдан ваҳима боса бошлади. Бу ерда куҳна қабристон бор, деб эшитувдим. Ер аста-секин эрийган қор тагида сувда буккан нондай купчий бошлаган. Худо қурсатмасин, бирон гур уйилиб, лоп этиб тушиб кетсам-а... Ҳар эҳтимолдан, калимамни угириб олдин-у, яна олдинга қараб босдим. Чунки ортга қайтиш, чсқкага чиқишнинг сира иложи йуқ; майдоннинг қоқ уртасида турибман.

Тиззамгача қорга ботиб, шалаббо булиб кетдим. Хуллас, ун беш дақиқада босиб утса буладиган жойда уч соатлар чамаси йул юриб, тоғ енбагрига, виқор билан осмонга буй чузиб турган минг йиллик чинор яқинига етиб келдим.

Уфф! Маррага етдим-ов. Йуловчи кишигина йулнинг танобини тортади, дейишади. Чекинмай турги қилдим, деб узимни-узим овутдим. Қанчалик мушкул булмасин, истиқболга, фақат истиқболга қараб юриш дарқор...

Йигитга улим йуқ, агар у узини узи улдирмаса, қимирлаган қир ошар, деган гап бор. Ҳориб-чарчаб манзилга етиб келганимдан кейин, барча хавф-хатар ортда қолганини сезиб, узимни босиб олдим. Ен-верига синовчан назар ташладим. Қарасам, шундоқ қаршимда баҳайбат тоғ ҳамлага чоғланган шердай кукрак кериб турибди. Хув ана, минг-бобо уша азим чинор. Она табиат билан юзма-юз турибман. Шаҳарлик одамга камдан-кам насиб этадиган фусункор манзара.

ПОЙИНГДА ТУРИБМАН УМИДВОР...

Шу пайт ун томондаги жарликка, чап биқинимла эса учта тут дарахтига қузим тушиб, ниҳоятда қувониб кетдим. Ие, бу менинг ерим-ку! Уз уйимга келиб қолибману, билмабман. Уни қаранг! Излаган топади,

дегани шу-да. Худди телба одамдай, атрофга аланг-жаланг қараб, овозимни баралла қуйиб қичқирдим:

— Ҳей тоғлар! Ложивард табиат! Она Чинор! Мени эшитаяпсизми? Сиз билан дийдор куришиш менга тагин насиб этмиш. Мана пойингизда турибман. Орзу-умидларга гарқ. Ё Парвардигор, бу на муъжизаки, инсонни бунчалар сарафроз, дунёни бу қадар гузал, табиатни интиҳойи сулув қилиб яратдинг!

Совуқ изгирин ялаб, пустақдай тириштириб қуйган ёноқларимга уч-тўрт томчи қайноқ куз ёшларим инди.

Шу пайт менинг ваҳший овозларимга акс садо бердим, ё уз эҳтиёжи юзасиданми, ҳеч бир қутилмаганда қулоқларимга бот-бот гоят антиқа овоз эшитила бошлади:

— Какира-какир, какир-какир...

— Какир-какир, какира-какир...

Силсабил овоз секин-секин узоқлашиб, сўнди.

Ераббий! Мастманми ёки хушёрманми? Унгимми ё тушимми? Наҳотки қуш сайраган бўлса? Йўқ, ҳаслимда сароб жилваланган бўлса керак. Кишида шундай ҳолатлар бўлади. Айниқса ҳозир. Яна теварак-атрофга сарасоп солиб, синовчан қарай бошладим.

Дарвоқс, мана шу мен турган кимсасиз сайхон ер аслида ёрвоин майдон эмас. Қизик, хув, ана, оёқ тарафда дунглик бор. Бу ерда бир вақтлар кимлардир яшаган. Эллик йил, юз йил, минг йиллар муқаддам қандай одамлар утганийким, бу жойдан? Эҳтимол, худди шу турган еримда, оёқларим остида бирон улут инсоннинг хоки бордир? Мен уни кўрмайман. Аммо у, унинг арвоҳи мени кўриб турибди. Иймоним қомил.

— Мен нотаовон эзгу ният билан келганман бу ерга, эй арвоҳлар! Сизнинг ташландик, хароб ҳолда ётган ерингизни обод қилиш, боғ-роғ қўқартириш, сунган чирогингизни ёқиш учун... Мадад беринг менинг ҳоргин руҳимга!

Шу пайт ҳалиги сеҳрли овоз тагин такрорлангандай бўлди:

— Какира-какир, какир-какир...

Сеҳрланган дев янглиг, турган жойимда қотиб қолдим. Қимир этмайманки, шарпамдан сайроқи қуш ҳуркиб кетмасин деб.

Каклик!..

Шаҳар одами чулу бнёнбон, дашту саҳро, тоғу тошни тушунмайди. Унинг идроки тўрт девор иқлимга

мосланган булади. Дафъатан мени қизиқтирган нарса шу булдики, бу кимсасиз ҳайҳотдай далада, тоғ-тошлар орасида... каклик нима қилади. Бошпана булмаса. Тизза буйи қор қўйнида бошпанадан дарак йўқ. Совуқ, изгирин. (Гўё паррандаю-дарранда халқи фақат ҳайвонот боғида яшаши керак!)

Ҳа-а.. Уни қаранг! Турган жойимдан ярим чақиримча нарида, «қулбага» бало борми, шоҳона, ҳашаматли дала ҳовлилари қурилибди. Уларда яшаётганлардан битта-яримтаси роса миришкор одам эканда. Қойил. Қафасда каклик сақлаган куринади. Ундай десам, шу қаҳратон қишда ким яшайди бу ерда? Совуқ, қимирлаган шарпадан дарак йўқ. Жонидан тўйибдимми?.. Шу пайт яна ва яна:

— Какир-какир, какира-какир...

— Какир-какир, какира-какир...

— Войдод, овозингдан ургилай, каклигим! Менга болалик чоғларимни эслатдинг. Биз аслида хатирчилик буламиз, билсанг. Навоий вилоятидан. Уруш йиллари эди. Дадам раҳматлик бир кунни Лангар тоғларидан каклик жужасини менга келтириб берганлар. У қулга урганиб қолиб, ҳовли юзида худди товукдай эркин сайр қилиб юрар, бот-бот сайрар эди. Худди сендай. Сайра, сайрайвер! Сен мени муборақбод қилаётганга ухшайсан. Тушундим. Бутун шаҳарга жунаб кетаётибман, билсанг. Энди баҳорда куришамиз сен билан...

ЕМОНГА ЕҒ ЯРАШМАС

Орадан қиш утди, баҳор келди. Баҳор урнини ёз эгаллади. Ваъдам устидан чиқишнинг иложи булмади. Аттанг. Келолмадим. Узимдан ортмадим. Хуллас, утган йил ёзнинг оёғию, эрта кузда, ниҳоят, Хужакентга келиб, бир ярим ой мобайнида қурилиш ташвиши билан юрдим. Яна уша какликнинг сайрашию, бсғубор тоғ ҳавоси, шифобахш булоқ сувидан баҳрамандлик.

Бир кунни қурилиш машмашаси билан куймаланиб юрган эдим, эски қадрдонимиз Абдулла ака келиб қолдилар. Чой устида мен каклик воқеасидан гап очиб, «бу кимники экан-а?» деб қизиқсинган эдим, у киши:

— Вой бсғубор-сй, кимники буларди, Худоникки-да! Каклик деган хумпар тоғда булмай қасрда булади! Тоғда турганингизни билмаяпсизми, домла? — деб қолди.

Дарвоқе! Кимсасиз тоғларда бундай жаннатосо

пarrандани сайратиб қуйган Аллоҳимнинг кароматини қаранг-а!..

— Бу ер Сизга мадраса эмас, тақсир,— заҳарханда қилди Абдулла ака. — Ё шаҳри азимда бул, ё қўҳи баландда, деган. Сиз уша қўҳи баланд — Тошкандни томида турибсиз. Шаҳарни унутинг, бутам... Биласизми, яқинда бир ошнамитиз шаҳардан зерикиб, тоғ ҳавосидан нафас олишни кунгли тусаб қолибди. Упкаси яллиғланиб қолган экан шўрликни. Хув анави узингиз билган чинор ёнидаги чойхона ёнида тўхтаб, булоқ сувидан ичдик. Оби-замзам! Тспадаги чойхонага чиқиб бир пас дам олган булдик. Бир вақт қарасам, у бир-икки энтиқдию, паққос ҳушини йўқотди. Яхшиям, бахтимга шу уртада дўхтир ойимчалар дам олиб, овқатланиб туришган экан. Дарҳол ёрдам курсатилди. Бировни дори ичирди, кимдир ҳар эҳтимолдан сағтқи (укол) урди. Бири жонсарақ булиб ҳушга келтирувчи дори (нашатир спирт) ҳидлатди ҳамки... бари бефойда! Не кўз билан қурайки, нафас олиши огирлашиб, жағлари қапишди хумпарни. Лаблари кукариб, ранги буздай оқариб кетди бирпасда... Кўз унгимда бир мусулмон улайити, қарасам! Ҳайҳот, нима қилиб қўйдим, а? Шунда бирдан ёдимга келса буладими (бировдан эшитувдим). «Қўтаринглар буни!» — деб амр қилдим тезёрдамчиларга. Ҳалиги одамни аранг пастга тушириб, машинанинг ёнига олиб келдик-да, моторни гуриллатиб ут олдириб юбордим. Бензин ёниб, буруқсаб тутун чиқа бошлади. Шу денг, паққос ҳушсиз ётган одамнинг димоғини ҳалиги тутунга бирпас тугиб турдик. Бирдан кўзини очиб, ўрнидан даст туриб кетса буладими хумпар!..

Шунақа, бутам. Упкамитиз шаҳарни бузук ҳавосидан қуруқшаб, «капчоний» булиб кетган. Мусаффо тоғ ҳавоси билан ҳазиллашиб булмайди. Ёмонга ёг ярашмас, дейди. Буёғига эҳтиёт бўласиз, тақсир-домлажон. Бирон кор-ҳол булса, ёрдам бериш амри маҳол. Бензин тақчил, йнгирма баробар қимматлашиб кетган, деб ҳазиллашди суҳбатдошим.

Шаҳарлик шаҳарлик билан уришса, «илоҳим уй-жой қуришни бошингга солсин!» деб қарганар экан. Бу ун йил илгариги гап. Ҳозир-чи? Тақчил қурилиш ашъёларига нарх-наволар афсонавор бир тарзда ошиб кетган шу кунларда нима дейиш керак?

Бир куни Чирчиқ қурилиш омборхонасига тушиш учун Хужакент бекатида турган эдим, қарши тарафдан

келәтган ун чоғлиқ одам автобусдан тушди. Бу атрофнинг фуқаросига ухшамайди улар. Олазарақ. Ҳар бири тепадай, бир хилда кийинган, қорувли, ниҳоятда бақувват, ҳаммаси бир текис, сариқ магиздан келган, мовий кўзли, девқомат. Рангидан қон томади. Юрагим «шув» этиб кетди. Кимлар булар? Қандайдир шубҳали, совуқ кўринди баччағарлар. Елкаларига илиб олган яшил йўл халтасидан кўштира милтиқларининг учи чиқиб турарди. Наҳотки, беимон «боягилар» булса? Оти нимаиди, ҳаҳ... Келинг, ушалар-да. Ундай десам, уст-бошларидан мелисага ухшамайди.

Хуллас, ҳалиги милтиқли «чақирилмаган меҳмонлар» тугри тоққа чиқиб кетишди...

Эртаси куни тонгла саҳардан бутун водийни уқ овозлар босиб кетди. Кеча бекатда кўрганам сўхтаси совуқлар ёдимда йўқ, бирон ҳарбий ҳолат содир булдимкан, деб уйладим. Ҳали нариги унгирда, ҳали бериги қояда тартибсиз уқ овозлари эшитила бошлади. Пақ-пуқ!.. Шарақ-шуруқ!..

Нима гап, ёв босаяптими? Бу қиёмат-қойим бирон ҳафта давом этди. Кети куринмайди. Қимирлаган жой борки, бесаранжом. Тоғ ҳавоси, булоқ суви, роҳатбахш онлар барҳам топгандай булди. Водийдан файз кутарилди. Ҳавони уқ-дори хиди босиб кетди. Кўинди иси димоқни қичиштиради. Хуллас, бу ёқларда чидаб булмайдиган жуда хатарнок аҳвол юз берди. Эй худойим, ҳарбий машқ утказишга шу ердан бошқа жой қуриб кетибдими, дсб уйлайман.

КУҲИ БАЛАНД, Ё ШАҲРИ АЗИМ

Қўйингки, бу даҳшатли гулгуладан тамом безиб, шаҳарга, уйга қайтиб кетадиган булдим. Абдулла ака ҳам машинасида йўлга чиққан экан. Ҳамроҳ булдим. Йўл-йўлакай у киши ҳам уқ овозидан безиб шаҳарга қочаётганини айтиб қолди.

— Ҳаммасиям майлию, еру кукни ларзага келтираётган отишмалар какликларни чучитиб юбормасмикан? Улар безиб, бу ёқларни тарк этса-я?! Ҳарбий машқ утказишга бошқа жой қуриб кетганми? Буларнинг дастидан одамзодга тинчлик бор, ва на паррандаю-даррандаларга!

— Вой домласи тушмагурей, — деди шеригим. — Сизга ҳайронман! Мулоҳазангиз анови қозоқнинг гапини эслатади. Айтиб берайми?

...Уруш йиллари бир содда қозоқ аскар нақ олти ой ертулада (траншеяда) ётавериб, зерикиб кетибди. Буйруққа кура, нуқул осмонга қараб уқ узишаркан. Бир кунн қизиқсиниб қолибди: немис қанақа одам экан, а? Уйга борганимда овулдошлар сўраб қолса нима дейман? У ҳам узимизга ухшаган одамми ёки бирон бошқа махлуқмикан?..

Қозоқ ертуладан секин бошини чиқазиб, муралай бошлаган экан, боши устидан ва қулоқлари ёнидан уқлар визиллаб уча бошлабди. Физз-физз... физ-физ!... У чўчиб кетибдию, жон ҳолатда ертулага олибди узини:

— Вой, шешенгди!.. Кузига тегедиям демейди-ғуй!..
Кулдим.

— Бу латифани менинг гапимга қандай алоқаси бор?

— Алоқасими? Қанақа «ҳарбий машқни» гапираяписиз? Овчиларнинг ишн-ку бу. Улар какликларни «чўчиштиш» учун эмас... отиш учун келган! Жониворларга қиргин солиш учун, билдингизми?

Юрагим орзиқиб, алланечук булиб кетдим. Куз унгимда у кунги бекатда турган хирсдай-хирсдай совуқ башаралар лаънати қотил қиёфасида гавдаланди. Тиш-тирногигача қуроланган сулоқмондай ёвуз овчиларнинг мутлақо ҳимоясиз какликларни омонсиз уққа тутаётгани ниҳоятда энсамни қотирди. Инсон ҳам шунчалар йиртқич, йиртқични эса инсон деб бўлади-ми! Хушовоз какликларнинг ўша галги маст булиб қийгоч сайраши эндиликда уларнинг самовотга муножотидай хазин эшитилди:

— Какира-какир, какир-какир...

ВАТАНИМ БОРМИ МЕНИНГ?

Республикамизда мустақиллик эълон қилинди. Дисримизнинг уз байроғи, уз тамғаси бор. Бироқ агар тез орада уз дарвозасига эга булмаса, мустақиллик ҳақидаги шиорлар бу гал ҳам (тўртинчи маротаба!) ҳавойи ва мавҳум гапга айланиб қолиши ҳеч гапмас. Чув тушиб, алданиб қолаверамиз. Ё раббил оламин. Бундай булмаслиги учун шимол томондан эсаётган довул, совуқ шамолларнинг йулини тусиш керак. Вас-салом. Бошқа чора йўқ.

Хуш, тог каклигининг... Жумҳурият мустақиллиги-га қандай алоқаси бор?

Ватан нима? Бу фақат ҳудуд яхлитлиги, фуқаролар бирлиги, тарихан таркиб топган инсоний муносабатлар мажмуасидангина иборат эмас. Ер, сув, осмон, хонадон остонасидан то миллий чегарагача булган жамии нарсалар, оддий қум заррасидан то юксак тоғ қояларигача ҳамма нарса — Она Ватан.

Интиқойи таажжуб: биз етмиш йил ичида «ватан» сүзини катта ҳарф билан ёзиб келдик. Гуё ундан муқаддам ўз ватанимизга эга булмаганмиз. Шундайми-кан? Уз мулкига: узлиги, инон-ихтиёри, иродаси, диний-ижтимоий қадриятлари, ер усти ва ер ости табиий бойликларига эгалик қила олмаган миллатнинг ватани бор деб буладими?

Ҳа, булбул ҳам, загизгон ҳам, бедона, типратикон, тустовуқ, капалак ҳам мен учун — Ватан. Мен уларни гайрилар билан босқинчиларга раво кура олмайман.

Ўзбек қомусида каклик ҳақида шундай маълумот берилибди: Қримда бусбутун қириб юборилган ва эндиликда уларни яна у ерга олиб бориб купайтириш чоралари кўрилмоқда эмиш. Яна: какликнинг гўшти жуда мазали буларкан. Эвоҳ, содда, анойи ўзбегим-а! Бундай деб «таърифлагандан» кура, каклик эти захри қотилнинг узғинаси, еган одамни тешиб чиқади, демайсанми!

Ҳозирги вазминчилик замонида ўз юртида бир-бировининг этини еб ётган бир хилги шимолий қўшнилари-миз, нонимизни туя қилиб бериб келган кечаги «ҳомийларимиз»нинг қарангки... каклик гўшти тано-вул қилгиси келиб қолибди! Ҳуқуқ-тартиботга асосланган жамият қуришни орзу қилаётган республика-мизнинг жиноят қонунлари мажмуаси мантиқига кура, товуқ угирлаган одамга жазо бор. Аммо каклик угирлаганга жазо йуқ! Қизиқ: товуқнинг эгаси бор, какликнинг эгаси йуқ экан-да? Бу қандай мантиқ? Бундан чиқадики, Ўзбекистон фуқароси ҳам бепоеён марказий Русиянинг бепоеён далаларида бедана ушлаб, қирғий овласа буларкан...

Тушингни сувга айт!

Булиб утган воқеалар анча вақтгача менга тинчлик бермади. Бугун биздаги ҳайвонот ва махлуқот оламига қирғин келтираётган, она дидеримизнинг бойликларини рўй-рост талаётган нобакорларга «тўхта!» десак, анав ёқда...

Ит — инсоннинг дуси булса, яхши. Инсоннинг дуси — ит булса-чи? Ёмон. Ҳар бир кишининг қадр-қиммати унинг бошқа кишига қандай муносабатда булганига қарабгина белгиланмаслигини айтдим. Гарчи бу одамийликнинг бирламчи шарти булса-да. Инсон шу вақтга қадар инсонки, то у узининг тилсиз дустлари булмиш ҳайвонларни узига қанчалик меҳр-оқибат билан ром-эта олгунча. Таассуф, баний одамнинг йиртқичлиги ҳайвоннинг йиртқичлигидан минг карра даҳшатлироқ. Яна бир карра писанда қилайини. Тирик мавжудот борки, уз ризқини узи топиб ейди. Бовужуд, Худонинг продаси шу булдик, у ҳайвонотни башариятга мутъ қилиб яратди. Тирик мавжудотлар учун инсон баайни узига хос бир Маъбудга айланди. Бас, боз таъқидлайман, инсон уларга илоҳий қилиқ қилмоғи лозим. Айнан: илоҳий қилиқ!

Бир нарсани зинҳор унутмайлик. Одамзотнинг ҳайвонот оламига билдирган марҳаматию, меҳр-оқибати ҳам, қаҳр-ғазабию, зугуми ҳам мукофотсиз ёхуд интиқомсиз утиб кетмайди. Уйламаслик керакки, ҳайвон инсонни тушунмайди деб. Тушунади, эсизки, айтолмайди! Водариг! Сиз узингиз уни тушунмайсиз. Оддий мисол. Огир уруш йиллари. Бизнинг хонадонда ҳам танглик, вазминчилик сезила бошлади. Зоғора нон сиймиз. Гушт осмонда. Палов анқонинг уруғи. Раҳматлик онам Мслиной гушт деб харҳана қилганларми, бошқами, бир кун дадам фавқуллодда хатарнок бир фикрни айтиб қолдилар:

— Мусичаларни ушлаб сиймиз... Бескорга ҳаммаёқни ифлос қилиб ётибди.

Мусича этини тановул қилиш шаръийми ёки ношаръийми, билмадим. Чумчуқ, типратикон, тустовук, қиргий, ёввойи каптар гуштини истеъмол қилинади. Нега энди мусичани сб булмасин. Бунинг устига ҳовлимизда мусичалар чунонам купайиб кетган эдики, сон-саноксиз...

Бу узбек деганингиз қизиқ-да. Ҳар бир паррандаю даррандага бирон хислат ёки ривоятни олиб бориб тақайди. Чунончи, қалдирғоч Қуръондан «Валфажр»ни хонини қилиб чуғурлайди. Ҳакка — ёмон хабар ташувчи бехосият қуш. Бойуғли — «нияти» бузуқ, харобазорни ихтиёр қилади. Мушук — «Абу Мухайра», Муҳаммад пайгамбаримиз силаганлар. Ит — вафодорлик тимсоли.

Жумладан, мусича — Биби Фотимамизнинг товуги, «Мусо қўй келтирар» дегани-деган, жонивор...

Шундай булгач, бу беозор қушни ким сйди. Э, йуклик курсин. «Оч отасин танимас», «Оч баччагардан қоч баччагар», деган гаплар бор. Хуллас, маъсум эътиқоддан оч жигилдон «фалсафаси» устун келди... Номозшом қуюқлашиб, ҳовлимизга тун чойшабини ёйганда, дарахт ва айвон тагига чодир тортиб, мусичаларни битта қўймай ушлашдию, парт қилишди. Онам ниҳоятда пазанда аёл эдилар. Эртаси куни мусича гуштидан кабоб тайёр булди. Мен, ун бир ёшлик болакай, бу парранда ҳақида ҳалигидай яхши гапларни эшитганимданми ёки кунглим тортмадими, қушнинг биргина оёғини сйишим билан кунглим айнаб, қайт қила бошладим. Менга шундай туйилдики, қуш эти орасида мусичаникидан бемазаси булмаса керак. Қопқора, таъмсиз. Алфозимни курган бошқа хурандаларнинг ҳам таъби тирриқ булди. Овқатни охиригача сйишдими, йукми, эслаёлмайман.

Хуллас, ҳамманинг кунгли чукди. Мислсиз шаккоклик жаврини асосан дадам билан онам тортди. Куп утмай Ҳасан-Ҳусан укаларим улик туғилди. Онам шурлик дардлардан улиб-улиб кутулди. Уйимизга угри кириб, шипшийдам қилиб кетди. Лангар йулида дамнинг оёғи чурт синди. Сунгра тухмагга дучор булиб, анча азият чекдилар. Мен куричак билан оғриб, тиг остига тушдим... Бу бизнинг оиламиз учун шунчаки хато эмас, бир кургилик булди. Шу-шу дадам умрининг адогигача минбаъд мусичаларга ола қарамайдиган, аксинча, уларга сигинадиган булдилар. Ҳовлимиз лиқ-лиқ мусичахонага айланди:

Қу-қу-қу-қу... Қу-қу-қу-қу...

Ҳа хонишингдан айланай, Биби Фотима онамининг товуклари!

Тез орада ишларимиз юришиб кетди.

ФАШИЗМ ВА ФАҲШИЗМ

Мусулмонлар дунёдаги ҳамма жониворларга қандайдир бир муқаддас нарса, Худонинг махлуқи деб қарашади. Жонли нарсани бежон қилиш гуноҳи азим ҳисобланади.

Қиблагоҳ ҳикоя қилишларича, оббаҳолам Юнус пайгамбар булсалар керак, катта кучада борар эканлар, қарасалар бир сайхонликда иккита кучук шундоқ

чақилишиб турибди-да! Атроф тумонат одам. Ёввойи оломон бу манзарани куриб, қий-чув, бақириб-чақириб «томоша» қилмоқда. Мавлоно хунук аҳволни куриб, куп афсуслар қиладилар. «Бу жониворлар айбини епини билмаса, атанг, яхши булмади. Итлар изза чекаётибди!» деб, уз устиларидаги янги сувсар пўстиларини ечиб уларнинг устига ёпибдилар. Шу заҳоти ваҳий келибдиким, бул зот биргина шул иши учун пайгамбар булсин деб!

Нақадар олийжаноблик! Бировнинг айбини эл кузида ошкор этиб изза қилиш катта гуноҳ ҳисобланади ислом оламида.

Фаҳшизм (фаҳшбозлик) билан фашизм (бу хоҳ қунгир, оқ, алвон ёки бошқа тусдаги фашизм булсин, барибир) бир-бирига яқиндай туйилади менга. Қизини, илмий-техникавий тарафдан юксак тараққий этган аксарият Оврупо мамлакатлари ва дунёнинг баъзи бошқа иқлимларида кишиларнинг маънавий-ахлоқий юзгубан кетиши, яланғоч шаҳвоний ҳирега мубтало бўлиш, ҳайвоний ва ашаддий ошқора майлларга бериши, беҳаёлик, танфурушлик, манфурлик, кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган таносил маразларининг тарқалиши, инсоний қиёфани йўқотиш ҳоллари кузатилади. Узимизда ҳам, марказий ойинаий жаҳоннинг аллақанча курсатуларида айниб кетган «гарбона эстетик дид» асосида «тарбияланган» турфа вос-вос муеққий жазавалар, ваҳиний қийқириқларга жур булган ҳолда ута беҳаё, беномус, шармандали, намойишкорона ҳирсий ҳаракатларнинг узлуксиз кўз-кўз қилиниши биз — Шарқ кишилари учун рўй-рост, беандиша ички қунорувчиликдан бошқа нарса эмас. Яна тақрор айтаман. Шарқ муҳаббатини нардали муҳаббат. Парда йиртилган нуқтадан бошлаб бизнинг ҳали суяги қотмаган ёш авлод уз маънавий-ахлоқий қиёфасини йўқотиб, ибтидоний ҳолатга қайта бошлайдн. Бунга қатъиян йул қўймаслигимиз керак. Бундай бетамиз «маданиятнинг» кераги йуқ бизга. Ҳайвоний табиий ҳире айб ҳисобланмайди. Аммо бундай ҳайвоний ҳире «инсоний» яланғоч шаҳвоният, ута айниган тан жазавалари билан қўшилганда, ҳайҳот, ҳақиқатан ҳам қиёмат қойим булишига оз қолибди-да, деб уйлаб қоласан киши. Модомки шундай экан, айтилган барча бемаъниликларга дарҳол барҳам берилиб, уз иболи, ҳаёли, покиза шарқона муҳаббатимизга қайтиш чораларини изламасак, ҳолимизга маймулар уввос тортиб йнглаши аниқ.

ОЛИЙМАҚОМ САНЪАТ СИРЛАРИ

7-фасл

ТАРЖИМА САЛТАНАТИ

ТИЛЛА ТУГНОГИЧ ВА ЯНГИ ГОЯ

Таржима тил ва тафаккурнинг бузилмас иттифоқи, муқоясаи, ширин ҳосили улуроқ, табиат инсонга ато этган улуг неъмат, ажойиб мўъжиза. Таржима бор экан, халқлар бир-бирлари билан доимий жонли мулоқотда, адабиётлар бир-бирига вобаста, бир-биридан баҳраманд. Таржима бор экан, фикр-фикрдан сув ичадди, бойиёиди, утқирлашади.

Таржима, кснг маънода, тил, тафаккур, маънавий ҳаёт тарзини қиёслашга асосланган экан, унинг таърифи ва аҳамиятини белгилашда ҳам қуйидаги антиқа бир муқояса хотирга келади.

Иқтисодий тараққиётда давлатлараро моддий бойликларни узаро айирбошлаш жуда катта аҳамиятга молик. Айтайлик, хомашё, озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-кечак, рўзгор ашёлари, машина ва турли механизмлар, асбоб-ускуналар ва ҳоказо. Хуш, маънавий бойликлар, суз санъати ҳисобланмиш адабий асарларни айирбошлашчи? Турли тилларда ёзилган китоблар, биламизки, таржима орқали «айирбош» қилинади. Қизиги шундаки, бирон асарни уз тилимизга уғирай эканмиз, шу асарни бизга тақдим этган адабиётнинг узиндан маҳрум бўлиб қолмайди. Масалан, узбек адабиёти узининг бирон асарини бошқа халққа узатса, уни йўқотмайди. Чунончи, икки киши узаро, фараз қилайлик, биттадан тилла тугноғич алмашса, ҳар бир киши — биттадан тилла тугноғичга эга булади. Иккитадан эмас! Лекин икки киши узаро биттадан янги гоё алмашса-чи, уларнинг ҳар бири... иккитадан янги гоёга эга булади. Биттадан эмас! Бинобарин, таржима туфайли янги асар ҳосил булади, аммо йўқотиш содир булмайди. Олайлик, Раҳмат Файзийнинг «Ҳазрати инсон» романи етгита хорижий тилга уғирилган экан, бу етти тилда етгита янги асар деган суз! Лекин узбек адабиёти уз «Ҳазрати инсон»ндан маҳрум бўлиб қолганмас. Шундай экан, таржима шарофати

билан миллий адабиётларимизда яратилган энг сара асарлар унлаб, юзлаб маротаба ортади. (Белорус шоири Янка Купаланинг «Кимлар келади?» шеъри жаҳон халқларининг саксон уч тилига угирилган ва атиги ун беш мисрадан иборат булган бу шеър каттакон китоб ҳолида босилиб чиққан. Ҳамзанинг «Яша шуро»си ҳам унлаб тилларда янтраб туради). Қайси бир санъат шундай баракали имкониятга эга? Миллий адабиётлар уз асарларини бошқа тилларга узатгани сайин камайиб ёки қашшоқлашиб қолмайди, балки ун чандон, юз чандон ортади ва бойийди. Демак, таржима миллий тиллар ва адабиётларнинг мавқеини мустаҳкамлайди, салоҳиятини беқиёс оширади.

Бундан келиб чиқадиган хулоса шуки, бадий таржима умумидабий ишимизда тозарни, бойиш жараянининг ҳали етарли фойдаланилмаётган нақдиналаридан биридир.

Аммо ҳар қандай қудратли кучда булгани сингари, бадий таржиманинг ҳам муҳолифлари йуқ эмас. Улар таржимадан чучийдилар. Нонимизни яримта қилади, дсб!

Ҳолбуки, таржима ҳеч қачон адабиётнинг ризқини қиймаган, аксинча, фаровон қилган. Таржима ҳеч қачон адабиётнинг манфаатига лат етказмаган, аксинча, унинг равнақига равнақ қушган. Энг яхши таржима намуналари ҳеч қачон гоёвий тургунлик, ифодавий-услубий гализликка олиб келмаган.

Тугри, бадий таржима инкиламчи, тобсь адабий жараён. Оригинал адабиёт эса бадий таржиманинг доясидир. Лекин баъзан шундай буладики, у ватан адабиётининг узи ҳам айтолмаган гапларни айтади, қилолмаган ишларни қилади. Жон Риднинг «Дунси титратган ун кун»ини ким берди? Буюк Шекспирнинг жаҳоншумул асарларини, Пушкиннинг инсон эркини мадҳ этувчи дилбар шеърнати, Толстойнинг чуқур фалсафаси ва гузал бадийят олами, Маяковский ва Нозим Ҳикматнинг уктама фикрлари ҳамда долгали овози, Зошченко, Анна Ахматованинг ҳазрати инсонга булган сунмас меҳр-муҳаббати, давримизнинг қалби ва мазмунини бутун зиддиятлари билан ифодалаган Шолоховнинг шафқатсиз ҳаққоний тафаккурини бизга сахийлик билан ҳади этган ҳам уша — таржима булади. Чингиз Айтматов яратаётган катта адабиётни, унинг жаҳон афкор оммаси онгшуурини лол этган, журъатли, инқилобий мазмунга

тулиқ фикрларини ҳам биз бадиний таржималар ту-
файли урганамиз, узлаштирамиз.

Аветик Исаакяннинг «Абул Аъло»сидаги инсон хилқатининг моҳияти, унинг ёвузликлари, қаттол ганимдан минг баттар мунофиқ дустлар, одамни одамга бурига айлангирган воқелик, бевафо аёллар ҳақидаги араб мутафаккири ал-Маъаррий номида укинч ва нидо билан қалбдан лахча ут бўлиб отилиб чиққан мисраларни қайси бир шоир шундай айта олади? Нодар Думбадзенинг бугунги кунда иқтисодий, ижтимоий, маънавий-ахлоқий ҳаётимизда кенг куламли музаффар ҳуррият даврини бошлаб берган жиддий сабабиятларни ҳаққоний акс эттирувчи «Абадият қонуни» романи бизнинг энг дилкаш маҳраимиз бўлиб қолган экан...

Булар барчаси бадиний таржима салтанатининг маҳсулидир.

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ БУЮРАДИЛАР...

Буюк шоир ва мутафаккир Румийда (1207-1273) шундай масал бор. Бир кимса Сулаймон алайҳиссаломга рупара булади ва арз қилади:

— Ҳазрат, — деб зорланади у даг-даг титраб, — бугун айни тонг маҳалда менга — Азройил йулиқди. Авзойи жуда бузуқ куринди. Каминага шундай уқрайиб қарадики... Нақ жонимни оладиганга ухшайди!

— Хуш, муддао?

Муддао шулки, фақат Сиз жонимга ора кира оласиз. Биламан, Сизда каромат зур. Шамолга амр этсангизки, жанобингизни ёмон кўзлардан нари қочириб, бир зумда Ҳиндистонга олиб бориб ташласа. У ерда сон-саноксиз одамлар орасидан Азройил мени топиб бупти!

Сулаймон пайгамбар каромат курсатиб, ул кимсанинг айтганини бажо келтиради. Зум утмай ул шурлик мулки Ҳиндистонга бориб тушади...

Орадан кўп-да муддат утмай, Сулаймон иттифоқо Азройилни учратиб қолади.

— Дарвоқе, Сиз нега бир бечоранинг жонига жабр қиладирсиз? Ул шурлик бола-чақасидан йироқларда тентираб юрибди. Бу инсофдан эмас! — дейди Сулаймон жон олгувчига юзланиб.

— Худойи таоло ва таолошнинг амрига кура, мен бугун бир гуноҳкор банданинг жонини олиб, эгасига элтиб топширишим керак эди, — деб жавоб қилади Азройил. — Қарангки, эрталаб ул кимсани шу атроф-

ларда курган эдим. Туппа-тузук юрувди. Бир вақт изласам, ул гойиб булибдир. Ҳиндистонга қочган экан. Шамол бул-э! Уша ёқларга овора булиб боришга туғри келди. Шу топда унинг жонини танасидан жудо қилиб, келиб турибман.

Жалолиддин Румий бу ривоятдан шундай хулоса чиқарадилар: бир уйлаб курайлик-а, биз кимдан қочиб, қасққа ҳам кетардик? Ахир, баний одам уни узидан қочиб қутулолмайдию, тагин Худодан қочиб кетмоқчи булгани таажжуб.¹ Буни юқорида ҳам қайд этувдик.

Бу, албатта, афсона. Лекин Румийнинг инсон руҳиятининг азалий бир хусусияти: унинг узгалар нари турсин, уз-узидан, узининг ички оламидан, қилиқ-қилмишларидан қутулиши амри маҳол эканлиги ҳақидаги хулосаси гоятда оқилона мазмунга эга.

Тарки одат — амри маҳол.

Етмиш йиллик тарихий тараққиётнинг турли даврларида бизда кишилик жамиятини қайта қуриш, табиатни узгартириш хусусида купдан-куп куч ва маблағлар сарфланди. Эндиликда эса, табиат ва жамиятдан ҳам олдин, энг аввало, ҳар бир киши уз-узини, онг-шуури ва ички руҳий оламини қайта қуриши лозимлиги аниқ булиб қолди. Бу эса дунёдаги энг мушкул ишлардан бири эканлиги юқоридаги масалдан ҳам маълум.

Бироқ бошқа бир ҳақиқатга ҳам шак келтириб булмайди. Инсон қанчалик камолотга эришган, юсак тараққиёт чуққисини забт этган булмасин, у уша чуққида, мудом бир жойда депсиниб тура олмайди. Унинг қалби доим уйғоқ, ҳамиша, бетиним олға қараб итилади. Уз камолотига тусиқ булиб қолган ҳар қандай нарсани муқаррар узгартиради, уз муҳитини, яшаш шароитини, иқтисодий, моддий ва маънавий ҳаёт тарзини ҳам муқаррар қайта қуради. Бошқача булиши мумкин эмас.

Ҳозирги даврнинг асосий даъвати — янгилавиш билан қайта яратиш санъати ҳисобланмиш таржима уртасида яқинлик, муштараклик бор. Фарқ шундаки, инсон узига мақбул келмай қолган нарсаларни қайта

¹ Жалолиддини Руми. Нигаристани Азроил алайҳас салом бар шахс ва гурехтани у дар сарон Сулаймон алайҳас салом... — Маънавий масъави. Якум дафтар. Нашри Ҳиндистон. Лакнау, сах. 38; Джаладдин Руми. Поэма о скрптом смысле. Избранные притчи. Перевод с персидского Наума Гребнева. М.: Наука, 1986, с 16-17.

курса, таржима санъатида, аксинча, маънавий ва рухий ҳаётимизга мос тушадиган, мақбул буладиган нарса — бошқа тилда ёзилган асар она тилимиз воситалари орқали қайта яратилади.

Мустақиллик даврининг таржималари шу улугвор даврнинг мақсади, талаби ва вазибаларига мос ҳамда муносиб бўлиши лозим. Улар минглаб, миллионлаб ўқувчиларни ишонтирадиган, кишиларни янгича яшашга, уйлашга, фақат атрофга, бошқаларгагина эмас, балки уз-узига янгича қарашга ва шу янги шароитда курашишга ургата олиши керак. Бу жиҳатдан қайта яратиш санъати тимсоли бўлмиш бадий таржимачиликнинг ўзи янгича талқинга, эҳтимол, ҳаммадан кура кўпроқ муҳтож бўлган соҳадир. Бу ерда жуда кўп нарсалар: аввало, таржимага китоб танлаш, қогоз лимити, тираж, муаллиф ва таржимонга ҳақ тулаш тартиби, моддий ва маънавий рағбатлантириш, таржималарнинг миқдори ва сифати, тил билиш, ёш таржимонларни етиштириш ва тарбиялаш, таржима танқиди ва таржима таҳлили, маҳорат масалалари жиддий бир тарзда қайта кўриб чиқирилиши, ҳаётга мослаб ўзгартирилиши лозим.

Ёмон бўлмасди, агар сифатни яхшилашнинг янги чора ва тадбирлари билан бирга, бундан авваллари қўллаб келинган айрим тартиб ва таомиллар яна кучга кирса. Масалан, таржима қилишга китоб танлаш билан баробар, таржимон ҳам танланса. Фақат хоҳиш-истаги, шахсий «садоқати» ёки улфатчилиги юзасидан эмас, балки — қобилиятига қараб! Ҳозир эса, кўп ҳолларда — бунинг акси. Балки атоқли ёзувчи ва шоирларнинг айрим йирик асарларини таржима қилишга даъвогарлар уртасида очик конкурс утказишни урф қилиш ҳам мумкин булар.

Умуман, бу ерда ўйлаб кўрадиган гап кўп.

ТАРЖИМОН ИСТЕЪДОДИНИНГ ҚАДРИ

Олим таҳлил қилади, ёзувчи тасвирлайди, актёр характер яратади, деймиз.

Таржимон нима қилади? Таржимон, турган гап, таржима қилади.

Илм, адабиёт, санъат аҳлининг меҳнати машаққатларини заррача камситмаган ҳолда, айтиш керакки, мутаржим жудаям узига хос лаёқат, иқтидор, истеъдод ва билим соҳиби бўлишдан ташқари, унинг

заковатида деярли барча ижод аҳлининг фаолиятига хос: таҳлил, тасвир, бошқаларнинг қиёфасига кириш (тақлид қилмаган ҳолда!), характер яратиш, кайфият тугдириш, танқид қилиш ва ҳатто махсус «ўқий би-лиш» сифатлари жамулжам. Чунончи, таржимонда ёзувчи ва танқидчи, актёр, рессом, бастакор ва олми меҳнатидан ҳам нимадир бор. Бу шундан иборатки, таржимон лингвист бўлиб лисоний материални таҳ-лилдан утказадн, актёр сингари бировнинг (бу урида — муаллифнинг) қиёфасига киради ва айни вақтда узингнни сақлайди, узи угираётган нарсага ва, айниқ-са уз меҳнатига танқидий назар билан қарайди, тар-жима қилинаётган оригинал (аслият)ни яхши ҳолда ҳамда булакларга бўлиб бир неча мартабалаб (керакли жойда — овоз чиқазиб!) ўқийди, «улик» мати ораси-дан муаллифнинг жонли сиймосини ва қалбини қиди-ради. Хуллас, гап орқасидан қувмайди, балки маъно, куй, оҳанг, бўёқ излайди.

Ўзбек адабиётидаги энг яхши таржималар шу йу-синца дунёга келган. Абдулла Қаҳҳорнинг — Н. В. Гогол ва А. П. Чеховдан, Мирзакалон Исмоилийнинг — Л. Н. Толстой ва Рашид Нури Гунтекиндан, Ҳамид Олимжоннинг — А. С. Пушкин ва К. М. Симонов-дан, Миртемирнинг — Н. А. Некрасов ва Расул Ризо-дан, Гафур Ғуломнинг — Вилям Шекспир ва Мирзо Туреунзоладан, Сарвар Азимовнинг — Лев Тол-стойдан, Амин Умарийнинг — Т. Г. Шевченкодан, Ус-мон Носирнинг — М. Ю. Лермонтовдан, Эркин Во-ҳидовнинг — Гете ва Есениндан, Абдулла Орипов-нинг — Данте ва Лёся Украинкадан, Наби Алимӯхам-маднинг — Н. В. Гоголдан, Рауф Парфининг — Но-зим Ҳикматдан, Ваҳоб Рўзиматов билан Миркарим Осимнинг — М. А. Шолоховдан, Омон Матжон-нинг — Ю. Марцинкявичюс ва Ё. Евтушенкодан, Шавкат Раҳмонинг — Гарсиа Лоркадан қилган алла-қанча таржималари шундай. Ўзбек таржима адабиёти-да етмиш йил ичида яратилган энг сара асарларни санаб ҳам адоига етмиш қийин. Етуқ таржимонлари-миз қаторида Р. Абдураҳмонов, Н. Ҳабибуллаев, Ф. Эргозисв, Ж. Азизхонов, М. Мирзондов, О. Раҳи-мий, А. Ёқубовларнинг номларини эслаймиз. Шу-нингдек, К. Қаҳҳорова, Ш. Толибов, А. Уразасв, М. Иброҳимов, Қ. Мирмуҳаммад, И. Гафуров, О. Шаро-фиддинов, Ҳ. Турабсков, Низом Комил, Ш. Усмонху-жасв, Зумрад, А. Рашидов, М. Ҳакимов, Ҳ. Муҳам-

мадхонов, Х. Аҳророва, Л. Тожиєва ва бошқалар уз ишининг катта устаси эканлигини китобхонлар яхши биладилар. Узбек адабиётини рус тилига таржима қилишда С. Бородин, Л. Пенковский, В. Державин, С. Липкин, С. Иванов, Н. Грибачев, С. Баруздин, С. Сомова, М. Саліє, В. Липко, С. Паластров, Н. Владимірова, С. Северцев ҳамда яна бошқа куплаб қалам аҳлининг ҳам муносиб хизмати бор.

Бу уринда номлари узоқ йиллар давомида унутиб келинган Абдулла Қодирий, Чулпон, Элбек, Саидгани Валиєв, Санжар Сиддиқ, Роиқ, Абдулла Авлонийларнинг 20-30-йилларда жаҳон, рус адабиётидан қилган таржималарини эсламаслик мумкин эмас. Халқимиз Ғарб ижтимоий-сиёсий адабиёти намуналарини, рус мумтоз адабиётининг бир қанча асарларини, Н. В. Гоголнинг «Уйланиш» ва «Ревизор» комедиялари, М. Горкийнинг «Менинг дорилфунунларим» романини илк дафъа ана шу адибларнинг таржималарида уқиган эдилар.

ДИЛ ДИЛНИ «ТАРЖУМОН» ЭТГАНИДА

Биз бадий таржимада Чулпон, Усмон Носир, Ойбек, Ғафур Ғулум, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир, Мақсуд Шайхзода, Мирзакалон Исмоилий, Асқад Мухтор, Зулфия, Йулдош Шамшаровлар ижодига нисбат берганимиз ҳолда, улар яратган мактаб ёхуд муҳит ҳақида гапиримиз. Бу «ошириб» айтилган таъриф эмас. Бунинг боиси уларнинг куп ва хуб таржима қилганларида ҳам эмас. Ғарчи бу жуда муҳим курсаткич бўлса-да. Зотан, улар оригинал ижодга ё таржима орқали кириб келдилар, ё умр бўйи таржимага содиқ бўлиб қолдилар: уларининг кучи ва қобилиятларини таржимага бағишладилар, оригинал асардан кура бир неча ҳисса ортиқ бадий баркамол таржима яратдилар.

Етмиш йиллик узбек таржимачилиги мактабининг сабоқлари шундаки, бизнинг йирик шоир, ёзувчи, драматург ва профессионал таржимонларимиз қайта яратиш жараёнига санъат ва ижод деб қарадилар. Улар бу «иккиламчи», «ҳосила» ижодий иш узбек адабиёти тараққиётининг ҳар бир даврида бирламчи аҳамиятга эга эканлигини чуқур ҳис қилдилар.

Ойбек «Евгений Онегин» таржимасига ун икки йил давомида икки топқир қайтган (1937, 1949 йилларда),

уни бошқатдан чуқур ишлаб чиқиб қиёмига етказган экан, бунга А. С. Пушкин айтиши шу шеърини романи аслида ёзишга сарфлаганидан кура (1823-1831) бир ярим ҳисса кўпроқ вақт сарфлади. Йулдош Шамшаров узи таржима қилган И. С. Тургеневнинг «Лиза», «Баҳор тошқинлари» қиссаларини ёд билар, «Арафа» романини ҳар қандай тургеневшунос адабиёт олимидан кура нозикроқ тушунар ва таҳлил қилар эди.

Усмон Носир М. Ю. Лермонтовнинг «Демон» поэмасини ўзбек тилига ёниб таржима қилган. Асарни ёд билган.

Инглиз тили билагонлари «Ҳамлет»нинг Мақсуд Шайхзода таржимаси трагедиянинг инглизча аслига жуда яқинлигини ҳайратланиб гапирадилар. Ваҳоланки, Шайхзода асарни инглиз тилидан эмас, балки драматург Жаъфар Жабборлининг озарбойжонча таржимасидан қисман фойдалангани ҳолда, Борис Пастернакнинг русча таржимасида угирган. Ажабланидиган жойи шундаки, Шайхзода таржимасида гоҳи уришларда русча таржимада йул қуйилган нуқсонлар... инглизча аслиятга мос ҳолда тузатишган. Бошқача айтганда, бундай уришларда ўзбек шоирни ўз таржимасига асос қилиб олган русча таржиманинг Тоҳо қусурли талқинидан кура инглизча Шекспир матнига содиқ қолган. Бу чинакам фавқулодда далилнинг гувоҳи бўлган талқиқотчилар Шайхзода, ажабмаски, инглиз тилини бир қадар билган, бинобарин, шоҳ трагедияни Шекспирнинг ўз тилида уқиган бўлиши мумкин, деб тахмин қиладилар. Аслида эса, Шайхзоданинг инглиз тилини билганлиги ҳақида бирон жуъли далил йўқ. Ҳамма гап шундаки, у Шекспирни фақат муайян бир русча таржимадангина урганниш ва шу асосда ўзбекчага угирниш билан чекланмаган. Буюк Вильям ва унинг ижоди, жумладан, «Ҳамлет» ҳақида рус тилида юз йиллардан бери яратиб келинаётган бой тарих, катта назарий-танқидий ва текстологик адабиёт билан бирга, асарнинг ҳатто сўзма-сўз аниқ таржималари мавжуд. Шайхзода бу жамгармадан фойдаланган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Бундан ташқари, Фафур Фулом, Шайхзода, Миртемир, Усмон Носир сингари катта шоирларимизнинг таржималарига дахлдор ажиб бир фазилат бор. Бу ботиний, шоирона интуиция, ҳис-туйғудир. Улар «тил тўсиқлари» оша ўзлари угираётган асар орқали шоирнинг мақсад-муддаоси, инима демоқчи бўлаётгани, дил

армонларини илғаб олганлар. Зотан, ҳар қандай шароитда ҳам шоир шоирни тушунади. Мутафаккирнинг қувван ҳофизаси, зийраклиги, таржимон истеъдодига хос топқирлиги, гоҳо шундай буладики, тилининг «қаршичилигини» ҳам сингишга қодир. Тил фақат тилни эмас, балки, Алишер Навоий тили билан айтганда, дил дилни «таржумон этган»ида шундай бўлиши мумкин.

Биз билган таржимонлар ўз ҳариф-муаллифларини жон-дилдан севар, уларнинг ҳар бир сўзини муқаддас деб билар эдилар.

ВОРИСИЙЛИК, УЗВИЙЛИК, ДАВОМИЙЛИК

Ижодий жараён булган бадний таржимага ҳам анъанавийлик, узвийлик ва давомийлик, таржимонлар ўртасида устод-шогирдлик муносабатлари бегона эмас.

Янги давр ўзбек реалистик таржимачилиги тараққиётни кўр-кўрона тақлидчилик, шаклбозлик, сўзма-сўзлик (ҳижжавийлик) ёки бунинг акси булган бехудуд, бсбошвоқ «эркинлик» йулидан эмас (гарчи таржимонларимизнинг ижодида бу иллатлар бот-бот учраб турса-да), балки адекватлик, аслиятга ва ўз ижодий услубига содиқлик, янги китобхонга, муаллиф мулкига ҳиснат қилмаган ҳолда, тушунарлилик йулидан борди. Шейриятда шаклбозлик, футуризм, насрда эса ҳиссиз натурализм ва яланғоч социологизм ҳукм сурган даврларда бу иллатлар барчаси, баъзан билим савиясининг пастлиги ва тилни, ҳаётни, муаллифни дуруст билмаслик нуқсонлари билан қушилган ҳолда, бадний таржимачилик соҳасида ҳам «жилва» кўрсатди, албатта.

Ҳар бир ижодкорнинг қисмати, агар у чин шоир, ёзувчи ёки драматург улуроқ, тақдирини ўз халқининг тақдирини билан боғлаган бўлса, ҳсч қачон осон кечмаган. Улар ўз асарларида тарих ва замонасининг чигал масалаларини қаламга олган, Ватани ва Халқининг дил армонларини куйлар эканлар, — муҳит ва атрофдаги баъзи бировлар буқаламун булганида (бундай вазиятлар ҳам учраган), — хоҳ Абдулла Қодирий, Чулпон, Усмон Носир бўлсин, хоҳ Ойбек, Миртемир, Мақсуд Шайхзода, Мирзакалон Исмоилий, Шўҳрат, Тухтасин Жалол ёки Мирқарим Осимни олайлик, адибларимизнинг ижодий фаолияти атрофида тушун-

мовчиликлар ҳам булиб турган. Бундай муносабат, аслида, даврий такрорланиб туришига қараганда, афсуски, тасодифий ҳам булмаса керак. Шундай вақтларда, айниқса, бадний таржимачилик иши уларга ҳам моддий, ҳам маънавий, ҳам улкан тарбиявий мадад бўлган. Бунда улар В. Шекспир, Ф. Шиллер, Н. В. Гогол, А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов, Л. Н. Толстой, В. В. Маяковский, М. Горкий, А. Исаакян асарларини кўпроқ таржима қилишга юзланмишган, даврнинг долзарб масалалари, хаста виждони ва муштарак дил изтиробларини буюк рус ёзувчиларининг продаси билан, уларнинг номидан изҳор этишган. Шу йўсида жаҳон, рус мумтоз ва янги давр адабиёти, қардош халқлар адабиётлари улар учун фақат ижодий мактаб эмас (бунинг ўзи ҳам фавқулодда муҳим аҳамиятга эга булса-да!), балки катта тарбия, мадад, ибрат ва маҳорат манбаи эди. Улар муайян мавзуда исга, қачон, қандай ёзиш ёки ёзмаслик кераклигини курсатувчи бамисоли машғала, жонли тинсол эдилар.

Биринчи авлод ўзбек таржимонларининг ижоди кейинги авлод учун, урта авлод тажрибаси ундан кейинги ва ҳозирги ёш ижодкор ҳамда профессионал таржимонлар учун битмас-туғанмас ворисий хазинадир.

Устод-шоғирдчилик, мактабдошлик анъаналари, таъсир ва акс таъсир бадний таржимада ўзига хос бир тарзда кечади. Бундай яқинлик ва «адабий-қардошлик»ни муайян ижодий оқимга мансублик, жанр, мавзу, услуб аломатларига қараб аниқласа ҳам булади. Масалан, Абдулла Шер, Саъдулла Аҳмад, марҳум Асқар Қосимлар Асқад Мухторнинг таржимонлик анъаналарини давом эттирдилар ва бир қадар бойитмоқдалар. Биз бунда номлари зикр этилган адилларнинг жаҳон, рус мумтоз ва сунги давр адабиёти, аштик адабиётдан қилган таржималарига Асқад Мухторнинг сўз бошилар ёзиб, уларнинг бошини силагани, ёш мутаржимларга «оқ фотиҳа» берганлиги, шунинг ўзининга назарда тутмаймиз. Бу чуқур масала. Гап шундаки, улар устод шоирнинг таржимага асар танлаш, таржима қилиш техникаси, усул ва услуби, тадбир ва тамойиллари, уз таржимасини қиёсига стқизиш устида алоҳида кўнг билан меҳнат қилиши, ижод жараинини фақат «қузатибгина» қолмайдилар, балки ичдан чуқур ўрганадилар.

Мирза Кенжабоев ўзининг «Евгений Онсгин» тар-

жимасини устод Ойбек хотирасига бағишлаган экан, бу энди шунчаки ҳурмат эмас, балки бундан жиддийроқ бир нарса, яъни ихлос ва эътиқоддир. А. С. Пушкиннинг шеърӣ романини Мирза русча аслият билан баробар Ойбекнинг ажойиб таржимасида ўқиди. Бу билан у бир йўла икки манбадан, икки даҳо шоирнинг маънавият дунёсидан баҳраманд бўлди ва айни вақтда мазкур асарнинг уз таржимасини ярата олди. Юсуф Шомансур, Жамол Камол ва Саъдулла Аҳмадларнинг Вилиям Шекспирдан қилган таржималари уларнинг уз шоирлик иқтидори, тайёргарлиги ҳамда меҳнати натижаси улароқ, қисман, Чулпон ва, хусусан, Мақсуд Шайхзода мактабининг самараси бўлса, Рауф Парфи, Миразиз Аъзам, Сулаймон Раҳмон, Отаёр Наҳановлар Миртемир таржима мактабининг мухлиси ва давомчилари. Холида Аҳророва, марҳум Мирзиёд Мирзоидов, Қодир Мирмуҳаммадлар эса Мирзакалон анъаналарини давом эттирмоқдалар ва бойитмоқдалар. Ваҳоб Рузиматов Гафур Гулом ижодида чуқур ихлосманд, унинг шеърӣ ва насрий таржималарини яхши билади.

Оригинал бадий ижодда таъсир масаласи дуруст урганилган. Лекин бадий таржимачилиқда бу масаланинг мураккаблик ва зиддиятли томонлари бор. Қайси бир адиб кимнинг асарини таржима қилган бўлса, муқаррар равишда ундан «таъсирлангани»ни билдиравермайди, албатта. Таржимонлик иқтидори, ҳосил қилинган маҳорат ва бунинг самараси улароқ, яна янги ва янги таржималарнинг юзага келишини муаллиф — таржимон ҳамда таржимон — таржимон муносабатларидан ҳосил бўладиган ана шундай ижодий баҳрамандликнинг натижаси деб қаралмоғи лозим.

ЭРКИН — САРБАСТ ДЕГАНИ. ВА АКСИНЧА

...Бир неча йил муқаддам август ойининг охирида Югославиянинг Струга шаҳрида XXVII анъанавий поэзия байрами бўлиб ўтган эди. У ерда жаҳоннинг саксонга яқин мамлакатидан шоирлар жамулжам бўлишди. Бу поэзия фестивалида саксон тилда шеърлар жаранглади! Чамаси, дунё шоирлари учун шеър мазмунини тушунишдан кура, турли-туман тилларда ашъор мулкининг қандай жаранглаши муҳимроқ эди. У ерда италян, испан, рус, инглиз, франсуз, немис,

араб, украин, узбек тили, жамийки тиллар бир-бирлари билан лирик эҳтирос, товушлар жарангосида узаро гуё баҳслашарди.

Македонияда, ҳозирги бизнинг амалдаги ёзувимизга асос солинган тарихий Кирилл ва Мефодий ибодатхоналари жойлашган ниҳоятда сулим, оромгоҳ оролда гурунг бошланиб кетди. Бу шеърхошлик даврида купмиллатли адабиётларнинг вакиллари, украин шоири Иван Драч, рус шоирлари Лариса Сушкова, Сергей Бабков, узбек шоири Эркин Воҳидов ҳамда бир қанча турк шоирлари жам бўлишиб, ҳар бир адиб уз асарларини ёхуд ўзи севган, таржима қилган шоирларининг шеърларини ўқиб, даврани қизитар эдилар. Шунда камина жуда ажиб бир воқеанинг гувоҳи бўлдим. Бизнинг Эркин Воҳид ўзининг улкан шоирлик иқтидоридан ташқари, ажойиб қувваи ҳофизага, ўткир бадиҳавий қобилиятга эга эканлигини намойиш қилди. У бир баркамол турк шоири билан кун бўйи, галма-галга Фузулий газалларини ёдаки ўқишга берилиб кетди. Мушоирага киришган икки адиб, Фузулий даҳосидан завқланиб, бир-бирларини тулдириб, баъзан эса тузатган ҳолда, буюк озарбойжон шоирнинг девонини бусбутун ёд ўқишди.

Чинакам таржима қилиш, таржимани санъат даражасига кутариш учун мана шундай ихлос, муҳаббат, фидойилик кераклигига яна бир бор иймон келтирдим.

Бу даврада ҳар хил тил, эҳтимол, ҳар хил маслак, эътиқоддаги адиблар, турли қитъа ва халқларнинг вакиллари — узбеклар, украинлар, турклар, руслар, словен ва хорватларни Фузулий сиймосида Шарқ мумтоз адабиёти, унинг инсонпарварлик руҳи, санъати, рамзлари бирлаштиргандай бўлди. Менга нашъа қилган жойи шунда эдики, турк ва узбек шоирлари оддий «насрий тил»да мулоқотга киришганда, бир-бирларини деярли тушунишмасди.

Усмонли турк тили — бу Жалолиддин Румий, Бадриддин Самовий, Камол Отатурк, Нозим Ҳикмат, Азиз Несин, Доғларжаларнинг тилидир. Аммо ҳозирги турк тилининг лугати бугунги бизнинг узбек тилимиздан жуда-жуда фарқ қилади. Биз «машина» десак, улар — «арава» дейдилар, биз «самолёт» десак, уларда — «учақ». Ҳатто шоиримиз номи «Эркин»ни туркчага «таржима» қилиш ҳам бениҳоя қийин бўлди ва охиरोқибат бунинг иложи топилмади ҳам. Юз-кўзлар, қўллар ифодаси, турли галати ҳаракатлар билан шу нар-

сани аранг аниқладикки, «Эркин» деган суз турк тилида умуман йуқ экан. Улар буни «сарбаст» дейишаркан...

Бироқ оддий «заминий» тилдан юксак, қадимий шеърят тили — фузулийхонликка утганда эса, «ё рабий!» — гуё ҳамма нарса бирдан ёришиб кетар, тушунарли булиб қолар эди. Шунда мен, узимча, ҳайрат бармоғини лабимга босиб, халқларни баъзан истиқбол эмас, балки узоқ утмиш ҳам бирлаштирар экан-да, деган хаялга бордим.

Муддаога утайлик. Бу фузулийхонлик Эркин Воҳидовнинг шоирона маҳорати сирларини бусбутун «фош» қилди. Биз шоирнинг лирикасини, унинг таржималарида «Фауст», Сергей Есенин ва бошқа унлаб гарбу шарқ адабиётларининг асарларини уқиб, тилининг нақадар табиийлиги, бойлиги, ташбеҳ ва мажозларининг ранг-баранг шеърӣй санъатлар ичра рақсга тушишини кўриб, муаллиф ва мутаржим маҳоратига таҳсин ва тасанно уқиймиз. Ҳа, тиниқ, завқбахш шеърӣй алфоз, гузал таржималарнинг нашъу намоси, муסיқаси, оҳори, биринчи галда, истеъдод маҳсули. Бироқ бу «истеъдод» насл-насабсиз, илдиизсиз, макон ва замондан ташқаридаги қандайдир муаллақ, мавҳум бир тушунча эмас. Истеъдод узини койитганида, уқиб-урганганида, қора терга ботиб меҳнат қилганидагина самара беради. Иқтидор билан қилинган меҳнат, меҳнат билан эришилган иқтидор бир-бирини тулдиради.

НИМА ҚИЛМОҚ КЕРАК, ҲАМЛЕТ?

Бадий таржима жуда ҳам узига хос синтезлаштириш қудратига эга. У қитъалар, замонлар, халқлар, адабиётларни яқинлаштиради. Чунончи, узбек адабиёти бағрида, таржима туфайли, юзлаб Шарқу Гарб, классик ва ҳозирги замон, рус ва бошқа халқлар адабиётлари яхлит адабий-эстетик ҳодисани ташкил этади. Бунда биз Вилиям Шекспирдан — Чингиз Айтматовгача, Оноре де Балзакдан — Муса Жалилгача, А. С. Пушкиндан — Расул Ҳамзатовгача, Эҳсидан — Мушфиқ Козимгача, Гьтедан — Абдулла Туқайгача, Шота Руставелидан — Михаил Булгаковгача, Фирдавсийдан — Самад Вургунгача, Робиндранат Токурдан — Эрнест Ҳемингуэйгача жуда хилма-хил адабий аъналар ворисига айланамиз. Антик адабиёт ҳам,

урта аср адабиётлари ҳам, классицизм, романтизм, реализм адабиёти ҳам... бугунги ўзбек тилида жаранглайди.

Вилиям Шекспир руҳи ўзбек маданияти, санъати ва адабиёти тарихида, ўзбек шоирлари, таржимонлари, актёрлари, рассомлари тақдирида ярим асрдан зиёд (1934-1987) яшаб келди ва тоабад яшайди.

1960 йилда Шекспирнинг ўзбек тилида чоп этилган «Пьесалар»и бешта трагедияни ўз ичига олган бўлса, 1981-1985 йилларда босилган беш жилддан иборат «Таъланган асарлар»и буюк Вилиямнинг ун еттита фожеа ва комедияларини қамрайди.

1935 йил 11 февралда Ҳамза театри сахнасида «Ҳамлет» трагедиясининг премьераси бўлади (Ўлпон таржимаси, режиссёрлар М. Уйғур, Е. Бобоҷонов), 1941 йил 29 январда «Отелло» трагедияси қўйилади (Ғафур Гулом таржимаси, Н. Ладигин ва М. Уйғур постановкаси). Урушдан кейинги давр, 1951 йилда мазкур театр сахнасида «Ромео ва Жульиетта» трагедияси уйналади (М. Шайхзода таржимаси, режиссёрлар А. Гинзбург, М. Уйғур). 1955 йил 2 мартда эса Навоий номидаги опера ва балет театрида Шекспир трагедияси асосида Ш. Гуно яратган «Ромео ва Жульиетта» операси намоён қилинади. 1958 йил 26 апрелда Ҳамза театрида «Юлий Цезар» қўйилади. Орадан беш йил ўтгач, 1963 йил 21 мартда худди шу театрда мазкур асар яна намоён этилади (Уйғун таржимаси). 1966 йил 19 мартда Ҳамза драма театри сахнасида Ғафур Гулом уғирган «Қирол Лир» трагедияси курсатилади. 1984 йил 8 июнда уша театрда «Отелло»нинг янги премьераси бўлиб ўтади (постановкачи: халқ артисти, Ваҳтангов номидаги театр режиссёри Е. Р. Симонов)¹.

Республикамизда бадий таржима тараққиётини кузатганимизда, унинг ватан адабиёти билан бирликда ягона ижодий жараённинг икки қанотини ташкил этгани ҳолда, ҳамма вақт қўлтиқма-қўлтиқ ривожланиб борганининг шохиди бўламиз. Оригинал адабий асар билан таржима бир-бирини тулдирган, бир-бирининг ривожига қўлайлик яратган.

Ярим асрдан зиёд давр ичида Шекспирнинг «Ҳам-

¹ Қ.: День за днем. Хроника культурной жизни Узбекистана (1917-1987). Автор-составитель Владимир Тюриков. Ташкент: Изд-во... им. Гафура Гуляма, 1987.

лет»и ҳамда Алишер Навоийнинг «Хамса», Абдулқодир Бедилнинг «Комде ва Мудан», Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома» дostonлари асосида яратилган сахна асарлари ва кинофилмлар, Гошчининг «Бахтли гадолар», Молйернинг «Тартюф», Ф. Шиллернинг «Қароқчилар», «Макр ва муҳаббат», Н. В. Гоголнинг «Ревизор», «Уйланиш», А. С. Пушкиннинг «Борис Годунов» трагедия ва комедиялари Ҳамзанинг «Бой ила хизматчи», Комил Яшиннинг «Гулсара», «Нурхон», Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоий», Ҳамид Олимжоннинг «Муқанна», Мақсуд Шайхзоданинг «Жалолиддин», «Мирзо Улугбек», Улмас Умарбековнинг «Қисмат қарз», Сарвар Азимовнинг «Юлдузлар жамоли», Саид Аҳмаднинг «Келинлар кузголови» сингари тарихий ва замонавий мавзуларда яратилган пьесалари узбек театрлари сахналарида курсатиб келинди. Улар халқимизни юксак инсонпарварлик, тарихга, ватанга, халққа садоқат руҳида тарбиялашда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Шу уринда бадий таржиманинг ватан адабиёти асарларини ҳар хил нохуш «шамол»лардан, гармселлардан омон сақлаш борасидаги мислсиз хизматини ҳам алоҳида қайд этиш лозим.

Узбек насрий мемуар адабиётининг нодир намунаси, Вильям Шекспирнинг асрдоши Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг машҳур «Бобурнома»си юз йилнинг нари-берисида инглиз, олмон, франсуз тилларида бир неча марта лаб таржима қилинди. Булар орасида ҳали Париж Коммунаси давридаёқ (1871) машҳур шарқшунос олим Паве де Куртейл томонидан франсуз тилига утирилган нусхаси ҳамда уша олимнинг Алишер Навоий, Абулғози Баҳодирхон ва Бобур Мирзо асарлари асосида тартиб берган туркий-франсузча қалин лугати, совет даврида Михаил Салие томонидан амалга оширилган тўла русча нашри мазкур ғоят нодир адабий ёдгорлигимизни келиб-келиб узимиздаги айрим тарихчи олимларимизнинг (М. Ваҳобов ва бошқалар) гирт вулгар социологик хуружидан сақлаб қолишда жуда катта омил булиб хизмат қилди.

Узбек адабиётининг, у хоҳ мумтоз, хоҳ ҳозирги замон адабиёти асарлари булсин, унинг мамлакатимиз ичкарисида ёки хорижий халқлар орасида эътибор топиши бир қанча омилларга боғлиқ. Қанчалик ҳайратомуз булиб кўринмасин, бу аввало узимизнинг уз адабиётимизни ва, қолаверса, шу адабиётнинг бир-

ламчи ифодавий воситаси булган она тилимизни қанчаллик қадрлай билишимизга вобаста. Турган гап, агар биз уз адабиётимизни уз она тилимизда эмас, балки бошқа тилга қилинган таржималаридагина уқиб «тушунадиган» бир аҳволга келиб қолсак, ва бундай аҳволни узимиз учун «булок интернационал шараф» деб билсак, бошқача айтганда, у узгалар нари турсин, узимиз учун ҳам бора-бора «ортиқча» бир нарсаса айлана борса, — адабиётимизнинг бошқа тилларга таржима қилиниши ушқда турсин, нашки таржима, умуман адабиёт тугрисида гапирмаса ҳам булади. «Иккинчи она тили» ҳақидаги иддаоларни назардан соқит қилинса, уз-узича олганда, икки тиллик ва куп тиллик, — бу объектив ижтимоий жараён — ҳозирги йнгирманчи асрда қанчаллик ҳаётий муҳим зарурат бўлса, йнгирма биринчи ва ундан кейинги асрларда бу жараён янада чуқурлашади ва жиддийлашадикки, аммо спряям бунашмайди ва жунашмайди. Демак, масалаларнинг масаласи она тилимиз, адабиётимиз, санъатимиз, маданиятимизни қанчаллик тушуниш, сақлаб қолиш, тарбиялаш, парвариш қила билишимиздан иборат. Бошқача айтганда, тилимиз, адабиётимиз, маданиятимизнинг келгуси тақдир бизнинг уз қўлимизда. Бугунги кунда уз-узимизни қандай англашимиз, маънавий ҳаётимиз ва тафаккуримизни қандай идрок этишимизга чамбарчас боғлиқ.

ОҚИБАТ НИМАДАН БОШЛАНАДИ?

Хорижий мамлакатларнинг, айниқса, туркий ҳамда нотуркий халқлар адабиётларининг айрим атоқли шоир ва ёзувчилари — Нозим Ҳикмат, Пабло Неруда, Фаїз Аҳмад Фаїз, Робиндранат Токур, Мухтор Авезов, Николаї Тихонов, Константин Симонов, Микола Бажан, Мирзо Турсунзода, Чингиз Айтматов, Расул Ҳамзатов, Мустай Карим, Юрий Суровсев, Евгений Евтушенко, В. Карнов билан узбек адиблари ва, умуман, Ўзбекистон ҳукуматиининг муносабатлари қалин эди. Уларнинг кўплари республикамизда булган, айримлари узбек адабиёти асарларини таржима ҳам қилган.

1964 йил 19 ноябрда Ҳамза театрида Чингиз Айтматовнинг «Қизил дуррачали сарвқоматим» қиссаси асосида тайёрланган спектакл премияраси булади (А. Котелников инсценировкаси, Ҳамид Фулом таржима-

си). 1971 йил 10 ноябрда халқ артисткаси Г. Н. Загурская М. Горкий номидаги рус Давлат академик драма театри сахнасида Ч. Айтматовнинг «Момо ер» қисаси асосида ишланган спектаклда она ролини ижро этгани учун Ҳамза номидаги республика Давлат мукофотига сазовор бўлади. 1986 йилда Ҳамза театрида Ч. Айтматовнинг «Асрга татигулик кун» романи асосида ишланган спектакл қўйилади (таржимон Эркин Воҳидов). Ўзбек тилида бу адибнинг қарийб барча асарлари турли йилларда қайта-қайта босилган ва икки жылдан иборат асарлар тўплами ҳолида чоп этилган. 1987 йилда «Ёшлик» ҳамда «Шарқ юлдузи» журналларида унинг «Асрга татигулик кун» ва «Кунда» романлари босилиб чиқди (таржимонлар Асил Рашидов ва Иброҳим Гафуров). Кейинги икки таржима Ч. Айтматов ижодини ўзбек китобхонига бутун чуқурлиги ва мураккаблиги билан стказиб берган мукаммал сўз санъати намунаси деса бўлади. Бу икки роман ҳозирги ислохотлар ва ошкоралик даврида миллионлаб кишиларимизнинг маънавий-ахлоқий камолотида жуда катта урин тутади.

1981 йил 13 июлда Горкий номидаги Тошкент драматик театри узининг Челябинск шаҳрида ўтказган гастролларини Н. Думбадзснинг «Абадий қонуни» асари бўйича сахналаштирган постановкаси билан якунлайди. (Романни ўзбек тилига Низом Комил қисмига келтириб ўгирган.)

Турли йиллар орасида (1952, 1958, 1986, 1987) бадний таржиманинг адабий-эстетик ва назарий-методологик масалаларига бағишланган йиғилишлар бўлиб ўтди.

Аммо таржимон истеъдоди, унинг оғир ижодий меҳнати ҳамма замонларда ҳам қадрланмаган, муносиб тақдирланмаган. Бизда эса бу соҳада бир қанча яхши ишлар амалга оширилди.

1967 йилда халқ артистлари Олим Хужасев, Сора Эшонтурасва, Наби Раҳимов, Яйра Абдуллаева, Саъди Табибуллаев ва В. Н. Ладигинга В. Шекспирнинг «Қирол Лир» спектакли учун Ҳамза номидаги Республика Давлат мукофоти топширилди. 1968 йилда Алишер Навоийнинг ижодий меросини урганиш ва ташвиқ қилишдаги хизматлари учун Николай Тихонов билан Микола Бажанга «Ўзбекистон халқ шоири» унвони, худди шундай хизмати учун таржимон Лев Пенковскийга — «Ўзбекистонда хизмат курсатган ма-

даният ходими», саксонингчи йилларнинг биринчи ярмида Сергей Ивановга «Ўзбекистонда хизмат курсатган фан арбоби» фахрий унвони берилди. 1974 йилда «Шоҳнома» таржимони Шонслом Шомухаммадов халқаро Фирдавсий мукофоти билан тақдирланди. 1981 йилда «Юлдузли тунлар» романи учун Пиримкул Қодировга ҳамда асарнинг русча таржимаси учун Юрий Суворсевга Ҳамза мукофоти берилди. Шу йили Ўзбекистон Ёзувчилар Союзи томонидан таъсис этилган энг яхши таржималар учун Сергей Бородин номидаги мукофот В. Липкога муносиб қўрилди (вафотидан сунг). 1982 йили ўзбек шоири Усмон Азимов Грузия Министрлар Совети томонидан таъсис этилган В. Маяковский номидаги мукофот билан тақдирланди. 1982 йилда Сергей Бородин мукофоти ўзбек поэзиясининг таржимони Римма Казаковага, 1983 йилда мазкур мукофот ўзбек насрини рус тилига утирганлари учун С. Баруздин ва В. Солоухинга, 1983 йилда Ҳамза мукофоти Москвада академик Катта театри сахнасида «Ҳинд достони» асарини муваффақиятли қўйганлари учун У. Мусасв, Ю. Григорович, Ю. Папко, А. Копилов, Н. Золотарёв, А. Михалченко, А. Лазаревларга берилган. 1985 йилда Софокл, Шекспир, Шиллер, Пушкин, Лермонтов, Блок, Маяковский асарларини ўзбекчага маҳорат билан утирганлиги учун шоир Асқад Мухторга собиқ Иттифоқ Ёзувчилар Союзининг Н. С. Тихонов номидаги мукофоти топширилди. 1986 йилда Сергей Бородин номидаги мукофот ўзбек адабиёти таржимони Галина Кобецкайтёга, 1987 йилда шу мукофот В. Шекспир трагедияларининг таржималари учун Жамол Камолга ҳамда Г. Марковнинг «Сибир», С. Баруздиннинг «Ойдай равшан» қиссаси, Стендалнинг «Қизил ва Қора», «Парма нбодатхонаси» романлари таржимаси учун Ҳасан Турабсковларга берилди.

«ТРАДИТОРЕ-ТРАДУТТОРЕ» ДЕГАНИ ТУҒРИМИ?

Италянча бу мақолнинг мазмуни: «Таржимон — хоин», дегани бўлади.

Биз бу еқда бадиний таржимачилик — «ёзувчиларнинг халқаро шатранж баҳси» (В. Брюсов), халқлар дўстлиги, жаҳондаги юзлаб, минглаб тилларда барпо этилган кўҳна ва янги маданиятлар, адабиётларнинг

бир-бири билан алоқаси ва ҳамкорлиги, соғлом ижтимоий турмуш тарзи негизини яратишда улкан аҳамиятга эга булган ижодий иш, таржимонларни эса — ана шу улугвор мақсадларга хизмат қилувчи ижодкор, «маърифат чопарлари» (А. С. Пушкин), деб кукларга кутариб таърифлаб ётсагу, келиб-келиб қандайдир бир алмисоқдан қолган италян мақоли... «таржимон — хоин» деб утирса!

Тинчликми узи?

Ҳаммаси жойида. Чиндан-да:

— бир миллий адабиётнинг ноёб обидаси булмиш асарни тушуниб етмай, уни тим қоронғида депсиниб юрган бир суқир сингари, пайпаслаб, тусмоллаб, бузиб-чатиб, ҳижжалаб ағдарган киши муаллиф ва унинг асарига нисбатан хоин эмасми?

— Узи мурожаат этаётган халқнинг маданиятига, муаллиф ва унинг асарига нисбатан миллий мумтозлик, маҳдудлик шоҳсупасидан кибр-ҳаво билан менсимай қараб, оригинални хоҳлаганича қисқартириб, узгартириб, узидан алланарсаларни қушиб-чатиб угирган шахс — бошқа миллий маданият ва унинг мулкига нисбатан хоин эмасми?

— Нафс балосига йулиқиб, қулига тушган ҳар қандай асарни суришгирмай-нетмай уз андозасига соладиган, уни маза-матрасиз, бетаъсир, улик бир алфозда баён қиладиган, узининг саводсизлиги билан муаллиф ва унинг асарини юз балога ошно этадиган зот — аслият ҳақиқатига, муаллиф услубига ва уз меҳнатининг моҳиятига нисбатан хоин эмасми?

Ашаддий хоин!

Дарвоқе, бир ёзувчига: — Сизнинг романингизни, қарангки, япон тилига таржима қилишибди! — деган хабарни етказишганида, ҳалиги ёзувчи ғоят мамнуният билан: — Хайриятки, япон тилини билмайман! — деган экан.

Йук, биз кузатган етмиш йиллик таржималарнинг аксариятига нисбатан асло бундай деб булмайди. Табиийки, ҳар хил таржималар учрайди. Асарнинг купроқ ҳарфига ёпишиб оладиган, англаб етмаганидан унда-бунда сўз ёки жумлани ташлаб кетадиган, укувчига «тушунарли» қиламан деб маттни соддалаштирадиган ёки, аксинча, уни ортиқча кунгурадор нақшлар билан безайдиган ёхуд баъзан руй-рост саводсиз таржималар олдин ҳам булган, ҳозир ҳам топилиб туради.

Бироқ, умуман олганда, жуда кўнгилдагидай таржималаримиз кўп, таржима санъатимизнинг руҳи тетик, соғлом, парвози сарбаланд. Инчунин: Ҳофиз — Хуршид; Убайд Зоконий — Санжар Сиддик; Азиз Несин — Миад Ҳақимов; Йоҳанн Гете — Садриддин Салим; Жорж Гордон Байрон — Муҳаммад Али; Ярослав Гашек — Насибулла Ҳабибуллаев; Михаил Булгаков — Қодир Мирмуҳаммад, Михаил Зошченко — Нсъмат Амин; Вячеслав Шишков — Мирзиёд Мирзонд; Радий Фиш — Жамол Камол; Сергей Есенин — Эркин Воҳид; Явдат Илс — Маъруф Жалил; Ахёр Ҳақимов — Тоҳир Малик; Сарвар Азимов — Рауф Ғалимов; Одил Ёқуб — Галина Кобецкайтс; Пиримқул Қодир — Юрий Суровцев; Абдулла Орипов — Александр Файнберг; Мирмуҳсин — Нинсел Владимироваларнинг бақамти муаллиф-мутаржимлик ҳамкорлигида, — эҳ-ҳс, яна неча юзлаб адиблар ва уларнинг ихлосманд таржимонлари номларини санаш мумкин буларди! — биз дустлик, юксак башарий туйғу, миллий маданиятлар ва уларнинг арбобларига одоб, қаломга, маънога, шеърятга, мусиқага эътиқод рамзини кўрдик.

Булар таржимоннинг муаллифга садоқатиға қафил була оладилар.

ИНСОН ВА ТАҚДИР

8-фасл

УН БЕШ ДАҚИҚА ВА БУТУН УМР

(«МЕН СУВ ИЧГАН ДАРЁЛАР» ТУРКУМИДАН)

Яширмайман, уша вақтларда меннинг Шароф Рашидовга булган ботиний муносабатим йиллар мобайнида чуқур норозилик ва ўткир танқидий руҳ билан суғорилган эди. Чунки унинг республика раҳбари сифатида сузлаган нутқлари, адиб сифатида ёзган асарлари, қуйинги, бутун фаолиятида «қизиқлик» руҳи уфуриб турарди. Ижоди ва аъмолида коммунистик фирқага чексиз садоқат, «улуг огага» таъзим, Ақраб (Октябр) тўнтаришига ихлос сузлари жарангларди... Узбек тилида беш жилдлик Асарлари ял-ял ёниб турган, чундай қип-қизил муқовада чоп этилгани ҳам бежиз эмасди, назаримда. Бунда ҳам қандайдир рамзий маъно бор эди!

Эҳтимол, ҳеч ким ҳаётлиги чоғида унингчалик кўп ганим орттирмагандир. Ажабмас, ҳеч ким, ҳатто вафотидан кейин ҳам, унингчалик энг қаттол муҳолифларга эга бўлмаган чиқар. Не ажабким, унга энг даҳшатли, галамис раҳбарларнинг ҳам тиши утмади. Сабаби, бошдан-оёқ алвон либосга бурканган эди.

Инсонга куз куриш учун берилган. Ақл-идрок ва шуур — англаш, тушуниш учун. Фақат куз билан яшаш мумкин эмас. Чунки у алдаши мумкин. Нарса ва ҳодисаларни ақл кузи билан кўра олган кишигина бирон нарса ёки ҳодисотга баҳо беришда адашмайди. Ақл кузи нима? Бу кузни, нигоҳни узиннинг ички ботиний оламига йўналтира олиш қобилиятидир. Афсуски, бундай қобилият ҳаммада ҳам булавермайди.

...Кўнларнинг бирида самарқандлик таниқли тилшунос олим, раҳматлик профессор Худойберди Донирей билан учрашиб, гурунглашиб қолдик. Домла билан дучлашдик дегунча, орамизда баҳс қўзгаларди. Негаки, у ҳаётда ва илмда кечаётган ҳар қандай мураккаб вазиятларни, чигал, кўр тутунларни ҳам фавқуллода ўткир нигоҳ, тиниқ идрок, узига хос закиёлик билан ойдинлаштириб берар эди. Ҳар қандай одамга

ҳам бирон савол билан мурожаат қилсангиз, унинг қандай жавоб қайтаришини узингиз олдиндан тақрибан биласиз. Аммо унинг жавобини олдиндан сира билиб бўлмасди.

Уша галги тортишув Тошкентда янги қурилган Ленин музейи ҳақида бормоқда эди.

— Ўзбекистон пойтахтида Марказий Ленин музейининг бўлмасини очишга бало борми! — деб тонг қолар эдим мен. — Бу ёқда халқимиз турт девор ичидан тутдай туқилиб утирсаю, шаҳар марказида Ленинга деб мрамрдан шундоқ муҳташам, панжара-гулчин бино қуриб ётсак. Бу қандай мантиқ? Ўзбекистон ва ўзбек халқи олдида Лениннинг нечук «алоҳида хизмати» бор, айтинг-чи? Эҳтимол, яна шундай бир маҳобатли мақбара қуриб, унга жаноби доҳийнинг лаҳадидан бир намуна ҳам кучириб келармиз!..

Худойберди домла эса, парвойи фалак одамдай, пешонаси ҳам тиришмай, Ленин музейи учун Шароф акага... ҳамд-санолар ўқиди. Гўё жуда тўғри иш булган эмиш. Унинг фикрича, ленинлар келиб-кетаверади... Аммо шундоқ ажойиб меъморчилик обидаси узимизники булиб қолади ва тоабат туради. Бу Лениндан ҳам кура, унинг бош меъмори Шароф аканинг узига урнатилган жонли ёдгорлик булиб қад кўтариб туради.

Ана холос! Юрак ютиб қилган шаккоклингим учун Дониёрни ҳазрат мени роса койиғидиган булди-да, деб бўёқда хавотир олиб турибману, домланинг «теша тегмаган» талқини меникидан ҳам ошиб тушди. Қулоқларимга ишонмай қолдим. А? «Ленинлар келиб-кетаверади»?!. Қайққа кетади? Ахир, у мангуликка даъвогар-ку. Қўрқиб кетиб, тсварақ-атрофга олазарақ булиб қарайим. Битта-яримта узунқулоқ нокас бу гапларни эшитиб қолмасин-да ишқилиб деб.

Сўхбатдошим шу қадар даҳшатнок башоратларни айтдики... Гўё: бу фоний дунёда ҳеч нарса абадий эмас. Ёвуз қизил салтанат ҳам бир кун келиб смирлади. Бирон бир иқлимда, бирон кишварда таққир, зулм, мустамлакачилик истибдоди сақланиб қолмайди. Халқимиз қўллик кишанларидан озод булади. Жумҳуриятимиз ёруғ, мустақил тараққият йўлига чиқиб олади.

Хозир-ку бу мулоҳазалар ҳеч кимни мутлақо ажаблантирмайди. Аммо ун беш, йигирма йил муқаддам бу гаплар ҳар қандай уқтам тахаййул соҳибининг ту-

шига ҳам кирган эмасди. Ушанда профессор устозимнинг юзига қараб ажабланиб қолдим. У ё телба, ё даҳо! Бовужуд, қанчалик ажаблансам, уни шунчалик яхши куриб кетдим. Қаранг-а. Шу қадар ойдин ниятли, мутлақо ишониб булмайдиган, чупчаксимон ҳақиқатларни соғиниб яшайдиган улуг зотлар ҳам бор экан бу норасо дунёда! Бундай ҳазрати инсонлар бор экан ва улар билан бақамти, ёнма-ён, ҳамнафас булиб яшар экансан, демак, ҳали яшашда маъно бор. Дунё боумид. У биз уйлаганчалик зим-зиё эмас.

Шу-шу булдию, камина Шароф Рашидовнинг ҳар бир ишига алоҳида синчковлик билан, сарасоп солиб қарайдиган, унинг ҳар бир сузидан ва ҳаракатидан узгача бир маъно излайдиган булдим.

Орадан кўп йиллар ўтди... Худойберди Дониёрий сузларининг тўғрилигига бир далил. Собик мамлакат хужайини Леонид Брежнев Тошкентга келганида, Ленин музейини зиёрат қилишга ҳам таклиф этилади. Ҳойнаҳой, унинг ҳаёлидан шундай уйлар кечгандир: «Оббо узбек мардум-ей. Сенларга Ленин музейи чиқора? Пастқамгина бино қуриб, пештоқига Иличнинг суратини илишгану, музей шу деб юришгандир-да». Айтишларича, чиндан ҳам, у Ленин боргоҳининг бу қадар ҳашаматли қилиб қурилганини тасаввур ҳам қила олмаган экан. Ярақлаган мраммар кушкни қуриб ханг-манг булиб қолади ва оғзидан шундай сузлар учадди:

— Ну Шарафчик, ты да-ё-шь! (Қойил-э, Шарофча, боплансан-ку, азамат!)

Шароф ака том маънодаги улугвор ишнинг «мисини» чиқиб қолишидан қўрқиб, шошиб қолади ва ранги кув оқариб, ҳаяжон ичида бот-бот такрорлайди:

— Владимир Илич! Владимир Илич!..

Ҳа, Шароф Рашид еб-туймас юҳо марказни, Кремлнинг «хужайинини», чиндан ҳам, болаган эди. Фақат хомуш тортиб уйлайман: эсизки Шароф ака билан Худойберди домла Лениннинг келганини куришдию, кетганини куриш уларга насиб этмади.

* * *

1981-82 йилларда икки марта Шароф Рашидовнинг қабулида булганман. Биринчи топқир кирганимда узим чоп эттирган унгача китобимни у кишига тақдим этдим. Тақсирим асарларимни бирма-бир қўлла-

рига олиб, «Мақол таржимаси» (1961), «Тил ва таржима» (1966) сингарни китобларимни уқиганини таъкидлаб, варақдай бошлади. Сунгра бир қанча илқик истаклар билдирди. Шундан кейин кутилмаганда сураб қолди:

— Хуш, биздан қандай хизмат?

Улуғ даргоҳга бош уриб келар экан, ҳар қандай одамнинг ҳам бир илқик булади. Бироқ менда ҳеч қандай «илқик» йўқ эди. «Сизга далда бериш учун келувдим», дёлмайман-ку. Аслида эса, чиндан ҳам, гап шундай булганди. Шу уринда сал ортга чеккинишга тўғри келади.

...Бир куни ҳамкасаба домлалардан Тошкент дорилфунунни профессори, раҳматлик Очи́л Тоғай билан учрашганимизда, у Шароф аканинг қабулида булганини айтиб қолди. Маълум булинича, Тошкент дорилфунунда хизмат қилаётган домлаларни бирма-бир сураб-суриштираркан, Очи́л ака менинг ҳам номимни тилга олибди. Шунда Ш. Рашидов менга «катта салом топширишни» тайинлабдилар. Каминна бу шоҳона илтифотга гоийбона миннатдорчилик изҳор этган булдим.

— Йўқ, қуруқ «раҳмат» билан иш битмайди, иним, — деди қошлари чимирилиб Очи́л ака. — Сиз албатта хужайинга учранг.

Мен бир кичик одам булсам, Марказқум билан нима ишим бор (тўғрироғи Секанинг мен билан нима иши бор!) Менга жилла кузи ҳам учиб турмагандир у кишининг. Шунчаки манзират юзасидан айтган-қўйган-да, деган мулоҳазаларни билдирган эдим, Очи́л Тоғойидан балога қолдим. У қаттиқ истеҳзо қилди:

— Ажаб афандисиз, тақсир, — деди зарда билан. — Гапларимга ишонқирамай турибсиз, шундайми?

— Нега энди...

— Шароф Рашидовдай улуғ инсон Сизга «Катта салом» йўллаसाю, Сиз буюқда миҳговланиб утирсангиз. Биласизми, бу Сизни хузурига чорлагани булади. Қанчадан-қанча йирик илқик муаммолар устида иш-ляяпсиз. Нима, у билмайди буни деб уйлайсизми? Бир қанча йирик счим ва тавсияларингиз бор. Бу ёқда уз ёғингизга қоврилиб етибсиз. Қуриб турибман-ку, ахир! Шулардан огоҳ этасиз Катгани. Бундан ташқари, Сизнинг ташрифингиз у кишига ҳам далда булади.

Хуллас, суҳбатдошимнинг айтишигча, юқори доираларда аҳвол яхши эмас, марказ Масковда ва шу сўрининг узида Шароф акани ураган бир қанча амалпараст, нобакор раҳбарлар қандайдир фитна уюштираётган эмиш. Алқисса, Очил ака тушмагур мени шундай чўчитдики, худди эрта-индин жумхуриятда қандайдир ноҳуш ҳодиса содир бўлаётгандай.

Э... жуда галати одам эди-да раҳматлик Очил Тогай. У мени шундай сўхрлаб қўйдик, уша кунга қадар узимнинг юқори даргоҳлар учун бунчалик керакли тошлигимни билмаган эканман. Юрагим ҳаприқиб кетса-да, сиртдан жайдари бўлиб, сир бермай вазмин туравердим. «Лоқайдлигим» унинг баттар гашини келтира бошлади.

Дарвоқе, у нега бунчалик изтироб чекаятти? Унинг гаплари ростми ўки уйдирмами (ёпирай, ростлиги бир йилдан кейин ошкор бўлади!..), нима бўлгандаям, Биринчининг ҳузурига бориш зарурати муқаррарлигига тўла ишонч ҳосил қилган эдим.

Дарҳақиқат, қабул маҳалида Шароф Рашидовнинг раиғ-рафтори анча синиқлиги ва авзойига қараб, ичинидан унга раҳмин келди. Буюк заҳматқаш инсон билан юзма-юз турар эканман, унга сидқидилдан яхши тилак ва истақлар тилимининг учида турар эди. Бироқ ботинолмадим. Қандай тушунаркин. Ўзим тушунмадимки унинг тўғри тушунишлигини. Зеро... Мен уни қанчалик синчковлик билан кузатиб турган бўлсам, у ҳам мени, бутун сувратим ва сийратимни худди кафтида турганимдай куриб турарди. Шароф ака ниҳоятда зийрак ва синчи одам эканлигини нечукдир кўнглим сезиб қолди.

...Ниҳоят, унга ҳеч қандай илтимосим йўқлиги, худого шукур, ҳар тарафлама бадастир эканлигим, ягона илтижо шуки, ҳаммамизнинг бахтимизга сиҳат-саломат бўлсалар, шунинг ўзи катта давлат эканини айтган бўлиб яна алланималар деб мингирладим.

Шароф ака менига жуда маъноли қаради. Шу топда сўзлар қанчалик ожиз бўлса, боқишлар шунчалик бийрон эди. Эҳ-ҳе, билмайди дейсизми! Яхши англаб турибдики, бу шаҳри азимда жуда узим айтганчалик «бадастир» ҳам эмасман. Менинг бошимда ҳам минг хил савдо. Сўрайман десам қанчадан-қанча гаплар билан бошини қотиришим мумкин. Лекин эп кўрмадим. Зотан, каттақоннинг илтифотига нойил бўлган қимирлаган жоң борки, ундан бир нараса тамаъ қилади.

«Кел, узи бир аҳволда турган инсонни диққат қилиб утирмайин. Ҳар ким уз аравасини тортиши керак-да», деб уйладим узимча.

Аммо бу андишадан раҳматлик гоят мутаассир булди. Дсраза ёнига борди-да, икки дақиқалар чамаси узоқ-узоқларга қараб уй суриб қолди. Эҳтимол, шу топда мени унутгандир ҳам. Ё билъакс, хаелида бусбугун мен билан банд бўлгандир. Сунгра мен томонга угирилиб қаради-да, уқтам овозда таъкидлаб деди:

— Марказқум сизни қўлаб-қувватлайди.

А? Марказқум мени қўлаб-қувватлайди? Мен бундай сузларни умримда биринчи маротаба эшитаётган эдим. Яна кимдан! Ҳаяжонланиб кетдим. Нима учун партия марказқуми мени қўлаб-қувватлаши керакки, қачоқки жанобингиз... фирқасиз бир кимса бўлсам. Уйлаб қолдим: Бул зот менинг партияда йўқлигимни билармикан? Ё билмасмикан? Наҳотки! Билмаса, бу мен учун катта ишонч. Билса-чи? Уйлайманки, билган. О, билгандаям жуда нозик билган! Фирқага киришдан бош тортиш туфайли мен узимни қанчадан-қанча маҳрумликларга гирифтор қилганим, хурликларга маҳқум этилганим, «ишончсиз шахста» айланганим, ҳатто қуввинга учраганимни, эҳтимол, ҳеч ким бу инсончалик чуқур тушунмагандир!..

Уз фойдамга ҳам озгина илтифот қилган булайини. (Камтарлик яхши, аммо сохта камтарлик такаббурликдан баттар, деганида минг маротаба ҳақ шоир Абдулла Ориф.) Умрим қанча эканлигини билмайман. Шуниси борки, ҳозиргача яшаган онгли умримнинг қанчаси ижтимоий фойдали меҳнат билан утганлигини сарҳисоб қилинса (агар бунинг илжи булса!..), жиндай муболага билан айтсам, урта ҳисобда, ҳар кеча-кундузда (суткасига демоқчиман)... йингирма беш соатдан ишлаган булсам керак. Яқин дустим Асил Рашидов «меҳнат учун туғилган одам» деб таърифлаганида, менимча, унча муболага булмаса керак. Заҳматкаш инсоннинг қадрига ким стади шу дунёда? Ҳеч ким. «Мен ҳаммани уйлайману, ҳеч ким мени уйламайди», деб уйлаймиз. Тугри-да.

Йук, тугри эмас. Узи заҳматкаш одам бошқа заҳматкашларни ҳам уйлайди, қадрига стади. Мана, Рашидовнинг бу фоний дунёдан боқий дунёга рихлат қилганига ҳам ун уч йил булибди. Менинг куз унгимда унинг уша ҳаётлиги вақтидаги, уша қабул маҳалидаги сиймоси гавдаланиб турибди.

Уйламангки, азиз уқувчим, «Марказқум сизни қўлаб-қувватлайди» деганида Шароф ака менинг у кишидан тамаъгирлик қилмаганимдан хурсанд булганлиги сабаб эмас. (Сураганда от билан туя сураган булармидим!) Гарчи у мени атиги уч маротаба юзма-юз курган булса-да, ун олти йил мобайнида ғойибона билганидан хабардорман. Ҳа, мени дастлаб у кишига укаси Асил Рашидов билан устод Иброҳим Муминов оққаворотдан таништирганини кўнглим сезарди.

1967 йилда Ўзкомфирқа Марказий Қўмитаси бюросида Шароф Рашидов бошчилигида утказилган катта йиғинда мен у киши билан атиги бир лаҳзагина куришган эдик. (Хонаси келди, айтайин: республика-мизда амалга оширилган жуда катта ишлар, бу хоҳ халқ хужалиги, хоҳ деҳқончилик ва зироат, сув хужалиги, улкан курилишлар, илмий ва маданий жабҳаларни олмайлик, булар барчаси ғ бевосита, ғ билвосита шу улуг инсоннинг номи билан боглик. Жумладан, биринчи Ўзбек Қомусини яратишда ҳам унинг ҳомийлик қилганидан шахсан хабардорман.) Мен ушанда мажлис бошланиши олдидан Бош муҳаррир академик Иброҳим Муминовнинг маърузасини раъсатга элтиб бердим, қайтаётганимда илғаб қолдим: Шароф ака ёнма-ён утирган Иброҳим домладан «Ғайбулла шуми?» деб сураб қолдилар. (Мен 1983 йилда у киши билан суҳбатлашганимда бунга иқрор буламан).

Албатта. Шароф Рашидовдай бир улуг инсон танигани-билгани мен учун катта гап. Эҳ-ҳе, уттиз олти йил муқаддам турар жой масаласида менинг атрофимда қанчадан-қанча гап-сузлар булгани, уша даврдаги шаҳар ҳокими куппа-кундуз кўни ун беш чоғлик одам ҳузурида камина аспирантдан рўй-рост пора талаб қилгани, агар томогини мойламасам, минбаъд «ҳокими мутлақ» менга уй бермаслиги хусусида дўқ-пуписа қилгани, кейинчалик кирдикорлари очилиб, қамалиб кетгани ва бу ишлардан Шароф Рашидовнинг хабардорлигидан сузласам... Бунинг узи бутун бир «ҳангома»! Ҳа, узим жонли гувоҳман. Кимда-ким бу улуг инсоннинг покиза шахс эканлиги, дордан қочган, мутгаҳам, фирибгар ва мунофиқларга нисбатан муросасиз булганига шубҳа қилса, уша шубҳадор одамнинг узи кимлигини бир суриштириб куринг. Давр кажрафтор, замон буқаламун булмаса, Шароф аканинг вафотидан кейин келиб-келиб беш-унта қурқоқ, амалпараст, қаллоб, бетайин одамларнинг (улар

кимлигини ҳозир ҳамма билади) «дийднэсига» лаққа учиб, узбек халқи тимсолида Рашидовни ва Рашидов тимсолида узбек халқини лой қилиб утирармидик! Халқда шундай мақол бор: сен менга дустинг кимлигини айт, мен сенга узинг кимлигингни айтаман. Рост-да, муттаҳамнинг дустри муттаҳам, угрининг дустри угри, шоир Абдулла Ориф айтганидай, «гадонинг дустри гадо» бўлади. Ҳеч замонда доно билан нодон дуст бўлибдими! Мен шу топда мазкур пурмаъно мақолни узгартириб, шундай деган булардим: Сен менга душманинг кимлигини айт, мен сенга узинг кимлигингни айтаман.

Қомусда ишлаган давримнинг сунгги икки йилида мен Бош муҳаррир Иброҳим Муминовнинг биринчи муовини бўлиб турдим. Марказқумнинг маҳрига тушган вазифада каммина фирқасиз одам хизмат қилардим. Бу эса уша давр сифатининг мантиқиға сигмас эди. Фирт бемаъни сифат: узини «давринг ақл-идроки, виждони ва шон-шарафи» деб эълон қилган партияға уз ишининг кўзини биладиган мутахассислар эмас, балки тунка булса ҳам, фирқа аъзолари керак эди. Итоатгўй қўллар, малайлар, чўрилар ва мутеъларнинг бозори чаққон эди. Гарчи бизнинг тоифамиздаги кишиларни ҳам «фирқасиз коммунист» (мунофиқликни қаранг!) деб атаган булишса-да, биз уларнинг назарида аввало Фирқасиз («ишончсиз» деб уқийсиз) эдик.

1969 йилда каммина бундай мантиқсизликни ошқора рад-бадал этганим ҳолда, узимча исъён кутарган бўлдим ва қомусхона маҳкамасига уч маротаба арiza йўллаб, хизматни узимдан мосуво этдим. Буги — бир йил давомида шаҳарма-шаҳар дарбадарлик, таҳқир, хўрликлар...

Бу гаплардан Шароф Рашидов хабардор булмаган дейсизми?..

Мана энди, орадан ун уч йил утгач (1969-1982), фирқа марказқумининг биринчи котиби, комил ва муътабар инсон Шароф Рашидовнинг узи менга, уша-уша эътиқодли ва собит партиясиз бир кимсаға «Марказқум сизни қўллаб-қувватлайди» деб турибди.

Мувозанатим йўқолди. Ана ушанда Шароф Рашидовға, гоят нуфузли фирқа сардори, Марказқумнинг биринчи котиби эмас, балки одамохун, чин инсон сифатида меҳрим ва ҳурматим ошиб кетган эди.

Сўхбат охирида у менга «Кашмир қушиғи»нинг

уша кезлари можор (венгер) тилида чоп этилган нухасини ҳадя қилиб топширди. Гугурт қутичасидай муъжазгина китобча нашриёт-матбаачилик санъатининг ажойиб намунаси эди.

Орадан бир йил утиб, иккинчи дафъа қабулга кирганимда, мамлакат осмонида булутлар янада қуюқлаша бошлаган эди. Бу гал мен докторлик диссертациясининг баённомаси (автореферат)ни унга тақдим этдим. Мамнун бўлиб, китобчани шундоқ очдию, расмий мутасаддийларим (расмий оппонентларим)нинг номларини уқиркан, бир кишининг исм-шарифини бармоғи билан курсатди ва... ҳеч нарса демади. О! Бу қандай синоат булдийкин? Рашидов индамай туриб олдинда мени кутаётган гоят хатарнок воқсаларни башорат қилган экан, кейин билсам. Уша одамнинг кимлигини узим ҳам билардим (у салкам йигирма йил мобайнида мени қонимга ташна қилиб келаётган бир мубҳам шахс эди!) Аммо бу қурғиликлар олдинда, асосий томоша ҳали бошланган эмасди.

Мени ул оқсоқол истиқболига ундаган яна бир гап бор эди. Бу адибнинг «Кашмир қушиги»га дахлдор. Асар узининг мазмуни, уч нашр матни, талқини, мажозий ва рамзий табиати, таржималари билан ўзбек адабиётида гоят мароқли ва ноёб бир ҳодиса булди. Нозик дид, шоирона туйғу ва фалсафий талқини, узига хос лисонул ғайб (мажозий тил, ишоравий рамз)да ёзилган мазкур дostonда адиб узининг бор бўйи ҳамда кенг маънавий дунёси билан намоён булган эди. Инчунин, дoston «Кашмир қушиги» ва Кашмир қушиги эмас; унда тасвирланган Гуллар боғи — гузал Кашмир ва айни вақтда узимизнинг жаннатмакон улкамиз Ўзбекистон; асаларилар шоҳи Бамбур билан гуллар маликаси Наргиз бонулар ҳам кашмирий тимсоллар бўлиши баробарида, узимизнинг ўзбек диёрларидаги Алпомиш ва Барчин образларидай гавдаланади; зуравонлик, қуллик, асорат ва истибдод тимсоллари булмиш пажмурда ва улаксахур Бурон билан Хорудлар ҳам қанчалик жафокаш Кашмир фуқаролари қонини зулукдай суриб ётган ганимлар булса, айни вақтда улкамизга шимол тарафдан эсиб келаётган аёвсиз ёв, ёвуз кучларни узида жонлантиради. Хуллас, Шароф Рашидовнинг бошиқа бирон асарини эшитмаган ва уқимаган ҳар қандай киши ҳам, биргина «Кашмир қушиги» билан танишса, унинг қандай ёзувчи ва санъаткор эканига беҳато баҳо бера олади. Шунга қа-

раб, муаллифнинг қандай адибгина эмас, балки қандай инсон, мутафаккир ва давлат арбоби эканини ҳам танийди-қуяди. Унга бу ёзувчини ортиқча «тушунтириб» утиришнинг ҳожати қолмайди.

Ҳайратомуз, афсонавор гоя илгари сурилади асарда. Чунончи, тиш-тирноғигача қуроқланган бадбашара Бурон даҳшатли Хоруд билан иттифоқ тузиб, икки нафис, нозик-ниҳол мавжудот — Бамбур билан Нарғизни снга олмайди. Қиёмат қойим қушлар бошланади: ҳаммаёқ хонавайрон ва тап-тақир бўлади. Лекин охир-оқибатда азамат Бамбур билан Нарғиз атрофига уюшган нафис Гуллар боғининг фуқаролари галаба қозонадилар... Қандай қилиб? Улар ёвуз кучларга қарши бирлашадилар ва курашадилар. Достоннинг етакчи гоёси: муҳаббат, бирлашиш ва кураш. Ҳозир, республикамиз мустақиллик сари дадил одимлаб бораётган шу кунларда бу гоё янада пурмаъно ва долзарб эканига бирон далил керакми?

Мен, таржимашунос мутахасссига бу достон, ўзининг тарихий илдиэлари, анъанавий қамровдорлиги, кун сонли таржима талқинлари (асар 56 тилга угирилган!), шеърят, наср ва мусиқа санъатларининг кесинган нуқтасида яратилгани билан худди «бўюриб ёздиганимдай» бир нарса эди. Мен «Шароф Рашидовнинг «Кашмир қўшиғи» (қиёсний таҳлил)» деган уч юз саҳифалик китоб ёздим. Ихлос ва муҳаббат билан. Бироқ...

ИЛТИМОС ҲАМ ШУНАҚА СОВУҚ БУЛАДИМИ!

Китоб ёзишдан кура, уни чоп эттириш қийин. Уша йиллари нашриёт ва мажаллаю рузнома таҳририятларига юқоридан Шароф Рашидовнинг ижод юзасидан ёзилган ишлар чоп этилмасин, деган кўрсатма келган экан. Қарасам, неча йиллар меҳнат қилиб ёзган асарим дунё юзини кўрмайдиган. Шунда бир «хийлаи шаръий» ишлатдим. Йулнини қилиб, «маслаҳат олиш» баҳонасида, муаллифнинг олдидан утишга қарор қилдим. Шароф ака қабул қилишга розилик билдирибдилар. «Ҳа, иш пишди», деб уйладим узимча.

Мана, у киши билан яна юзма-юз турибман. Чиройли муқоваланган қалин қўлёсмани варақлар экан, у мамнуниятини яшира олмади. Чунки биладикки, бу китобни ёзишдан менинг бирон махсус пинҳоний «мул-

жалим» йуқ. Қандайдир мукофот, лавозим ёки унвон-пушвон дегандай. Бу сгини у яхши биларди. Қулёзмани варақлар экан, баъзи нарсаларга қизиқсинди. Чунончи, «Кашмирга ухшаган жойни кишики курмагай булгай» деб таърифлаган Муҳаммад Ҳайдар мирзо Дуглот кимлиги, унинг «Тарихи Рашидпй» асарини сураб-суриштирди. Сунгра мен уз тадқиқотимни бағишлаган устозим, муҳаррир ва шоир Урин Камолій ҳақида қизиқсиниб суради. Хуллас, иш туппа-тузук кетаётган бир пайтда, мендан «илтимос» қилиб қолди:

— Гайбулложон, қулёзмани нашриётга топширмай турсангиз. Қачон нашр этиш кераклигини ўзим айтаман...

Ҳайрон булиб қолдим. «Илтимос» ҳам шунақа совуқ буладими! Менга ишонмаяптими десам, бунга асос йуқдай. Нима гап? Муаллифдан «маслаҳат» сураб утирмай, қулёзмани туппа-туғри нашриётга топшириб юбораверсам буларкан, дсган фикр кечди хаёлимдан.

Хомуш тортганимни пайқаган адиб, гапни «айлан-тирган» бўлди:

— Биласизми, «Кашмир қушиғи» балетини Америка ва Японияда сахналаштиришга ҳозирлик куришяпти. Қулимда яна бир талай янги ноёб материаллар тулланиб қолди. Барини сизга бераман. Ана ундан кейин...

Хаёлимдан ҳар хил уйлар ксчди. Бу қанақаси бўлди? Америка империализми уша давр коммунистик васвасасига қура бутун жаҳон халқларининг қаттол душмани, озодлик ва эрксеварлик тугони, ўзи тагтагидан чириб бораётган бир тузум бўлса... Япония дсганимиз ҳам уша даврнинг чиркин талқинига қура, азалий «рақибимиз». Гуё «пуф» десак учиб кетадиган бир нарса!.. Қизил салтанатнинг жаҳоний галабасига минг марталаб иймон келтирган бу коммунист-арбоб эса фахрланиб бундоқ деб ётибди. Унгимми, тушимми? Ё мени «синамоқчимми»?! Гаплари бу ерда оқизмай-томизмай ёзилиб турганини жуда яхши билгани ҳолда, қандай қилиб руй-рост, ошкора айтаётибди экан-а? Ҳимм... бул валломат зоти шарифни биз билмас эканмиз-ку. Ё булмаса пичоқ бориб суякка қадалган. Рост-да! Турғунлик даврининг расмий, чурук, пуч сийсати қачонгача халқни лақиллатади, ахир! Ҳақиқатан ҳам, кейинчалик, ошқоралик замони куз очганида маълум бўлдики, узоқ йиллар давомида АҚШ бошлиқ «империалистик қузгунларга» нисбат бсриб келинган

барча даҳшатли «сифатлар» даставвал ўзимизга хос экан. Парокандалик, миллий низо, парчаланиш, чириш, бир халқни бошқасига гиж-гижлаш, талончилик, қирғинбарот дейсизми... Бекаму қуст.

Мана сизга «Кашмир қушнги»!

МАРҲУМ БИЛАН «СУҲБАТ»

Дунёнинг ишлари қизиқ. Адиб ҳаётлиги чоғида ишим чиқмади. Вафотидан кейин эса нима бўлганини ҳамма билади. Энди-чи? Не ажабким, бу инсон ҳақида катта ҳақиқат бор бўйи билан қаддини ростлаган шу кушларда ҳам мен ҳамон қулёзмамни қултиқлаб юрибман... Қандайдир сирли шубҳа ҳукмрон, ҳадиксираш...

«Эҳ, Шароф ака! — деб уйлайман қулёзмамга қараб. — Қачон чоғ эттиришни ўзим айтаман деб эдингиз. Айтмадингиз ҳам. Биламан, қузингиз тирикчилигида китобим чиқишини нистамадингиз, чоғи. Тугри. «Камтарга — камол, ман-манга — завол». Қадрият, қадрият деймиз. Қасқда! «Қадрият» деган сўзнинг ўзи қадриятлиги кетганди. «Ман-манга — камол, камтарга — завол» бўлиб қолганди-да. Эсиз, билганмидингизки, вафот этганингиздан кейин, ҳали туришгиз совимай туриб, бошқа бировлар эмас, кинригингизга асраб келган сафдонларингизу уз шоғирларингиз Сиздай улуғ валинесьматни бадном қилишларини? Яхшиямки, нечук бўлиб, анови иккита «биринчидан» сунг жумҳурият пешонасига Ислом Карим деган бир мард битган экан. Булмаса ҳалиям оғзимизга талқон солиб юраверармидик... Ҳа, ўзимиз, говак сиёсатдонлару, ношуд зиёлилар шундай мардуммиз. Тамаъгир. Мутъ. Қурқоқ. Мунофиқ...»

Ҳасел яна олиб қочали...

«Балким Сиз вафотингиздан кейин нима бўлишини билгандирсиз? Зотан, уз одамларингиз кимлар эканини лоақал ҳаётингизнинг сунги кушларида пайқагандирсиз? Билмаслигингиз мумкин эмасднки, биз худосиз, пайгамбарсиз, авлиёю анбиёсиз, даҳосиз бир қавмнинг этагини тутганимизни... Уз пайгамбарига ҳаётлиги чоғида сотқинлик қилиб, юз-кўзига туфлаб, қул-оёқларини миҳлаб қийнаб ўлдирган ва қатл этилганидан сунг қандай буюк зотдан маҳрум бўлиб қолганини пайқагач, унга тонина бошлаган қора оломонга ихлос қўйганимизни... («Инжил»га қаранг).

Уз улугларига ихлос ва оқибат булмаган жойда маънавий заковат ҳам, иймон ҳам, омонлик ҳам йуқ. Булиши мумкин ҳам эмас.

Балким менга раҳмингиз келгандир. Менинг ижодим ҳақида китоб чиқазгани учун шу жабрдийда инсонга ҳам туҳмат ва маломат тошлари отилмасин деб. Агар шундай андишага борган булсангиз (ҳойнаҳой, шу гап ростга ухшайди), унда бекор қилгансиз. Чунки камна бусиз ҳам бу дунёнинг шўриши гавғоларидан уз насибамни бусбутун олган одамман. Сиз туфайли шаънимга отиладиган ҳар қандай таънаю маломатларни қувона-қувона мукофот уринда қабул қилган булардим».

«ЯХШИЯМКИ ОЛАМПАНОҲ ЭМАСМАН!»

...Сухбатимиз анжом топа бошлаган сайин Шароф аканинг аллансчук безовталанаётгани, менга қандайдир бағоят муҳим бир гапни айтмоқчи бўлаётганини кунглим сеза бошлади. Кутилмаганда у мендан сураб қолди:

— «Кашмир қушиги»нинг янги, венгерча таржимасини сизга бердимми, йуқми?

Кунглим «йуқ де, йуқ де» деб турарди. Ажабо, мен сеҳрланиб қолдимми, ҳайронман, беихтиёр:

— Йуқ, берганингиз йуқ, — деб юборибман. Ҳолбуки, утган гал берган эди-ку. Эсим-қурсин-а.

Қарангки, менинг «йуқ» деб жавоб қилганим айни муддао булган экан! У баайни худди шундай жавобни тилимга солибди. Маҳкама соҳиби дарҳол шу уртада уралашиб юрган уз ёрдамчисига юзланиб, ҳув нариги хонадаги жавоннинг нариги бурчагида турган китоблар орасидан уша китобчадан бир донасини келтириб беришни илтимос қилди. Ёрдамчи биз утирган хонадан чиқиши биланоқ, у овозини пасайтириб, менга деди:

— Асилжон сизни оғзидан бол томиб мақтайди.

Асилжон Шароф Рашидовнинг укаси булади. Шундай дедию, жим қолди. Бу билан «мен сени таниб турибман» демоқчи булди. Мен ҳақиқатан ҳам ҳайрон қолгандим. Чунки шу тобгача у каминанинг «уша Гайбулла» эканимни билмаса ҳам керак, деб уйловдим. Бунинг устига, дўстим Асилжон ҳар икки сафар ҳам Шароф аканинг қабулига бораётганимдан тамом беҳабар эди. Қисқаси, ул кишининг луқмасига

жавобан, мен, ҳаяжон ичида, шундай пайтда айтилиши керак бўлган эътирофу илтифот сўзларини айтишга журъат этдим. (Аслида, бу илтифот ҳам эмас, дил сўзлари эди):

— Мен ҳам... У киши энг қадрдон... Бояғидай... Дустим. Қиёматлик!..

Жавобимдан ниҳоятда кайфи чоғ бўлди. Нсгаки... Унга ҳам бу фоний дунёда бағий инсоннинг ожизлиги замирида ётган соф инсоний туйғулар бегона эмасди. «Дунё менга сиздиро, мен дунёга сизмадим», дебдилар девонайи Машраб. Қаранг-а, Шароф ар-Рашиднинг кунглига биз ҳаммамиз ва ҳар биримиз сизибмизу, унга қўзи тириклигидаям, ёху!.. ҳатто қазо қилганидан кейин, бандаликни бажо келтирганидан сунг ҳам бу ёрут дунё торлик қилибди-я!

Атиги олтига сўз. Кейинчалик уйлаб қарасам, бу менга унинг васияти экан. У узидан ҳам кўра, узининг яқин кишилари, қариндош-уруғлари, оила аъзолари, жумладан, айниқса чўрткесар укаси Асил Рашидовнинг тақдиридан хавотир олган эканми, дейман. «Мен-ку утиб кетаяпман. Яқин қолди... Мендан кейин қиёмат кўнади. Атрофда номардлар куп. Аммо бир-бировингдан эҳтиёт булинглар. Бир саф бўлиб туринг. Ҳар хил эҳтиросу жазаваларга берилмангиз. Мен уз халқимга асло хилоф иш қилганим йўқ. Худо шоҳид!», демоқчи бўлган эканми дейман.

Худди шундай бўлди ҳам. Худога беадад шукур, уша қатагон йилларда, бу улуг инсоннинг жасади ҳатто уз лаҳадига сизмай қолган мудҳиш кунларда ҳам, камна дустим Асил Рашидов билан ёнма-ён турдим. Уни ёлғизлатиб қўйган эмасман.

Бу ёғи рисоладагидай. Бироқ мени тонг қолдирган нарса бошқа ёқда. Шароф аканинг менга айтган уша лўқмаси, бундай олганда, анчайин гап. Жўн. Бировдан яширадиган жойи ҳам йўқ. Нима қипти укаси менинг дустим бўлса. Ахир, ким булишидан қатъий назар, у ҳам бир одам-да. Нега энди шуниям уз ёрдамчисининг ҳузурда айта олмади? Ў, даҳшат! «Яхшиям подшо эмасман-а...», деб уйладим узимнинг оддий фўқаро эканлигимдан беҳад мамнун бўлиб.

Уф, нега дунё бундай яралган-а?

Дарвоқе, хайрлашиш олдидан мен таржимачилик соҳасида, назария ва амалиётда, шунингдек, таржимавий таҳсилда ўз счимини кутаётган бир талай муаммолар борлигидан оғиз очдим. У киши уз фикр-

мулоҳаза ва таклифларимни қоғозга тушириб келишим зарурлигини айтди. Охирида уз ёрдамчисига қаттиқ тайинлади:

— Қачонки бу киши менга киришни ихтиёр қилса, куттириб утирманг.

Афсуски, орадан кўп-да вақт ўтмай, ана шундай «куттириб қўймайдиган» икки вазият пайдо бўлди.

УЗОҚНИ МУЛЖАЛЛАГАН КАЛТАБИЧЛАР

Ўзим хизмат қилиб турган дорилфунуида уша кезлари аҳвол танг эдики нарёғи йуқ. Бу даргоҳда салкам чорак аср ишлабманки, уи йишлар давомида қаттиқ қийналдик. Бутун кафедрамиз билан. Жанобингиз аввал бошда академиядан Тошкент Давлат университетига ишга келган кунимдан бошлаб ҳанг-манг бўлиб қолганман. Худди бошқа қитъадан бу ерга адашиб келгандай сезганман ўзимни. Дастлабки кунларданоқ пайқаганман: ҳаёт бошқаю мактаб бошқа! Икки уртада худди жарлик, унқон бордай. Олий мактабни сиёсат булутдай қоплаб ётибди. Гуё халқ хужалиғига юқори малакали мутахассис эмас, балки чириб, чок-чокидан ситилиб бораётган тузумни кўр-кўрона ҳимоя қиладиган сўқир сиёсатдон, васиқали манкурт керак. Унлаб пуч сиёсий фанлар (дарвоқе, «фан» сузининг бир маъноси — ҳийлау фан!) маслаксиялик, мунофиқлик, бақироқ даҳрийлик, мавҳум, кучирма грамматикалар орасида йишт этган жонли фикр, эркин мулоҳаза, мантиқли далилга ўрин қолмабди. Бу ердан қочиб кетай десам, яна қаёққа бораман? Кўним ҳам булиши керак-да одамда. Бунинг устига, ҳаммаёқда бир хил қироату, бирдай итоат.

Қизик. Олий мактабда, инсоншунослик жабҳасида ҳаммаёқни ўрис тили босиб кетган. Жуда нозик йўллар билан насроний маданиятини сингдириб ётишибди. Ислом маданияти — қатагон! Она тилидан оғиз очган одам бстухтов «мишлатчи»га айланади. Ўрис тилининг эса то тил тарихию, адабий тил учун айтарли аҳамияти бўлмаган майда шеваларигача ўқитилади. Чунки у «улуғ» халқнинг улуғ тили-да. Ана зўравонлик! Уқув режаларини Масков тузди. Калит уларнинг қўлида. Додинини Худота айи.

Нима қилиш керак? Бу ердаги «олим-маъмурлар» шу қадар қар ва без бўлиб кетганки, уларнинг қулоқлари остидан замбаракдан ўқ узсанг-да, эшитиши-

майди. Бошини «Анов» томонга иргаб қўяди, вассалом.

1969 йилда Ўзкомпартия Марказкумининг қарори асосида журналистика куллиётида тург кишидан иборат таржима назарияси минбаргоҳи (кафедраси) очилди. Бироқ... Минбаргоҳ бор-у, соат йўқ. Бизни узун боғлаб, калта тушовлаб қўйишди. Синалган усул! Улик тил ҳисобланмиш лотин тили ўқитилади. Аммо купмиллатли, куптилли, байналмилал таркибли жамият учун сув билан ҳаводай зарур бўлган таржимонлик ихтисосига урин йўқ. Чунки турғунлик салтанатига таржимадан кура урис тилини сингдириш фарз. Миллатлар ва миллий маданиятлар аро куприк бўлган, уларни бир-бири билан чамбарчас боғлайдиган санъат булмиш таржима ҳақида шунчаки «йулигагина» гапирилади, холос. Бас, ихтисосликлар сирасида (номенклатурасида) бундай нарсага урин йўқ. Бу суқир марказнинг суқир сиёсати эди... Уларнинг мантиқи айнан мантиқсизликка асосланганди. Миллий республикалар халқларининг тили, тарихи, маданияти, санъати ва адабиётини ривожлантириш иши жилваланган, ҳамма нарса миллий тилларнинг маҳв бўлиб, уз урнини урис тилига бушатиб беришига мулжалланган эди.

ШАМОЛ ЭСАЁТГАН ТОМОНГА БАҚИРМА, ОВОЗИНГ ЗОЕЪ КЕТАДИ...

Омадимиз чопгани шунда эдики, дорилфунуннинг олий бошқарув маҳкамасида «уз одамимиз» бор. Бу проректор Шемаҳмуд угли Шөнселом Шөмуҳаммад. У қомусий билимга эга бўлган фозил киши. Мавлонони баайни узига хос Шарқ адабий энциклопедияси деса булади. Ўзбекистон ҳудудида бундай кенг билимга эга бўлган инсонни топмиш амри маҳол. У киши: олим бўлиб — мушоҳада қилади; шоир бўлиб — адабий мажмуалар чоп этади, халқимизни Шарқ адабиёти билан таништиради; мунаққид бўлиб — танқид қилади; шоир бўлиб — шеър битади. Муҳими: форсийзабон ва туркигуй таржимон! Ноеъ адабий угирмачи (трансформатор). Гоят қамровдор мутаржим: Абулқосим Фирдавсийдан — Абдурахмон Жомийгача, Умар Хайёмдан — Хусрав Деҳлавийгача... Боз устига, таниқли таржимашунос ва таржима танқидчиси. Қандай қилиб аруздан бармоқ чиқазмиш, маҳобатли

«Шоҳнома»ни «Алпомиш» вазнида таржима қилиш муаммоларини ёритган ва амалда бунини исботлаганлардан бири тақсиримнинг узлари буладилар. Катта адабий давраларда булган, муътабар адиб ва мутафаккирлар билан мулоқот қилган, баҳслашган. Буюк «Шоҳнома»ни ўзбекчалаштиргани учун халқаро Фирдавсий совринига мушарраф ҳам булган.

Касал тузалгиси келса, табиб уз оёғи билан кслади, дейишади. Менимча, бошқа бир ҳолларда аксинча ҳам булади: табибнинг омади чопса — бемор купаяди... Йўқса, келиб-келиб Шоислом Шомуҳаммад проректор буладими бизда. Хуллас, бир кишининг қиёфасида: шоир-таржимон, олим-ноширу, маъмур-раҳбар мужассам булган эди.

Бир куни, ниҳоят, нажоткоримиз остоналарига бош уриб боришга тўғри келди. Гап орасида катта домла — пиримизга мурожаат этишдан мурад нима эканини секин айтган булдим. Қарасам... мавлоно нечукдир хомуш. Шоирдан раҳбар чиқмайди, деб эшитганим бор. Шоислом ака уз «қавмимиздаги» ижодкор-у, шу топда, ким билсин, хаёли Хужа Ҳофиздами ёки Маликушшуаро Баҳордами? Балким «Шоҳнома»га янгича жаранглайдиган вазн қидираётгандир. Ажабмас, Умар Хайёмнинг бирон рубойисига қофия изляаптимкан?..

Алқисса, камина таржима назарияси ва амалиёти, дорилфунун таълими тсграсида таржимон тайёрлаш, янги дастур ва қўлланмалар, машқ тулплалари тартиб бериш ҳамда бу ишга дарс жадвалидан урин (вақт, яъни соат) ажратиш зарурлиги хусусида айтган гапларимни яна такрорладим.

Қизик! У киши тагин лоқайд. Ниҳоят, жуда қуявермаганимдан кейин тилга кирдилар:

— Ёрдан беролмайман. Сизнинг дарсларингиз уқув режасида йўқ. Даста-қошиқ Масковнинг қулида. Масковнинг қўзлари эса уз йўлида...

— Ис, таржима — уқув тарҳида (планида), таржимон — номенклатурада булмаса, нима қилиш керак? Шулар ҳаётда борми?

— Ҳаётда бор. Планди йўқ.

— Демак, планга киритиш керак. Вассалом. Мантиқ шунини тақозо этади.

— Масков бошқача мантиқ билан иш қуради. Марказда тасдиқланган режада йўқми, демак, ҳар қандай янги киритилган нарса — гайри қонуний, бун-

га журъат этган киши — узбошимча қонунбузар булади.

Ана холос! Проректор курсисидаги олимни — маъмур, шоирни — маҳкамачи, эркин-ижодий фикрловчи адабий мунаққидни — мансабдор шахс сиқиб чиқарибди-да, деган қарорга келдим. Узимга ишонмай қолдим. Жаҳлим чиқа бошлади.

— Шонслом ака, Сиз ҳозир айтган гапларни оддий маҳкама хизматчиси ҳам айта олади. Айтаяпти ҳам. Лекин, ахир, Сиз узингиз таржиманинг номини еб, бола-чақа боқадиган эътиборли ижодкор одамсиз. Шундай эмасми? Бу гапларни айтишга қандай тилингиз боради! Хуллас, ақлим етдики, бу хона соҳиби билан ишим битмайди. Кузим мошдай очилди.

Олтминичи йилларнинг биринчи ярмида журналистика факултетидагиларнинг биздан булак қиладиган иши қолмади, чоғимда. Куп сайин тазйиқ, ҳафта сайин текширув, ой сайин муҳокама, комиссия... Дастак — уқув режаси, баҳона — минбаргоҳда «партиявий рух» етишмаслиги (бу билан уша вақтдаги бизнинг минбаргоҳда биронга ҳам фирқа аъзоси йўқлигига жула «тағдор» ва «маъноли» ишора қилинганди!) Ушанда факултет бошлиги шу даражага бориб етдики, атиги турт кишидан иборат кафедрада бир нуфузни (ингитни) қисқарттиришга ҳам уришиб курди.

Марказпараст, «ановларининг» малайи булган бу гариб кимсаларнинг етти ухлаб тушига ҳам кирмас элики, орадан йигирма беш йиллар чамаси утар-утмас «Иброҳимдан қолган эски дукон» барбод булади, СССР парчаланиб кетади...

ШАРОФ РАШИДОВГА ЯНА ИККИ МУРОЖААТ

БИРИНЧИ МАКТУБ

Курдимки, оқимга қарши боришнинг фойдаси йўқ. Ҳеч булмаса: «Ҳой мусулмонлар! Лоақал атиги йигирма беш йил кутинглар, ахир. Мана кўрасизлар, ушанда жумҳурият мустақил булади. Уқув режаларини ҳам узимиз тузадиган буламиз. Улкамизга қандай илмлар ва мутахассислар керак булиши-булмаслигини узимиз аниқлайдиган, ихтисосликлар номеклатурасиниям узимиз белгилайдиган буламиз. Сиз суянган тоғлар паст булади, сиз сизинган толлар кесилиб кетади, сиз пеш қилаётган тамойиллар бир пуд булади.

Мана кўрасизлар, таржимачилик иши оммавий тус олиб кетади!..» дея олмайман-ку. (Кошкийди шундай булишини узим ҳам билсам!)

Эй муаззам Истиқлол! Намунча кутгириб қўйдинг. Қадамингга ҳасанот! Илоҳим сенинг рақибларинг зеру-по булсин! Ксчаю-кундуз дуойи жонингни қиламан. Минбаъд собит ва собир булгайсан бахтимизга. Сен учун жонимни қурбон қилишга ҳам тайёрман, садага!

Бу гурур, бундай ифтихор ва эҳтирослар чорак асрдан кейин пайдо булади менда. Ҳозирча ортга қайтайлик...

Алқисса, 1981 йил 9 октябрда Шароф Рашидов номига тўрт саҳифада республикада таржимачилик ишини тубдан яхшилаш, моҳир таржимонлар тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш, таржима таҳсилни қонуний, чуқур илмий негизга кўчириш ва таржимашунослик муаммоларига оид хат ёзиб киритдим. Уша мактубимнинг охирида камина кутараётган муаммо муҳим ва долзарблигини инobatга олган ҳолда, мазкур масала юзасидан катта давлат миқёсида махсус қарор қабул қилинса қандоқ буларкин, деб шама қилгандим. Мактубда таржимачилик ишида содир булган аҳволни танқид қилиб утирмасдан, уни яхшилаш, олий таржимавий таҳсилни чуқурлаштириш юзасидан аниқ-тиниқ таклифларни илгари сурган эдим.

Ҳозир, орадан ун уч йил утгач, уша хатнинг қўлимдаги нусхасига куз югуртирар эканман, унда кутарилган ташкилий тадбиру, илгари сурилган фикрлар айнан ҳозир ҳам ўз кучини тула сақлаганига иқроор буламан.

Хатни олий маҳкамага (Марказқумга) обориб берганимдан сўнг тагин ҳам қизиқ ишлар содир булди.

РЕКТОРХОНАДА САРОСИМА

Уша 82-йил октябрининг ун бири булса керак. Бир маҳал жанобингизни биринчи проректор хоним, марҳума Элеонора Николаевна Куценко хузурига чорлаб қолди.

- Бахайр?..
- Шундай.
- Хат-пат ёздингизми?
- Хат? Кимга?

— Рашидовга!
— Ҳа-а... ёзувдим.
— Нима деб? Уша хатнинг нусхаси борми қўлингизда?

— Ҳа, бор. Уйда.

— Ҳозирок буюққа олиб келинг. Тез!..

Епирай! Мақтуб ҳали эгасига етиб бордими, йўқми, бу ерда қасқдан хабар топишдйкин? Уёқда катта хужайини жуда оддий бир гапни менга айтиш учун учинчи одамни нариги хонага чиқазиб юборди. Истиҳола қилиб. Буюқда бўлса, соф хизмат юзасидан ёзилган нарсани аллақачон етказишибди. Ёхув, турли хизмат муассасаларида, баъзан энг кузга куринамас, «бесозор» жойларда ин куриб олган «ўзимизникилар»да ҳид туйғуси қанчалар ривожланган-а! Бу солиқ ва хушёр искаботпарлар, ахборотчилар, ҳаммаёқни тизмаскилаб юрувчи изкуварлар жойлардаги уз хужайинларини текшига энг янги ахборотлар билан таъминлаб турмайдилар. Бу илдизи Масковга бориб тақаладиган бутун бошлиқ хужалик, мафкура (мафкурасизлик деб уқийсиз) корхонаси. Ана энди гирдо-гирди шундай гап ташувчи, ахборот ва «сигнал» етказувчилар билан шёз нустидай ураб олинган Шароф Рашидовнинг қандай дўзахий шароитда яшагани ва ишлаганини тасаввур қилинг!

Она саросимага тушиб қолган эди. Сабоби маълум, албатта. Бирон гапнинг чувви чиқиб қолмасин тагин деб кўрқадиди. Шу орада мен хатнинг нусхасини унинг қўлига тутқаздим. Куценко она, тез уқини машқини олган эканми дейман, бир дақиқага қолмай 120 сағра куз югуртириб чиқди ва «уф-ф-ф!..» деб юборди.

— Ҳа, тинчликми узи? — сурашга журъат етдим ундан, ўзимни ҳеч нарсани билмаганга солиб.

— Дард! — деб юборди у бехосдан, ҳамма хавотирлари чиншакка чиққанидан энтикиб. — Анчайини гап экан-ку. Бундоқ айтиб қуйсангиз булармиди. Сизга жавоб. Дарвоқе... Дуруст иш қилибёиз у кишига шундай мақтуб йўллаб. Чакки эмас.

Унинг ҳузуридан чиқар эканман, ўзимизнинг айрим бошлиқлар устидан қулар эдим. Лаббай? «Чакки эмас»? Нечук бўлиб? Чакки булганшда-ку, нима қилиш кераклигини билардинглар. Мен ҳам сизлар уйлаганчалик «Эшматлардан» эмасман. Ҳар ким ушга қараб тун бичади. Мени узларича ТошДУ раҳбарияти устидан шикоят қилган, деб уйлашган куринад.

Ҳолбуки!.. Уша топда, рости, узимдан ҳам хурсанд бўлиб кетдим. «Яшавор, Гайбулла!» деб. Негаки, хатнинг бошида бизда таржима таҳсили огир аҳволда экани, бу янги ихтисослик расмий уқув тарҳида акс этмагани, шунга қарамай, бизнинг раҳбарият расман «қонунсиз» бўлса-да, мен бошқараётган таржима минбаргоҳини ҳар хил хужумлардан асраб, тишининг қавагида сақлаб келаятганини алоҳида қайд этгандим. Айниқса, университетнинг уша вақтдаги ректори, академик Тошмуҳаммад Саримсоқов билан биринчи проректор Э. Н. Куценко шаънига илиқ гапларни ёзгандим.

Сирасини айтганда, бу иқорим самимий ва тугри эди. Ҳозир ҳам дорилфунун раҳбарлари ва таниқли олимларига (Саъдийхон Спирожиддинов, Полван Азизов, Анвар Аъзамхужаев, Шавкат Алимов, Тухтамурад Жураев, Турабек Долимов, Шоислом Шомуҳаммад...) чуқур миннатдорчилик туйғусига асло хиёнат қилган эмасман.

ЯНА БИР ЧОРЛОВ

Бу галгиси анча кўнгилли эди.

Орадан ун кунча вақт утгач, мени Республика олий ва урта махсус таълим вазирлигига чақирди. Вазирликнинг булим мудирини (фамилияси Исамуҳаммадов бўлса керак) каминани қаршилаб, Шароф Рашидов номига ёзган хатимга жавоб олинганини хабар қилди. Сиз тарафларда жиддийроқ, яхши узгаришлар буладиганга ухшайди, деди у. Сунгра уша мен ёзган номани курсатди. Кўриниб турардики, Шароф ака тўрт саҳифани, ундаги ҳар бир банд, моддани сингчилаб ўқиган ва наинки ҳар бир сатр, гоҳо ҳар бир таклиф, жумла ва сўзнинг остига чизиб, қоғознинг хошиясига ундов (!), қалдирғоч (V), қўшув (+), нуқта (.) аломатларини қўйиб ташлаган эди. Едимда қолгани яна шукки, сунгги катта жумла: жумҳуриятда таржимачилик ишини яхшилаш йуригида — амалиёт, тарих, назария, танқид ва таҳсид йуригида умумдавлат аҳамиятига молик бирон катта қарор қабул қилинса қандай буларкин, деган таклифнинг ёнига тик чизик тортиб, хошияга иккита ундов аломати (!!) қўйганди.

Эътиборга лойиқ жиҳати: хат махсус шифрланган ссхрли бир нарсага айланган. Бунини у махсус шундай қилганди. Сабаби, катта хужайиннинг бу узига хос

дастхати уни уқиган одамда чуқур ижобий таассурот қолдирарди. Бениҳоя кайфим чоғ булди. («Қулингиз илоҳим дард курмасин, Шароф ар-Рашид домла», деб дуо қилиб турардим ичимда.)

— Тайёргарлигингизни кураверинг, иним, — деди маҳкама ходими.

...Минг таассуфки, ишнинг бошланиши интиҳойи зур булдию, таклифларим амалга ошмади. Сабаби, докторлик ишим ҳимоясида чигаллик келиб чиққач, тасдигим бир йилга чузилиб кетди. Ишим айни ун-ланган чоғда эса... бу алп инсон вафот этди ва унинг номи атрофида қорагуруҳчилар томонидан фитналар қузғалиб, Шароф Рашид номи билан боғлиқ барча ишлар тақа-тақ тўхтаб қолди.

ИККИ ДИССЕРТАЦИЯ ВА ТҮРТ ҲИМОЯ

Яна озгина ортга қайтаман. 1982 йилда УзФА Тил ва адабиёт илмгоҳида «Адабий анъана ва бадний таржима проблемалари (қиссий-услубий ва қолиповчи тарх йўриғида таҳлил)» мавзuida докторлик илмий рисоласини ҳимоя қилдим. Нохуш бир тафсилот: умримда иккита диссертация (номзодлик ва докторлик) ёзиб, тўрт марта ҳимоя қилганман (СамДУ, УзФА ва шахри Масковда — икки топқир олий тафтиш комиссиясида). Ишларим 400 фонз овоз олиб, яқдилик билан тасдиқланган.

Айтишга осон!..

Яна бир тафсилот: ҳар иккала диссертациям ҳимоясида ҳам айни бир киши зимдан фитна уюштирган (буни уша одам билан яккаш ўзим биламан. Аммо буни бир-биримизга сира айтган эмасмиз).

Дарвоқе: Шароф ака сукут сақлаган ҳолда унинг номини бармоғи билан аниқ курсатган эди!..

Яна бир тафсилот: уз муҳолифим билан қалин дустмиз. Ҳеч қачон ундан уч олишга саъй-ҳаракат қилмаганман. Сабаби, диним ва мазҳабим, тарбиям, муқаддас Қуръон билан Ҳадис буни таъқиқлайди. Собир булиш керак! Мен Шароф Рашидовнинг сийрати ва сувратида ҳам худди шу сифатни кўрар эдим.

Аммо докторлик ишимга малъунларча қилинган хусумат, махсус уюштирилган фитна суяк-суягимни зирқиратиб юборди.

Тагин бир тафсилот: зимдан менга қарши уюшган тўда иштирокчилари — беш кишининг ҳаммаси асли

келиб чиқиши тарафидан Қуддуси шарифлик баний одамлар эди.

ТЕМУРИЙ РАҚС

Минг туққиз юз саксон иккинчи йилнинг куз фасли. Жанобингиз докторлик ишимнинг ташвишлари билан шаҳри Масковга, Олий тафтишхона (ВАК)га бориб қолдим. Матёқуб Қушжон домла ҳам сиҳати йуригидан даволанишга борган эканлар.

Менинг уёқларда юрган им сабаби, куз нурларимдан экиб кукартирган ун йиллик илмий тадқиқотимга келиб-келиб бир... хитой тили мутахассиси «қора тақриз» ёзган экан. (Зимдан уюштирилган хусумат юзасидан.) Уфф... дунёда нима қийин, узинг инсон була туриб, туя эмаслигини исботлаш қийин. Қуйинги, дуппи тор келиб турган кезлар.

Кечки пайт овқатланиш учун «Пекин» меҳмонхонасининг ресторанига тушдик. Шунда денг, «лоп» этиб, бахтли бир тасодиф (агар буни «бахтли тасодиф» деб булса!) содир булди. Матёқуб ака биз томон юриб келатган қотмагина бир кишини куриб кайфи чоғ булиб кетди.

— Бемор тузалгиси келса... нима булади? — деб юзланди домла менга.

— ...Табиб уз оёғи билан келади, — дедим мен ҳеч нарсага тушунмай.

— Ҳа, баракалла, — деди у жуда маъноли қараб. Омадингиз бор экан, Гайбулла, — дедилар домла сирли шивирлаб. — Қаранг, анови киши дунё танийдиган аллома, академик Фалончи буладилар... ВАКнинг стунларидан бири.

Домла ҳалиги «стун» билан қуюқ куришиб-сурашгандан кейин уларни (ёшда хотини ҳам бор эди) дастурхонимизга таклиф этдилар.

Бирон соатлар чамаси уёқ-буёқдан гурунглашиб утирдик. Мен собиқ Иттифоқ Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, академик билан биринчи марта учрашувим эди умримда. Ҳурматли академикимиз атоқли тарихчи олим экан. Гап асносида мавзу Амир Темурга боғланиб қолди. «Темур» номини эшитиши билан меҳмоннинг авзойи бузилди. Унга нисбатан «каллалардан минора ясаган фотиҳ», «босқинчи», «қонхур», «мустабид» ва яна алламбало таш-

беҳлар ёгилиб кетди. Баҳсга аралашайин десам, буёқда узимнинг аҳволим ҳалигидай... Қовун тушириб қуйишим мумкин.

Йуқ, булмади. Барибир аралашингга туғри келди.

— Амир Темур Курагоний, яъни шавкатли Темур менинг бобом буладилар! — дедим адл туриб. Аталадан суяк чиққандай.

Владимир Петрович кулоқларига ишонмай қолди ва мендан гапга аниқлик киритишни талаб қилди. Мен уша гапни яна такрорладим.

— Сенинг бобонг? Қайси маънода? Яъни сен шаҳрисабзлик, барлос уругиданмисан? Балким фотиҳнинг шажарасидандирсан?..

— Йуқ, мен Шаҳрисабзни курмаганман ҳам. Барлос уругидан ҳам эмасман. Шажара-пажаранинг ҳам алоқаси йуқ.

— Нега булмаса ундай дейсан?

— Нима кипти? Амир Темур бир менинг эмас, қимирлаган жон борки, барча узбекларнинг бобоси. У билан фахрланамиз.

Мен вазиятни атайин кескинлаштираётган ва таъкидлаётган эдим. В. П. Челишев ҳайрон булиб Матёқуб акага қаради. Мен фақат «қовун» эмас, ундан каттароқ бир нарсани тушириб қуйганимни пайқаб, зимдан домлага куз қиримни ташладим. Шундоқ вазини ва «огир карвон» Матёқуб ака ҳам ташвишланиб, гимирлаб қолгани сезилиб турарди. Бор-э, булгани булди, деб уйладим узимча. Қачонгача!!! Домла, авзойидан, мавзу бутундай бошқа, «ксераксиз» томонга бурилиб кетганидан ранжиб, вазиятни сал-пал юмшатмоқчи, гапни бошқа, «керакли» томонга бурмоқчи, «Гайбулла шундай дедию, лекин шундай демоқчи эмас эди» қабалида гапириб, узиям чувалашиб қолди. Хуллас, мавзуни узгартириш учун об-ҳаводан гапирмоқчи булудди, чиқмади. Узини гарангсинганга олди. Бир-икки муштига йуталиб ҳам курди. Ниҳоят, соллигидан шиква қилишга утди. Мен булсам ҳамон, хонаси келиб қолганидан хурсанд булиб, ун йиллар мобайнида, эҳтимол, асрлар мобайнида таҳқир қилиб келинган тарихимиз учун энг катта тарихчи олимдан, олимларнинг ниридани «аламимни» олаётган эдим гуё. Ер юзини ларзага келтирган узимнинг буюк ва қудратли бобомдан лоф ургим келарди.

— Ҳим... Амир Темур... Соҳибқирон, саркарда... Дунёда туртта буюк саркарда булса, шунинг бири биз-

нинг оқсоқ бобомиз буладилар. Мана, Искандар Зулқарнайн, Чингизхон, Наполеон Бонапарт...

Владимир Петрович азбаройи жаҳли чиққанидан, менинг гапимни шарт булди-да:

— ... Пётр биринчи!.. — деб қушиб қўйди. Менга эса худди шу нарса керак эди. Бирданига қарши ҳужумга утдим.

— Худди шундай. Пётр биринчи, Александр Суворов, Михаил Кутузов... Булар уз халқи ва она диёри Русия учун қанчалик муқаддас номлар булса, Амир Темур, Темур Малик, Жалолиддин Мангуберди, Заҳриддин Муҳаммад Бобурлар ҳам биз узбекларга, ҳатто бутун Шарқ халқлари учун шундай улуг ва муқаддас номлардир. Йўқса, бутун Оврупони, жумладан Русияни елдирим Боязид таҳдидидан ким сақлаб қолди?!.

Олим киши саёз сиссатдондан шу билан фарқ қиладики, у мантиқ ва далиллар билан ҳисоблашади. В. П. Челишев ҳам яхши инсон ва чуқур билимга эга булган олим экан. Баҳсимиз аста-секин бир қиёмга кела бошлади. Камина илмий мезонлар барча учун баробар булиши, тарих барча халқларнинг утмишига ҳар хил қарамасдан — бирига чуққидан туриб тантанавор оҳангларда, бошқаларга эса нописандлик билан ҳақоратомуз муносабатда булмаслиги лозимлиги ҳақида суҳбатлашдик. Зотан, Пётр I урисларни қанчалик асрий қолоқликдан чиқазган булса (ҳа, чиқазган булса, башарти...), Амир Темур ҳам туркий қавмларни бирлаштириб, уларни рушноликка чиқазди ва буюк бир салтанатга асос солди. Бас, биз уни нафақат Ўзбекистон, балки бутун туркийзабон халқларнинг ҳомийси ва пушти паноҳи эканлигидан гаплашдик. Бошқача айтганда, тарихда муҳим роль уйнаган шахсларнинг қилган ишларига холисона баҳо бериш лозим. Зеро, Пётр биринчи — фақат музаффар, Амир Темур — нуқул фотиҳ булиб қолмаслиги лозим. Шу маънода «СССР тарихи» деб аталмиш фан бирёқлама, сохтакор, қаллоб эканлигидан баҳс юритдик.

Шундоқ атоқли шарқшунос олим В. П. Челишев билан устод Матёқуб Қўшжоннинг уз даври учун ниҳоятда қалтис ҳисобланган мавзуда бир тўхтамага келганимиздан бениҳоя завқланиб кетдим. Менга шундай туюлдики, уша ерда, уша заҳоти, уша даврда Темур руҳи барҳайт эди. Кайфим жуда чоғ булди. Шунда мисли кўрилмаган бир рағбат сездим ўзимда ва дедим:

— Ҳозир мен Темурий рақсни ижро этаман!..

«Темурий рақс»? Ҳа! Ҳа, уша топда бутун вужудим жуибушга келиб, гайрат-шижоатим кулф урди. Умримда ҳеч қачон рақс нималигини билмаган бир бандан ожиз шижоатли «жанговар раққос»га айланиб, урнимдан даст турдиму, аллақандай телба, жангари уйинга тушдим. Қулларим мушт қилиб тугилган эди. Худди ён билан юзма-юз турган сипоҳий сингари, рақибларни маҳв этаётган жангчидай ҳавони сермаб ҳаракат қилар эдим. Қизиги, ресторанда чалинаётган мусиқа ҳам аллақандай уктам руҳда жаранглар, менинг уктам ҳаракатларимга жуда мос эди...

Орадан етти-саккиз йиллар ўтиб, бизнинг улкамизда буюк саркарда Амир Темури, темурийлар авлодининг номлари таққир ва ҳақоратлардан поклана бошлайди. Бобокалонимиз соҳибқирон Темурийнинг музаффар номлари ва голиб руҳлари ўз она дийримизга қайтади. Ўз тарихимизни ашлақайқлардаги сохтакор тарихчилар уйдирмасидан эмас, балки ўз бирламчи, табаррук манбаларимиздан ургана бошлаймиз. Аммо бундай мудроқ ҳолатдан, гафлат ва «илгор» жаҳолатдан уйғонишимизга ҳали етти-саккиз йил бор. Бироқ ун тўрт йил илгари — 1982 йилда ҳали бу гаплар учун сиёсий ва фирқавий «тус» берилиб, қамалишинг, сургун қилинишинг ва ҳатто бемалол оғзинга қўрғошин қўйилиши ҳам мумкин эди.

Худога шукур, бундай булмади. Булгани фақат шу булдики, докторлик диссертациям тасдиқдан... утмай қолди! Уша тунги суҳбатдан кейин, эргаси кунни Владимир Петрович менга қунғироқ қилди ва нохуш хабарни жуда қийналиб айтди. Тасодифини қаранки, менинг ишимга қора тақризни айнан у кишининг булимида хизмат қилиб турган бир одам ёзган бўлиб чиқди.

Тасодифиники?

Тасодиф ва тасодиф эмас!

— Эсиз, яхши булмади, — деди Владимир Петрович хазин оҳангда. Уйладики, мен, жушқини табиатли осийвий хилқат бирдан қайнаб ва тушқушликка тушиб кетаман. Зотан, бундай вақтда ҳамма нарса бўлиши мумкин.

— Ҳечқисси йўқ, — дедим мен узимни ҳам лол қолдириб, аллақандай савдойи одамдай. — Доктор булмаганини қуймаптими... Мапа Амир Темури ҳам доктор булмаган, — дедим истехзо билан. Бу билан чиққонининг бошини юлган эдим. Академик усал булди.

Телефон гушагидан аниқ куриб турардим: у пешона-сини тириштириб қашлай бошлади. Асабийлашаяпти. Аслида, мен аламимдан бир-бирига алоқаси булмаган нарсаларни мошкичири қилиб юбораётгандим. Вазиятни юмшатиш зарурати пайдо булди ва шу уртада ҳазил ҳам кунглимга сигди:

— Дарвоқе, докторликни ёклашимдан олдин доктор эмасдим-ку...

Ҳар қалай гапларим академикка пичинг булиб туюлмасин тагин деб, унинг кунглини кутарган булдим:

— Биласизми, Владимир Петрович, кунглим шундоқ сезиб турибдики, ҳақ уз жойида қарор топади. Барибир ишим тасдиқланади.

Дадиллигим унга ёқди ва уқтам овозда деди:

— Мен ҳам шундай деб уйлайман.

Шу уринда жуда қизиқ бир тафсилот. Орадан куп утмай, мен уз бадкирдор рақибим — «қора тақризчининг» номини билиб олдим. У одам буёқда, Тошкентда кимларнинг тузогига илинганини ҳам аниқладим. Лекин В. П. Челишев уша мен учун (гуё) номаълум булиб қолаётган тақризчи ҳақида ёмон уйламаслигим кераклигини қайта-қайта уқтирар эди. Иш ёқмаган булса — салбий тақриз ёзган-қуйган. Вассалом. Аммо менга ҳеч қандай шахсий ганимлиги йуқ.

Уш, башарти, мен уша шахс ҳақида билганларимни бирма-бир академикка айтиб, у янглишаётгани, мен жуда пухта уйланган хусумат, ғараз ва фитнанинг қурбони булаётганимни исботласам-чи?

Йуқ, фойдасиз. Аммо зарари нақд. Аввало, барибир тушунтиролмаيمان. Асло! Негаки, йирик олимлар бу сингари майда-чуйда гаплардан беқиёс устун буладилар. Улар одамларнинг бу қадар маккор, галамис ва нобакор булишини тасаввур ҳам эта олмайдилар. Худди шунинг учун ҳам улуглар улуг-да! Қолаверса, борингки ишонтирдим ҳам дейлик. Нима фойдаси бор! Узим маломатга қолардим, холос. Мантиқ шу: биров сента ёмон ниятда хусумат қилган булса-да, сен уни яхши ниятда қабул қилавер. Ана ушанда туғри булиб чиқади. Узимизча айтганда: унг бетинга урсалар, чап бетингни тутиб тур.

Баъзан уз толеимдан шиква-шикоют қилганимда, дусларим юз-хотир қилмай дейишади:

— Тақсир, ишларингиз юришмаганига узингиз ҳам айбдор экансиз-да. Нима, комфирқага аъзо булиб қуя қолсангиз булмасмиди?

— «Пекин» меҳмонхонасида... Амир Темури ҳақида баҳс қилиш шартми? Бемаврид. Индамай қўя қолинса ҳам булармиди.

— Ҳамма бировни ёмон деса, сиз — яхши дейсиз. Ёки аксинча. Оқимга қарши сузиш шартми?

Бундай муҳокама меннинг миждоимга туғри келмайди. Туққизта нокас тил бириктириб, бир олийжаноб инсонни гумдон қилаётган бўлса, киши узини эшитиб эшитмасликка солишни керакми? Оқимга қараб сузиб, ботқоқлик ёки жарликка қуйилиб кетсангчи? Уз тарихинг, она тилинг, устозинг, аждодларинг, сени оқ юзиб оқ тараган халқинг ва Ватанингни таҳқирлаш эвазига орттирган сохта ва муваққат обрӯ-эътиборингу, нуфуз ва матлабинг кимга керак!

Аслида, меннинг докторлик ишимни рад этиш осон эмасди. Чунки жанобингиз бу соҳада юксак илмий даражани хатм қилган чоғимда «жаваскор тадқиқотчи» эмасдим. Номзодлик тадқиқоти билан докторлик ҳимоялари орасида ун саккиз йил утган бўлиб, бу вақт орасида чоп эттирган тургта йирик китобимдан утаси, ҳар бири алоҳида-алоҳида докторлик даражаси ва профессорлик унвонига муносиб мустақил, жиддий тадқиқотлар эди.

Қолаверса, бугун бир нарсани фахр билан қайди ётаман. Мен бетайин, беватан, кимсасиз бир шахс эмасман. Аллақайқлардан бонин оғиб келиб қолган ёки ҳаловат, бошинана истаб қайқлардангир «жаннат» истаб юрган. Ортимда уз Ватаним, халқим, устозу шоғирдларим бор.

Барибир... Ун йиллар мобайнида илмий иш ёзавриб ва ҳимоя қилавериб кузим пишиб қолгани бонс биламанки, тафтишхона (ВАК) деганингиз шундай жойи эканки, истага — ҳар қандай ишнинг утказани, истамаса — ҳар қандай кашфиётни ҳам рад-бадал қилади. Бунинг бир мингу битта йули бор. Эҳтимол, бор нарсани бугкул йуққа чиқариш амри маҳолдир. Бироқ то ҳақиқатни рубга чиқараман дегунча баъзан тадқиқотчи қариб-чуриб кетади, соглигини йуқотади ёки нинга яроқсиз ногирон бўлиб қолади.

Дунёда нима ёмон, ҳасад, мубҳамлик, ҳақсизлик, туҳмат ва ногаҳон мусибат ёмон. Бошимда ҳар хил таҳликални фикрлар чарх ура бошлади. Меннинг ишимни олий тафтишхона... хитой тилидан мутахассис булган бир шахсга ёлиқ (қора) тақризга берган

булиб, у бизникиларнишг «илтимосига» кура узича бошлаб раддия ёзган ва ишимни бусбутун йуққа чиқазган эди.

ИККИНЧИ МАКТУБ

Хуллас, содир булган воқеа хусусида Шароф акани хабардор қилсаммикан, деб уйлаб қолдим. Аввал андиша голиб келди: улкан давлат иши билан банд булган бир улуғ инсонни безовта қилиш одобданмикан? Бунинг устига, куриниб турибди, сиҳати яхшимас. Республикада ва унинг ташқарисида галямис одамлар борга ухшайди. Вазият огир. Хаво рутубатли. Нима қилиш керак? Борингки ишим унгидан келмай, рад этилган тақдирда, яъни менга жуда ёмон булганда нима буларди? Доктор, профессор булмаганини куймабдимми? Улиб қолмайман-ку. Кел, дин кетса кетсин, иймон кетмасин. Уёги бир гап булар. Хуллас, каттага айтмасликка жаҳд этдим.

Бироқ!.. Башарти айтмасаму, иш пачава булгандан кейин у киши эшитиб қолса нима булади? Хафа булмайдими, дилин огримайдими? «Қачон бирон қийинчилик туғилса, тортинмасдан келавер» демаганмиди?..

Куйингки, ортиқча мижговланиб утирмасдан, бир тахта қоғозга арзи ҳол ёздим. Ҳеч кимдан шиква-шикоят ҳам қилиб утирмадим. Жиним ёқтирмайди ҳар хил урғочи гапларни. Нима кераги бор? Турфа шубҳаю гумонлар, куз ёшлари, оби-дийда билан унинг бошини қотириб утириш не ҳожат! Фақат: ВАК менинг проблемамни тушунаяпти чоғи. Қора тақриз ёзган киши ҳам биздан мутлақо йироқ, узиним... хитойшунос экан, деб воқиф этдим. Сунггида, агар лозим топсангиз, башарти малол келмаса... у ёқдагилар менинг тақдиримга холис ва ҳалол муносабатда булишса... мазмунида бир нарсалар деган булдим.

... Бир кунни домла Матёқуб Қушжон менинг ишимга катта хужайишлар аралашаётгани, Оқилхон Салимов олий тафтин шмаҳкамасига қунгироқ қилиб, тадқиқотим тақдирини илмий-холпсона ҳал қилишларини сурабди, деган гапини айтиб қолдилар.

Қисқаси, диссергацияни иккинчи марта, бу гал четга тақризга юборишган. Таниқли таржимашунос мутахассисдан катта ижобий хулоса келибди. Аммо Эксперт кенгашида марҳум Л. Бархударов яна хархаша қилиб, учинчи тақризга беришни талаб қилибди.

Ниҳоят, учинчи ҳакамнинг иродаси билан мушкуллим осон булди: ишим сўзсиз тасдиқланди.

Шундай қилиб, бутун 82-йил ташвиш, таҳлика ва саросималар билан утиб кетди.

Ўзбек мардумда орият кучли булади. Яшириб нима қилдим. Ўз иродамга қарши бориб, бутун йил давомида майхурликка берилдим. Кайф-сафо! Дунёни сел босса тупингимга чиқмайдиган булди. Уйлайманки, шу бадмастлик мени нақд ҳалокатдан сақлаб қолди. Акс ҳолда, мудҳиш хусуматга чидаблмай, юрагим тарс ёрилиши турган гап эди (бу даҳшатли ҳодиса — икки марта устма-уст қамровдор инфаркт олти йилдан кейин барибир содир булади).

Роса бир йил деганда ишим тасдиқланиб, юзим ёруғ булди. Уша кун, уша соатданоқ ширакайфлик балосидан яна халос булдим. (Май ичишни макруҳ деб биламан).

Ниҳоят, олам гулистон бўлиб, Тошкентга қайтганимда... маънавий валинеъмат, покдомонлик тимсоли булмиш улуғ инсон Шароф Рашидовнинг тобут узра ётгани устидан чиқиб қолдим. Э аттанг. Сунгги мартаба бир оғизгина ташаккур сузини айтишга улгурмадим. Кечикдим!..

ИСТИҚЛОЛ ШАРОФАТИ

Шароф Рашидов вафотидан кейин одамлар орасида ҳар хил миш-мишлар тарқалди. Эмишки, бу муътабар зот ҳечам улмаган, балки хорижга бош олиб чиқиб кетган. Қачонки улкамизда омон-омонлик бўлиб, жумҳуриятда ҳуррият қарор топса, ана ушанда у бошини мағрур кўтариб, ёруғ юз билан Ватанга қайтиб келаркан.

Шахсан мен бу гапга ишонаман. Зеро, халқ ҳеч қачон ўз севган қаҳрамонини «улдиргиси» келмайди. Ғалат: халқ оғзаки ижодиёти, халқ тахаййулоти (фантазияси) билан тақдири азалий ва абадий — инсоннинг бу дунёдан муқаррар кўз юмиши сира бир-бири билан муроса қила олмайди. Зотан, халқ даҳоси қаршисида таъзим қилмай иложимиз ҳам йўқ. Офарин! Дарҳақиқат, жонажон Ўзбекистонимизнинг бир йиллик мустақиллик байрами Шароф Рашидов таваллудининг 75 йиллигига уланиб кетди...

ЯХШИДАН ШАРОФАТ

Умр бўйи шундай кишини учратмадимки, уни кат-

таю кичик, ёшу қари барча бирдай яхши инсон деб таниса. Мабодо, фараз қилайлик, дунёда лоақал бир донга шундай зоти пок топилган тақдирда ҳам, у наинки яхши одам, умуман одам эмас. Балким, авлиёдир у? Йўқ, авлиё эмас. Авлиёларнинг ҳам рақиби булганда. Ажабмас, пайгамбардир? Йўқ, пайгамбарларда ҳам ганим булган. Эҳтимол, астағфирилло... худодир? Ё раббий, Парвардигорнинг узига ҳам мункир булганлар оз эмас. Вожаб: инсоний салоҳияти ва илоҳий мавқеи қанчалик юксалиб боргани сайин уларга нисбатан гаразли шахслар, тудалар ёки маслаклар камайиб ёхуд йўқолиб бориши урнига, билъакс, душманлар сафи ортиб боравсраркан...

Қайсидир бир улуг зот деган эканлар: кишининг нечоғлиқ улуглиги унинг душманлари сони билан белгиланади.

Агар мен бугун узбек халқининг севимли фарзанди, атоқли давлат ва жамоат арбоби, ёзувчи Шароф Рашидов ҳақида уз билганларимни ёзиш учун қўлимга қалам олган эканман, бу инсонни ҳаммадан кўп билганим учун эмас. Йўқ, қарийб эл қатори танирдим у кишини. Мени хайрон-лол қолдирган нарса шу бўлдики, у ҳазрати инсонни жуда яқиндан билган, ҳамнафас ва сирдош булган кимсалар... жим қолишди. Бунинг сабаби маълум, албатта. Унинг номини, вафотидан сунг, қалин, мубҳам, қурғошиндай оғир сирлар пардаси билан ураб олишди. Вақтида ундан кўп марҳаматлар қўрган, қўзини ёгини сган, барчага отини қашқасидай маълум бир бетавфиқ шахс эса «рашидовчилик» деган чучмал бир уйдирмани туқиб, ҳамма ёққа жар солди. Бошқалари ҳам, хоҳ фирқа раҳбари ёки маҳкамачи булсин, хоҳ ҳаётлигида унинг атрофида киргиттон, ялтоқланиб юрган шоиру шуаро булсин, хоҳ олиму олимвачча булсин, марҳумга кетма-кет тош ота бошлашди. Улар уша отилаётган тошлар, водариг, узлариға ва, охир оқибатда, бутун узбек халқига келиб тсгаётганини ҳам пайқамасди. Фисқ-фужур бозори қизигандан қизиди. Гараз ва ҳасад бир даҳшатли юҳо экан. Афсус ва надоматлар булсинки, баъзида баҳарнав узининг лафзи ҳалоллиги билан танилган кишилар ҳам, иймонини ютиб, оқни қора деб курсатишга уриниб қолди. Кимдир узини нимадандир оқлашга ёки муҳофаза қилишга, кимдир қандайдир янги унвону лавозимдан умидвор бўлиб, яна кимдир балким «ҳар эҳтимолга қарши», гўё бало-қазоларнинг олдини олиш учун дегандай...

Бу уртада яна бир тонфа одамлар бор. Эл-юрт ҳурматида бўлиб келган, Шароф акани жумҳурият оқсоқоли сифатида билган, у билан елкама-елка хизмат қилганларни назарда тутаман. Буларга нисбатан: бир оёғи турда, бир оёғи гурда, дейди халқимиз. Бундай олганда, уларнинг йуқотадиган нарсаси ҳам йуқ. Айтиб булмайди, ким билсин, иссиқ жон, уларнинг марҳум билан ораларида хизмат юзасидан паст-баланд гаплар утгандир ҳам. Бироқ! Раҳматлик Шароф Рашидовдан улар марҳумнинг то сунгги қунаригача барибир рушнолик қурганини одамлар билади, ахир. Бу тонфа кишилари ҳаммадан қизик «хунар» кўрсатди. Чунончи: давр шамоли қасққа қараб эсса, ўша ёққа етти букилиб таъзим қилади. Агар юқори мансабдор доираларда марҳумнинг номини булгаётган булишса — шайтон томонидан туриб зикр қилади. Мабодо ни-соф-адолатнинг қули баланд келса, дарҳол раҳмон томонига утиб олишади. Хуллас, голиблик ҳамма вақт уларнинг томонида булади. Шурлик Шароф Рашидов. Бунчалар тошингиз енгил булмаса! Айни бир одам Сизни маломат қилиб ҳам, маҳобат қилиб ҳам кун кўради. Қанчалар тубанлик, мутелик, манфурлик. Ер остида сукут сақлаб ётсангиз ҳам улусиз, бу тирик муртадлардан беқисс устунсиз, устунсиз.

Сиз ҳамма учун ҳурматли эдингиз. Ҳатто халқнинг тилига ва дилига тушган шу иборани ҳам таҳқир қилмоқчи булдилар. Йуқ, қанчалик чиранишмасин, Сиз ҳаммамиз учун ҳурматли эдингиз ва шундай бўлиб қолдингиз. «Яхшидан шарофат, ёмондан касофат» дейдилар. Сиз элимиз-юртимиз учун шарофат тимсоли бўлиб қолдингиз.

Ёшим бир жойда. Ўзим катта сиёсат ёки раҳбарликдан йироқман. Мана роса қирқ йилдан буён академия ва дорилфунун тупроғини ялаб, илм-урфон, ёзув-чизув, домлачиликда юрган одамман. Фирқа азёси ёки «рашидовшунос» ҳам эмасман. Бас, марҳумни маҳобатлаштиришдан манфаатдорлик жойим йуқ. Катта раҳбарият даргоҳида салкам чорак аср давомида жумҳуриятимиз ва халқимизга бош-қош бўлиб келган бу инсонни яқиндан билмайман. Бироқ, бундай уйлаб қарасам, икки маротаба Шароф ака билан юзма-юз туриб гаплашганман, каминанинг у киши ҳақида билганларим ҳам унинг арвоҳини шод этиш, «ўзбеклар иши» журигида минглаб жабрдийда одамларимизнинг синиқ кунглини кутариш учун асқотади-

ган баъзи нарсалардан воқиф эканман. Зеро, таниқли табиб, мумиёшунос ва олим Одил Шокировнинг китобларида уқиганим бор:

*Синса кунгил шишаси тадбир ила булмас бутун,
Устухон эрмаски они рост қилса мумиё.*

Нима?! «Кунгил шишаси»? Кунгил қолдимми... Не-не шоҳлар, бошлар, устухонлар синиб кетди. «Пахта иши» деб Рашидовни, Рашидовни деб меҳнаткаш узбек халқини бадном қилдилар-ку. Бутун бир халққа қора юрагида қора ҳасад ва оғу, пинжида ханжар яшириб юрган Гдиян билан Ивановларни-ку «тушунса» булар. Узимизнинг буёқдагилар, узларини «халқчи», «адолатпеша», «жабрдийда» деб юрган, билибми-билмайми, уз халқининг юзига оёқ қўйган падаркуш, мунофиқ, курнамаклар ҳақида нима деймиз энди?...

ТАВАЛЛО ЕКИ ТАВАККАЛ

Низомий кучасида турган маҳалимизда (бу етмишинчи йилларнинг охири булса керак), бир куни уйимизга Муҳаммадали Қўшмоқ келиб қолди. У яхши шоир ва зукко тадқиқотчи булишидан ташқари, дилбар ҳам суҳбати ширин бир инсон. Бунинг устига шоҳмодда зийрак рақиб. Аммо шуниси борки, кейинги вақтларда уйинда маҳорати жуда ошиб кетганидан шоирона лоф урса-да, менга нуқул чап беради... Уни қуриб қувониб кетдим. Роса мириқиб дона сурарканмиз деб.

Аммо бу гал у сал паришонроқ қуринди кузимга.

— Қани, бахайр, шоир? Тинчликми? Хомушроқсиз? Лофни қуйингу, мияни пешланг. Қулга тушдингиз. Баҳона инobatта олинмайди. Рухни отга қурбон қилиш нималигини бир курсатиб қуяй! Ҳаддингиздан ошаяпсиз, иним. Ҳой, шоҳмотни олиб чиқ! Дастурхон, дегандай...

Қарасам, чирог ёқсаям кунгли ёришадиганга ухшайди.

— Ишлар чаток, — дейди у «ёрилиб». — Хабарингиз бор, беш хоналик уйда тураман...

— Беш хоналик? Буюрсин. Ошигингиз олчию...

— Унчаликмас. Гап шундаки...

Хуллас, маълум булдики, бир хонадонда уч оила: Муҳаммадали уз бола-чақалари, кекса ота-онаси ҳамда мусибатга учраган муштипар синглиси бир этак чурва-

қалари билан тиқилишиб қолган экан. Начора, ҳамдардлик билдиришдан узга чора йуқ.

— Менимча, чораси бор, — деди у. — Беш хоналик уйни битта икки хоналик ва бир уч хоналик квартирага алмаштирса булади. Уйнинг сатҳи торайса ҳам майли.

— Жуда соз. Уй алмаштириш билан шутулланувчи махсус идора бор. Ушаларга ариза ташланг. Биласизми, иккита кичик квартирани битта катта уйга алмаштиролмай сарсон булиб юрганлар ҳам кам булмаса керак. Шартта...

Менинг жуяли талбирим нима учундир суҳбатдошимга ёқинқирамади.

— Домла, узингиз ёрдам бериб юборсангиз булмайдими?

Мен ханг-манг булиб қолдим. Қандай қилиб? Ие, даллолманми? Узимнинг турган ҳовлим манови булса. Дсворлари ёрилиб кетган. Устимга аганай деб турибди. Осмондан ёққан бир ҳовуч ёмғир устимизга уч ҳовуч булиб тушади: томлар илма-тешик. Қўйингки, кулбамизга киришга қўрқади одамлар.

Бу гапларни айтсам, минг андиша билан қадам ранжийда қилган бир ҳожатманд шурликнинг дили огрийди. Нима қилсам экан? Бироз ишакка кетган булдим, гапни ҳазилга йўйиб юбордим.

— Оҳ, беғубор иним-а, қанийди қулимдан келса. Бир Сиз эмас, бутун дунёдаги беҳонумон шоирларни уйлик-жойлик, ваталик қилиб юборардим.

— Қулингиздан келади.

— Нима бу, ҳазилми, дустим? Мендан уй-жой илтимос қилиш бирон нотавондан илмий рисола ёки шеър ёзиб беришни илтижо қилишдай, ақл бовар қилмайдиган бир нарса. Ундан кура, бир қул шоҳмот...

— Йуқ, домла, ҳазиллашаётганим йуқ. Жиддий.

Сал энсам қотди. Пешона тиришди. Қаршимда утирган одам бир сипо, фозил, бунинг устига шоир ва яна меҳмон булса... Мен ҳамон унинг илтижосини жиддий қабул қилмаётган эдим. Узи шунақа галати-роқ йипит. Ҳазили билан чинини ажратиш амри маҳол. Гаплари алланечук тагдор. Коса остида ним коса, дегандай... Муддаосини англаб етгунча паққос ёрилиб уласиз. Соқовни тушунса булади, имо-ишорасидан. Аммо Муҳаммадали Қушмоқни уқиш учун қушалоқ фаросат ҳам камлик қилади.

— Кулингиздан келади, домлажон. Йуқ, деманг. Бир озиб-эзиб...

— Ҳой афандим, мени қасамга тираманг. Ундан кура, мана, шоҳмот ҳам келди. Бир қургина. Қурқаяпсиз, а? Кейинги вақтларда жуда ҳавосини олганманда...

— Майлию, аммо ҳалиги гапга хўп деб юборинг.

Рости, нима деб важ кўрсатишни ҳам билмай қолдим. Жудаям бунчалик шилқим эмас эди-ку. Нима бало, сал ҳалигидай... Кайфи бор десам, ухшамайди. Ё шеър эзавериб ҳаёли паришон бўлиб қолганмикан шурликнинг?

— Менга қаранг, Муҳаммадали, — дедим ахийри сабрим чидамай. — Сиз мени шаҳар ҳокими билан алмаштириб қўймайсизми? Ё уй тақсимловчи бирон тўра билан. Битга-яримтаси ё лаққиллатдимиз Фалончининг қулидан келади шу иш, деб. Ишонманг. Нима, битга-яримга одамга уй олиб берибманми?!

— Ҳа-да.

— Ёпирай, қачон, кимга?

— Менга.

— ...Сизга?! Қандай қилиб? Биринчи марта эшитиб туришм.

— Оббо, домласи тушмагурей... Ёдингиздан чиқибди-да.

Шундан сунг у тўрт-беш йил муқаддам қандай қилиб унга «уй олиб берганимни» эслатди. Маълум бўлишича, бу гап шундай кечган экан:

— «Бир куни уй-жойим йўқлиги боис (биласиз, узим Қўқон музофотидан буламан), йиглагудай бўлиб, сизга ҳасрат қилиб қолдим. Мендан райижроқум қолмади, туман ва шаҳар катталари қолмади, ҳокимга ҳам шаҳсан учрашиб арз-ҳол қилдим, аммо ҳеч кимдан нажот йўқ. Нима қиларимни билмай бошим қотди. Бор-ей деб Қўқонга кетиворай ҳам дедим.

Шунда сиз айтдингизким: хизмат поғоналаридан қанчалик қуйи тушиб борган сайин одамлар шунчалик майдалашиб боради... Юз таваллодан бир таваккал яхши! Сиз туппа-туғри Каттақоннинг узига мурожат этинг. «Қандай қилиб?» десам, менга у кишининг уй манзилгоҳларини бердингиз. Мен уша кунлик Шароф Рашидовнинг уйларига хат эзиб, аҳволим ночор эканини батафсил баён этдим. Орадан ун кушлар чамаси утар-утмас, шаҳар ҳокими хизмат жойимга хат йўллабди — «Сизга ажратилган уйнинг

калитини олиб кетинг» деб. Шундай қилиб, шарофатингиз билан камина беш хоналик уй олганман».

— Ҳим... Ғалат. Кошкниёди ёдимда булса бу гап. Аммо менинг шарофатим эмас, Шароф аканинг шарофати билан бўлибди бу иш, — дедим.

— Йўқ, сизнинг ҳам шарофатингиз билан, — эътироз билдирди бу «ғалати» суҳбатдошим. — Гап шундаки, яхшилик ҳар хил бўлади. Биров қулидан, биров тилидан, биров дилидан яхшилик қилади. Қўлдан бировнинг ҳожатини чиқариш қўлингиздан келмаслигини биламан. Яшаб турган жойингизни қўриб турибман. Лекин сиз менга тилингиздан ва дилингиздан яхшилик қилдингиз. Ва уни унутдингиз! Мен буни ҳеч қачон унутмайман.

Оббо муғамбирей! Нсга бунча чайналади десам, бусқда гап бор экан-да.

— Ха, энди, карнайчидан бир «пуф», дейишади. Бир «пуф» деб қўйган эканман-да. Шу ҳам гап бўлибди...

— Фалсафа шунда-да. Кошкниёди барча дунё «карнайчилари» уша бир «пуф»ни бировдан дариг тутмаса. Бу ёруг жаҳоннинг қиёфаси яна ҳам ёруг, мунаввар, олам гулистон бўлиб кетарди-ку. Бировлар пуфлаб, сунаётган чўғни яширатади. Бошқа бировлар пуфлаб, ёгинини баттар аланга олдиради.

Муддао яқунга оққан энди. Гапнинг бўёгини ҳам ҳазил-мутойинбага бурдим.

— Мен шоирсиз десам, Сиз файласуф ҳам экансиз-ку.

У ҳам ҳазилга ҳазил қилди:

— Ҳуш, нима қилдик энди?

— Нимани нима қилдик?

— Нимани буларди. Алмаштиришини-да.

— Ха-а. Йўқ, бутам. Бу гал кечикибсиз. Билсам, мен Сизга яхшилик қилиб бўлибман. «Мурувват халтасида» узларига ҳеч вақо қолмабди энди. Бўёгига маъзур тутгайлар.

Роса кулишдик. Менга бир нарса нашъа қилди. Аслида, Муҳаммадали Қўшмоқ бизникига бу сафар нажот нестаб келгани йўқ. Эҳтимол, эслаёлмайман, уша кезлар бошимга бирон оғир мушкулот тушиб, тангу тор аҳволда тургандирман. Шонр менга «яхши инсолигимни!» иқрор қилиш, далда бериш учун атайин уша «тадбирин» уйлаб топгандир. Ҳафсалани қаранг. Нима булгандаям, мен бу катга мурувват ва

одамохунликни Шароф акага нисбат бсраман. Инсонни, айниқса ночор, ҳалол-покиза инсонни, қаламкаш, истеъдод соҳибини, унинг чеккан заҳматини эъзозларди худораҳмати Шароф Рашидов.

Дунё остин-устун бўлиб кетар балким, ammo бундай нарсалар унутилмайди. Тоабад.

Бизга бу улуг инсондан энг муътабар мерос бўлиб қолган нарса — эзгулик.

НОМИ ЭЗГУЛИК ТИМСОЛИ ЭДИ

Етмиш туртинчи йиллар булса керак. Дорилфунунда куним кун, туним тун. Журналистика факултетида таржима назарияси минбаргоҳи (кафедраси) очилган. Уша собиқ Иттифоқда биринчи. Тугриси, бутун соғлигимни уша срда йуқотдим. Минбаргоҳдошлар Нажмиддин Комил, Тилак Жура, Маъфират Шомансур қизи ҳам. Узим ушанда икки қултиқтақда юраман. Вақт зиқ. Университет кутубхонасида мавлоно Сотимовнинг марҳамати билан каминага бир хона ажратишган. Уша срда яшайман ва ишлайман. Узимнинг уй кутубхонамни ҳам кучириб обориб беришган. Иш қайнайди.

Қисматимни қарангки, ҳаётда, илмий ва маданий жабҳада қуриқ очиш менинг чекимга тушади нуқул. Ҳеч қачон бировнинг насибасига шерик бўлмаганман, бировнинг урнида ишламаганман. Қандай соз, деб уйларсиз, ҳурматли уқувчим. Созликка-ку соз-а, янгилик ҳеч қачон узига осонликча йул очганмас. Ҳар гал уз киндигингни узинг кесишингга туғри кслади.

Агар бутун муаммо фақат шунда булсайди! Буннинг устига одамлар уртасидаги бахиллик ва ҳасад ҳам қушилиб кетди. Бахиллик «умуминсоний» чиркин ҳодиса. Унда на мазҳаб, на миллат, на инсоф, на жинс ва на динат бор. Мен йуқотган соғлигим, бир неча навқирон фасллари зос кетган умримга ҳам ачинмайман. Эсизки, уша етмишинчи йилларда уз азамат ва содиқ сафдошлариму шогирдларим билан бошлаган ишларимизнинг қанчалар долзарб ва нечоғлик муҳимлигини журналистика куллиётининг уша даврдаги раҳбарияти тушуниб стиши учун нақ йиғирма йил керак булди. Тўрт қарра беш йиллик-а! Ҳозир ҳам уша эски «фахрийлар» таржимачилик таҳсилнинг қанчалик кераклигини англаб етдилар, деб уйлайсизми? Қасқда! Фақат яккаш ҳаётнинг узигина қозилик қилди. Мана

энди хурриятга асосланган кўпмиллатли ва кўптилли жамиятимизга, давлат маҳкамаларидан тортиб, турли завод, корхона, нашриёту-матбуот, илмий ва маданий муассасаларгача тил билгич таржимонлар қанчалик зарур эканлиги ошкор бўлиб қолди.

Ингирма йил! Қанчадан-қанча рағбат, янги ғоя, тархи тоза фикрлар, тадбиру тадорикларга зомин бўдилар. Бир вақтлар биз талабалар шаҳарчасида содир бўлган ғалаёнларнинг ташаббускорлари, ёвуз ниятли бадкирдор одамларни кундуз кунни чироғ ёқиб қидирдик... Наҳотки бу фақат студентларнинг кирдикори, ё бўлмаса фақат нон ва маблаг тақчиллигининг оқибати бўлса? Шундаймикин? Лекин булардан ташқари, балки булардан ҳам олдин ёшларнинг зардасини қайнатаётган даҳшатли бир куч борки, бу уларнинг таълим ва таҳсилдан ялпи норозилиги эди. Қўйингки, ижтимоий фаишардан ўқув тарҳлари алламаҳалгача эскигча қолиб келди... Сийқаси чиққан ғалча тафаккур («пул-мол-пул», 1905 йил урис инқилоби, Ақраб тунтаришининг жаҳонушумул аҳамияти ва ҳоказо) ҳар қандай чидамли азаматни ҳам тарс ёриб юборадиган улғундай зерикарли чўмал чўпчаклар... Илм бошқа, ҳаёт бошқа!

Уша стмишпнчн йшларда биз ишлаб чиққан инзом, тизма, дастур ва қўлланмалар, янги махсус дарслар, машварат (семинар) машғулотлари, амалий сабоқлар куллиёт раҳбарларининг кўзини қамаштира бошлади. Қандай қилиб бўлмасин, бизнинг «думимизни тугушга» қасд қилишди. Комиссия тузилди. Асаббузарлик бошланди.

Мен ҳар хил тўхматларни бошимдан кечирган одамман. Лекин бу ғалгиси сурбетларча қилинган ошқора тўхмат бўлди. Олти кишидан иборат «комиссия» олдида утирсак упоқ, турсак сўпоқ бўлиб қолдик. Қилинган ишларнинг барчасини қилинмаганга чиқазишди. Епирай! Одамлар намуноча без бўлмаса-я. Осмон узок, ер қаттиқ.

Хуллас, «комиссия» аталмиш ашаддий бадният туданинг 7 саҳифалик гирт ёлғон хулосасига қарши 43 бетлик раддия ёзиб, уни чиroyёли муқовалаб, проректор Э. Н. Куценкога киритиб бердим. Инсоф юзаидан айтиш керакки, марҳум Николай қизи Элеонора опа ўзи бесўнақай вазндор аёл булгани билан, анча тадбиркор, гапга тушунувчи, қув ва мард аёл эди. Дорилфунунда у ўзини қарийб якка-ҳоким ва уқтам сезарди.

Биринчи проректор билан иш юзасидан гаплашиб утириб шу нарсани тушундимки, беканинг мени тушунгиси йуқ. Шамол эсадиган томонга қараб бақирма, овозинг зое кетади, дейдилар. Уни ҳам тушуниб ксрак. Менинг муҳолифларим бели бақувват одамлар: ҳар бирининг орқасида филдай амалдор қариндошлари бор. Наинки ректор, улардан вазирнинг ўзи ҳам ҳадик олади. Мен кимман? Университетдаги юзга минбаргоҳдан биттасининг мудури, атиги фан номзодиман бор-йўги. Шунда бир ҳийлаи шаръий миямга келиб қолди. Гап орасида, узимни анойига солиб, жайдари бир ҳолатда, билинар-билинимас мингиллаган булдим:

— Дарвоқе, нега айтмадинг деб утирманг, менинг Шароф Рашидовга ҳам қулим стади...

Тавба! Интиҳойи беозор бир луқмадан опанинг бирдан авзойи узгарди. Менга тупос анграйиб қараб турди-да, ҳеч нарса демади. Фақат: иккала кўзини маъноли қисиб қўйди. Бу «тушундим» дегани.

Уқ мулжалга теккан эди. Чиқиб кетдим. Сувга чукаётган хасга ёпишади, деган гап бор. Мен хасга ёпишганим йуқ, подшоҳи аъзамнинг узларига ишора қилган эдим. Бошқача айтганда, бу гапларнинг теги охир-оқибатда пошшоликка бориб этиши мумкинлиги журигидан уни огоҳлантириб қўйдим. Тўғри қилдимми? Рашидовнинг номини шафе келтиришга маънавий ҳаққим бормиди? Ким менга бундай ҳуқуқни берган.

Ҳа, тўғри қилдим. Гап ҳақ-ҳуқуқда эмас, балки ҳаёт-мамот устида борарди. Нега энди мен кўз нурларим билан сугориб парваришлаган илмий ҳаётим, орзу-армонларим, кслажагим, шогирдларим, мактабимни қандайдир ғаламисларга қурбон қилишим керак? Йуқ, ҳақиқат букилади, лекин синмайди. Менинг эътиқодим эса бунинг акси: ҳақиқат синади, лекин букилмайди.

Узим ҳақимда жицдай. Камина тоғдай ноҳақлик, булутдай зулмат остида қолган кезларимда, иссиқ жоп, ниҳоятда тушқунликка бериламан. Қабоҳатни «қабул» қила олмайман. Аслида, дунёнинг ишлари муросайи мадора. Аммо мен муроса қила олмайман. Ҳзим билан, виждоним билан. Шуниси борки, дилимининг таг-тагида барибир ҳақиқат, тўғрилиқ чироғи милтиллаб ёниб турали. Эътиқодим шуки, барибир тўғрилиқ синиб чиқади. Худога шуқр, бошимда тегир-

мон тоши бугдойдан ун тортган маҳалларда ҳам чидаганман. Чидаганман ва ёруғ ниятимга етганман.

«Рашидовга ҳам қудим стади» деганимда, мен Куценкони алдадимми? Йўқ. Чиндан ҳам, у соф ниятли барча кишиларнинг тоғи эди. Унга ҳамманинг қули старди. Мен унгимда ҳам, тушимда ҳам у билан дийдор куришганман. Хаслимда у билан доимо «гаплашиб» ва «маслаҳатлашиб» юрар эдим. Эл-юртга шундай улуг инсон раҳнамо экан, иймоним комил эдики, ҳар қандай аждаҳо ҳам ожиз, ҳар қандай дев ҳам чумолидай «бсозор», ҳар қандай фосиқнинг ҳам тили гулдираб қолади.

Элеонора Николаевна қабулига кириб чиққанымдан сунг бугги тагин ҳам қизиқ. Бадкирдор комиссия ҳамон шаштидан тушмаган, пичоғини қайраб турибди. Улар биби проректорни ҳам уругмчак уясидай ураб олган, лақиллатиб юришибди. Дуппимиз тор. Ит бул, бит бул, куп бул, дейишади. Улар куп...

Ниҳоят, галвирни сувдан кутарадиган кун стиб келди. Ректорхонага худди жанозага бораётгандай қадам ташлаймиз. Кузимиз стиб турибдики, боришимиз билан кафанимизни бичадишлар. Чирог ёкса дилимиз ёришмайди.

Шу пайт йулакдан Нсъматилла Отажонов деган бир наманганлик аспирантим учраб қолди.

— Қатъа бораяписизлар, домлайи киромлар? — деди у ишшайиб. — Нима гап, тинчликми? Намунча авзойинглар бузуқ? Билсак буладимиз?

— Билганимда қулингдан бирон нарса келармиди? Учраган жойингни қараю! Хе кепатангдан ургилдим. Лаҳадга кетаётимиз! — дедим заҳаримни сочиб, худди у айбдордай. — Мана ҳозир Элеонора хоним чақирган қулимизга паттамизни бериш учун. Яна саволинг борми? Хурсандмисан? Ана энди Наманганингга бориб диссертациянгни ёқлайверасан мазза қилиб...

Ҳайронман, намунча у шўрликка заҳар-заққум сочмасам. Ноурни пичинг-истехзолар Нсъматийни укдай тешиб юборди. Йингламоқдан баттар булиб, «ҳозир!!!» дедию, узини чеккага олди.

Биз Куценкониинг қабулхонасига кириб борганимизда, учта декан, икки проректор ва беш-олти чоғлиқ комиссия аъзолари ҳозирю нозир булиб, мени кутиб туришган экан. Рангим қув учиб, охирги уриндиқлардан бирига чўқдим. Мажлис энди бошланай деб турганда, телефон ногаҳонда жиринглаб қолса булади-

ми. Юрагим «жиг» этиб кетди. Ераббий, қандайдир бир яхшилиқни кўнглим туйгандай бўлди. Нима гап экан? Бизга тегишли бўлса-я, деб уйлайман.

— Алло, ҳим... Хуп бўлади. Йуг-э... Хотиржам бўлинг.

Бу антиқа сим қоқишдан сунг, Куценко бирдан жиддий тусга кирди. Тупланганларга юзланиб, қатъий ва чурткессар оҳангда деди:

— Маълумингизким, масала таржима назарияси кафедрасини... мустаҳкамлаш ҳақида. Ҳар бир одам мана шу курсатмадан келиб чиқиб нутқ ирод қилсин. Тушунарлими? Бошлаймиз...

Томдан тараша тушгандай, ҳамма ҳайрон. Нима гап узи?! Топшириқ бутунлай бошқача бўлганди-ку. Менинг эса оғзим қулогимда. «Эҳ, Худонинг даргоҳи кенг-да!» деб уйлайман. Комиссия куз унгимда лой бўлди-қолди. Ҳеч ким «миқ» этолмади. «Миқ» этганлар ҳам каминанинг фойдасига булбули гуё бўлиб чунонам сайраб кетдики... Биринчи бўлиб проректор Шоислом Шомахмуд угли Шомуҳаммад таржима назарияси минбаргоҳини асло епиб булмаслигини айтди. Минг бўлсаям хушёр одам-да. Журналистиканинг декани ёлғизланиб қолиб, узини панага урди: бета-рафга чиқди. Бу уртада роман-герман филологияси куллиятининг декани Ваганов ҳеч бир қутилмаганда, комиссия аъзоларини лол қолдириб, мени чунонам мақтаб кетдики. Маълум бўлишича, мен «ноёб истеъдод эгаси», астагфирилло, «олим» эканман...

Ис, уйлайман узимча, шундоқ топилмас матоҳ эканману, булар мени нега шунча калака қилади. Боринги, «муҳокама» йигирма дақиқа ҳам давом этмади. Упкаси шишган комиссия аъзолари ич-ичидан чапак чалиб қолаверди.

— Етарли, — деди Куценко опа муаммони ҳамирдан қил суғургандай ҳал қилиб. — Саломов, табриклайман сизни. Боринг, ишингиздан қолманг! Омад ёр бўлсин! Қандай яхши. Ҳамманинг гапи бир жойдан чиқди. Барчага жавоб.

Хоҳ кул, хоҳ ул.

Чиққандан кейин маълум бўлдики... Бир вақт қарасам, қорамағиздан келган, буйчан, луливаш Нейматий биз томонга ҳаллослаб келаяпти.

— Натижа нима бўлди? Яхшими?

— Яхшимас, аъло! — дедим мен уни қучоқлаб. — Нима бўлди узи?

... Ҳа, маълум бўлдики, биз маҳкамага кириб кетишимиз ҳамоно у Марказқумга, тарғибот ва ташвиқот бўлимининг мудури раҳматлик Искандаровга қунигроқ қилиб, аҳволимиз ниҳоятда танглиги, хусумат юзасидан, шундоқ ниҳаб турган минбаргоҳни тугатишайтганини айтибди. Барака топкур Искандаров (гурига нур ёғилсин унинг) уша заҳотиёқ Элеонора хонимга сиз қоққан. Ҳув ҳалиги қунигроқ-да!

Ҳа, омад деган нарса ҳақиқатан ҳам бор экан. Йиғитдан омад юз угирмасин, илоҳим. Омадсизлик ёмон.

Албатта, амал киниси сифатида Куценконинг жони Секанинг қулида. Кимсан Искандаровдай одамнинг гапини иккита қилиб бўлибди. Бироқ у (менинг ҳув ундаги «иншорам» ёдига эмасми!..) бу масаланинг иллизни чуқурроқ, Худо кўрсатмасин, худди Шароф Рашидовнинг узига бориб тақалади, деб уйлаган. Шу бонс, гапини юмалоқ-ёстиқ қилиб қўяқолган. Илалоқибат, кампина камтарин комиссия галаси ҳузурига бадбин «жиноятчи» бўлиб кириб, салкам «қаҳрамон» бўлиб чиқиб кетдим...

ТАСОДИФМИ ЕХУД ҚОНУНИЯТ?

Бадбинлик нақадар манфур ва жирканч. Одамлар орасида намунача ифтиро, фиёқ-фуҷур. Биз-ку дорилфунунда бировларнинг ҳақиға жаир қилмасак. Аксинча, иниятимиз ёруғ ва холис булса. Энди билсак, худди шу рушнолигимиз айримларни қаттиқ безовта қилар, ташвинга солар, уларга халақит берар экан. Ёруғликдан кузи қаманадиган кимсалар ҳам кам эмас экан-да.

Булиб утган воқеалар тасодифийми ёки қонунийми? Шубҳасиз, тасодиф унсурлари ҳам йуқ эмас. Ҳар қандай қонуннинг замирида тасодифлар ҳам мавжуд булади. Аммо муҳими, ҳар қандай тасодифлар замирида ҳам муайян муқаррарлигу қонуният бор.

Неча мартаилаб шохиди бўлди: ёмонлик яхшиликка ҳомила булдомайди ёки аксинча. Ёмон нарса бошқа бирон нарса туфайли эмас, асли уни ёмон. Ҳар қандай эзгулик муқаррар бошқа бир эзгуликни чақиради. Ҳар қандай ёвузликнинг ҳам «мукофоти» ёвузлик булади. Муқаррар. Олайлик, кимки марҳумга тош отса, хусусан агар у мусулмон булса, уша тош узига ва наслига, авлод-авлодларига замбарак уқи бўлиб тегади. Отасини улдирган қотилнинг авлодлари тоабад

«падаркуш» деган иснодга қолади. Ахийри тавқи лаънатга учрамай иложи йуқ. Икки дунёда ҳам қисматдан қочиб қутулолмайди.

Бировни ноҳақ улдирган одам узи қотилининг қулига тушаяпти. Бировнинг гурини кучирган мурдор узи икки газ жойга зор. Бировни тухмат билан қаматган нокас узи ҳам ифтирога учраяпти-ку! Таъна эмас тавба: шундоқ куз унгимизда содир булиб турибди-я булар барчаси. Нега калтабинмиз ва кечмиш нохуш воқеалардан хулоса чиқариб ололмаймиз?

Таржима назарияси минбаргоҳига уюштирилган фитна совуннинг пуфагидай ёрилгандан сунг... Айтишга ҳам тилим бормайди.

Бир кун Нажмиддин Комил билан бирга роман-герман филологияси факултетига бордик. Таржима соатларини олиш учун. Декан Ваганов бизни айрича бир хушгудлик билан қаршилади.

— Келинглр, хизмат? — деди табассум билан.

— Дарс соатлари керак эди.

— Қанча?

— Куп!

— Огзингларга сиққанча айтаверинглр.

— Саккиз юз соат.

— Йуқ, булмайди. Бир ярим минг соат бераман. Уйлаб қарасам, бизнинг факултетга узбек тили дарсларини ҳам қуйиш керак. Унинг соатларини ҳам сизнинг кафедрангизга бераман. Истаганча олинг. Бош устига. Фақат... қаргамасангиз булгани.

— Йуғ-э... Нима деяпсиз? Нега қаргар эканман?

— Жиддий айтастибман, жон дустим. Мени дуоибад қилманг. Булган иш булди. Қаршингизда айбдорман. Фақат қаргаманг. Тавба қилдим.

Ҳайрон булиб қолдим. Нега бу одам бунчалик додираб ётибди? Хатосини гарданига олиб турибди. Шунинг узи кифоя-ку.

— Менинг бировни дуоибад қиладиган одатим йуқ. Узим қарғишни ёмон қураман, — дедим уни астойдил ишонтиришга ҳаракат қилиб.

— Шафран кетди, — деди у қулини шоп қилиб.

— Қайси Шафран?

— Ҳалиги-да, баттол. Комиссиянинг раиси-чи.

— Ие, қаёққа кетди? Исроилгами?!

— Қанақа Исроил! Анов ёққа... Нариги дунёга рихлат қилди.

— Нечук, бстобмиди?

— Йук, соппа-соғ, отдай эди. Масков дорилфунунига турт ойлик малака оширишга юборувдик. МДУ ётоқхонасида узини осиб қуйибди.

— Ана холос! Вос-вос экан-да.

Ваганов менга шубҳали қаради. Гуё унинг улимига... мен айбдордай.

— Бояқишнинг ажали етган экан-да.

— Йук, дуоибад олди, — деди декан. — Мени маъзур тутинг.

Аммо иши унгидан келмади шурликнинг. Назаримда, ёмон одам эмасди. Хатосини англаган кишини ёмон деб буладими. Орадан бир йил утар-утмас вазифасидан бушатилиб, кун абгор булди. Шундан сунг менга нечукдир бошқача қарайдиган булиб қолди. Катта кучанинг нариги томонида кетаётган булса-да, худди боладай югуриб келиб, камоли хурмат билан куришиб-сурашади.

Орадан яна бир йил утар-утмас... Улди.

Уша маъзум комиссия аъзоларидан яна бировнинг куп утмай қули етиди. Бошқа бири — энг ашаддий фирқа котибаси булган аёлнинг онаси Бешкёк шаҳрида нора билан қулга тушиб, ун йилга қамалиб кетди. Номард аёлгинани қарангки, уз фирқавий шаънини уйлаб, онасидан расман воз кечиб юборди.

Қуйингки, Э. Н. Куценконинг ҳам вафот этганига ун йиллар булди.

У толлар ксеилиб кетди. У мансабу лавозимларда у одамлардан биронтаси ҳам йук. Қиссадан ибратли ҳисса шуки, таи менинг «менлигимда» ёки бировнинг «бировлигида» эмас. Бировга ёмонлик соғинган, унга чоҳ қазиган одамга яхшилик раво булмайдди. Даставвал бадкирдор кишининг узига юк тунади, қилган қилмишлари ҳасрат булиб, узини таққиб эта бошлайди. Сени қақшатган, дилингга озор берган бадгумон ва бадахлоқ кимсани дуобад қилиш шарт эмас. Ҳар бир нарса узини ҳисоб-китоблик. Виждонга, инсофга, диненату-иймонга ҳилоф ҳеч бир иш шундоқлигича утиб кетмайди. Бундан қандайдир фавқултабий маъно қидириш ҳам шарт эмас. Зеро, дунё узини шундоқ яралган. Қонуният шу.

БЕЛҒИБ ПАРВАРДИГОР ЕКИ БАНДАЛИК

Таниқли ёзувчи Мирзакалон Исмоилий билан Ша-

роф Рашидовнинг мураси келишмайди, деб эшитиб юрардим. Кимдан утган, нимадан бошланган, буёғидан куп-да хабарим йуқ. Элас-элас ёдимда қолгани шуки, Шароф ака элгинчи йилларнинг бошларида маълум бир муддат «Қизил Ўзбекистон» рўзномасининг муҳаррири бўлиб ишлаганида, Мирзакалон масъул котиблик қилган. Нима булган булса ушанда булган. Ҳар қалай, хизмат юзасидан.

Ўзбекистон тупроғида энг жабрдийда кишилардан кимни биласан, дессангиз, шу Мирзакалон Исмоилий эди, уйлашимча. Узоқ муддат урушда зобит бўлиб хизмат қилган ва то Берлингача фашистларни таъқиб қилиб борган. Жангдан қайтгач, узоқ муддат узимизнинг шуру турмаларида сиёсий маҳбус бўлиб ётган. Қўйингки, дузахий азоблар гирдобиде руҳан қаттиқ эзилган, мазлум бир инсон эди. Бандаси қисгани-ку қисган, Худойи таолодан ҳам бу ёруғ жаҳонда марҳамат кўриш қисматида йуқ экан раҳматликнинг.

Аммо истисодли адиб ва зукко мураббий бўлишидан ташқари, ниҳоятда моҳир, билагон, туғма таржимон эди. Шейрий таржимада Миртсмир булса, насрий таржимада Мирзакалоннинг олдида тушадиган булмаган. Бу икки адибимиз мактаб яратган мутаржим бўлиб қолди. Ҳар иккала ҳазрати инсон камоли камтарин ва камсуқум бўлишганидан ҳаёлиги чоғида уларнинг ўзбек адабиёти олдидаги хизматлари узоқ йиллар муносиб тақдирланмасдан келди. Ҳамма замонларда ҳам ўзи шу: ҳалвони ҳоким, калтакни стим сйди. Ялтоқ сарой шоирлари, мутеъ адибу удабо, мунофиқ мунаққидларнинг ҳамма вақт ошиғи олчи.

Шароф Рашидов «бу дунёдан ҳеч ким норизо бўлиб кетмаслиги керак» деган эътиқод билан яшайдиган киши эди. Билмадим, мана шу миселсиз огир ақидага охиригача содиқ бўлиб қололганми ёки йуқми. Ажабмас, унинг эътиқоди, ихтиёри ва имкониятидан ташқари нималардир булгандир. Чунки манфур ҳуқуқсизлигу яккаҳокимлик шароитида бундай миқёсдаги раҳбарларнинг ҳар бир қадами улчанган булади. Уларнинг нима деяётганию, нима қилаётгани нари турсин, иложи топилса, нималарни уйлаётгани ҳам қаттиқ кузатиб ва таъқиб қилиб борилади. Ўзи хоҳлаган ишини қилолмайди. Ниманки қилган булса, йулини топиб, азбаройи соҳиб тadbиркорлик ва доимий хавф-хатар остида яшаб қилди.

Лскин унинг юрағида орзу-армонлари қат-қат эли.

Канийди ихтиери узида булса! Эҳ, уша гап-да: нақадар чексиз ҳокимият қулида мужассамланган. Деярли ҳокими мутлақ. Жумҳуриятда гапини икки қиладиган куч йўқ. Қули узун. Айни вақтда ундан-да тутқунроқ одам йўқ. Анчайин бир гап учун ҳам Масков олдида жавобгар. Атрофини ураган купчилик казо-казолар кимлар эканини у вафот этганидан кейин ҳамма билди, тушунди...

Уша даврнинг хушёр кишилари шу нарсани англаб қолдиларки, Шароф ака олтмишдан ошганидан кейин одамлар тақдирига янада зийракроқ бўлиб қолди. У жумҳуриятда эътиборга лойиқ ишлар билан банд деярли ҳаммани: оддий сувчидан тортиб то ҳофизгача, ишчидан то вазиргача, қоровулдан то олимпача таниб, минглаб одамларни номма-ном билар эди. У ҳеч кимнинг тақдирига беварқ эмасди. Шунинг учун умрининг сунги палласида бир вақтлар қандайдир сабаблар билан аразда булган, ҳиммат кўрсата олмаган, кўнгил сурашга вақт тополмаган одамларни суриштира бошлади. Жилла булмаганда, қабулига келган бошқа бировлар орқали булса ҳам Катта салом топширадиган бўлди. Лекин биргина Мирзакалон Исмоилӣ ё қаторда, ё санокда кўринмасди. Жуда қаттиқ кўнгил қолган экан-да, деб уйлардим узимча. Нимадир қилишим керак эди. Бироқ... Қўлимдан нима келади? Оддий бир зисли булсам.

Саксонинчи йил булса керак, оббаҳолам. Бир кунги у кишига хат ёзиб, Мирзакалон ҳақида узимча фикр билдирмоқчи, унга каттаконнинг эътиборини қаратмоқчи булдим. Бордию, ораларида қаттиқ ганимлик булса, унда узимнинг тақдирим қандай буларкин, деган бир даҳшатли андиша ҳам йўқ эмасди. Э, булганча булар. Ахир, одамларнинг тақдирига беварқ қараб булмайди. Жуда ёмон булганда нима ҳам буларди! Қатордаги оддий одамман. Бунинг устига фирқасизман. Нимам бору, нимамдан маҳрум буламан. Қаловини топса қор ёнади. Етиги билан масалани кўйса булар. Яхши одамнинг дилида гина оз булади. Дарвоқе, охир-оқибатда мен фақат жабрдийда Мирзакалон Исмоилӣнигина эмас, Шароф аканинг узини ҳам уйлаяман-ку. Наҳотки шуни тушунмасам...

Кўнглим сезиб турибди, ҳурматли китобхон. Менинг мулоҳазаларимни дил-дилдан маъқуллаб турибсиз. Аммо ишлар мен уйлагандай бўлиб чиқмади. Йўқ, яхшиликка йўяверинг. Мен уйимни уйлаб була-

ман дегунимча... Бир куни не кўз билан газета саҳифасига боқайки, ёзувчи Мирзакалон Исмоилийга «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби» унвони берилибди. Оббо! Кимдир мендан олдинроқ улгурибди-да, деб уйладим. Балким Рашидовнинг узи қилгандир шу ишни. Нима булгандаям мен катта бир савоб ишдан маҳрум бўлиб қолдим. Узимнинг-ку ақидам шу: ёмонликни орқага ташла (то йўқ бўлиб кетгунга қадар!..), аммо яхшиликка шошил ва бошқаларни ҳам шунга қиста. Майли, ўша эзгу бир иш менинг номим билан боғланмаса ҳам, ишқилиб амалга оширибди-ку. Хайрият! Икки мусулмоннинг ораси муроСага келиб, яхшилик томонга огибди, бас, бундан-да улугроқ савоб иш йўқ дунёда!

Бир куни Зухриддин деган шогирдим билан домланинг уйларига муборакбод қилгани бордик. Аммо устоднинг авзойи, гап-сузларидан бирон мамнуният аломатини сезмадик.

— Курмайсизми, домла, шу ерда ҳам калака қилишди-да бизни! — деб қаттиқ гина қилдилар у киши.

— Нечук бундай уйлайсиз?

— Қанақасига каминна «санъат арбоби» булайини. Нима, мен артист ёки... отарчимидим!

— Йўғ-э, санъат арбоби бўлиш учун театр ёки сирк артисти бўлиш шарт эмас. Аввало, бадний адабиёт ҳам суз санъати. Актёр ҳам сузни ёзувчи, драматургдан олиб ўз санъатини ошкор этади. Қолаверса, бу жуда катта ва табаррук унвон. Мана Иззат Султон. У киши фан арбоби эмас, гарчи академик булса ҳам. Санъат арбоби!

— Э, шундай денг ҳали. Ҳим... Ҳали мен тушунмай хафа бўлиб юрибман экан-да...

— Албатта-да. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими булгингиз келувдими? Бу унвон кутубхона ходимлари, ҳаваскорлик тугаракларининг хизматчиларига берилади.

— Э-ҳа... Тугри айтасиз. Бундай тушунтириб ҳам қуйишмабди-и.

— Шундай. Каттаконнинг Сизга ҳурмати баланд экан-да, бундан чиқди, — дедим ўзимни ҳеч гапдан воқиф булмаган анойи одамдай кўрсатиб.

Бу гаплардан кейин раҳматлик Мирзакалон Исмоилий хижолат чекди. Унга боқиб мен ҳайратланардим: инсон қанча буюк булса, шунчалик содда буларкан-да. Назаримда, уч-тург огиз гап билан унинг кўнглида неча

ун йиллар мобайнида ин қўйиб қўлган оғир гина-гудуратлар бир зумда кутарилиб кетди. Эҳтимол, мажруҳ дилини қургошинидай эзиб ётган шубҳалар учун узи ҳам пушаймон булгандир. Зеро, Шароф ака билан ораларида булиб утган қандайдир нохуш гаплардан чурқ этмади. Аксинча, илиқ гапларни айтди. — Улут одамлардан улут ишлар содир булади-да, домла, — деди. — Нокаслардан нимани кутиш мумкин. Нима булсаям, эскидан қадрдончилигимиз қалин эди. Ҳим...

Кейинчалик устоз Мирзакалоннинг иқрор қилганлик самимий эканига иқрор бўлдим ва Зухридиндан ҳам эшитдим.

Шароф ака вафот этган кунни Исмоилийга куҳна қадрдонлардан бири қўнғироқ қилиб... «суюнчи» олибди:

— Табриклайман, Мирза ака, мана рақибингиз Фалончи улибди! Ниҳоят...

Мирзакалон титраб кстади.

— Ҳе бадбахт, эси паст одам. Бировнинг вафотин билан ҳам «табриклайдимини»? Эсин. Ким айтувди уни менинг душманим деб! Ажали ётганда ҳамма ҳам улали. Бандалик бу. Таъзия билдирадилар бундай вақтда. Ҳе сени қараю!

...Шароф Рашидовнинг жасади солинган тобут видолашиш учун Сағъат саройи саҳнига қўйилган. Бундай катта мотамни қурган эмасман. Куча ва хиебонга ер ёрилиб одам чиққан. Тумонат. Шунда оломон ичиде, туртилиб-суртилиб, абгор ҳолда Мирзакалон Исмоилий сел булиб йиглаб борар эди...

Қаттиқ хомуш тортдим, ачиндим ва дилимнинг қаеридадир узимнинг ҳам бир мискин инсон эканлигимга Ҳақ таолога муножот айтиб, шукроналиклар қилдим. Агар ҳаётлик пайтларида одамлар бир-бирларидан узрхоҳлик қилишга, рози-ризалик тиллашга улгурмаган экаллар, лоақал вафотларидан кейин инсоннинг ортидан тош отмасликлари фарз. Мана икки ҳазрати инсон: Шароф Рашидов ҳам, Мирзакалон Исмоилий ҳам утиб кетдилар. Тоабат ибрат булгай: биз ҳам бу ёруғ дунёда омонатмиз. Шунга қараб иш қилишимиз керак. Токи, рузи маҳшарга «буёқдан» орттирган тавқи лаънатларни узимиз билан бирга олиб кетмайлик. Ким булмайлик, хоҳ шоҳу, хоҳ гадо, узимизнинг фоний хилқат эканлигимизни унутмайлик. Марҳумлар ортидан кулишлик, уларни таҳқир қилишлик фосиқлик ва бадкирдорликдир.

Начора: ҳаётлик чоғларида одамлар бир-бирлари билан довлашади, баҳслашади, курашади, ҳар хил гина-гудуратлару адоватларга ғарқ бўлади. Афсус! Лекин қабр ичра майит тинч ётсаиди, кафанидан дуд чиқмасайди. Марҳумлар тирикларнинг хуружидан холи бўлмоғи даркор. Уларнинг хотирасига энг муносиб мукофот бу бегараз, самимий хотира, дуойи фотиҳадир. Вассалом.

Шароф Рашидов билан Мирзакалон Исмоилий муносабатларида улар ҳаётида руй берган дилсиёҳлиги тушунмовчилик яхшилик ва рўшнолик билан якунлангани марҳумларнинг руҳи покларига интиҳойи раҳмат ёғдиради, бизга эса таскин беради.

УЛМАСАНГИЗ БУЛМАСМИДИ!..

Шароф Рашидов тургунлик даврининг арбоби ва худди шу тургунлик даврининг қурбони бўлди. Унинг вафотидан сунг кўҳна аламзада қони бузуқлар янги мустамлакачи ҳокиму мафкурачилар билан тил бириктириб, жумхуриятимизга қарши қутуриб ҳужум қилди. Улар жон-жаҳди билан «рашидовчилик» ила «ўзбеклар иши»ни бир жиноятнинг икки палласи қилиб кўрсатишга уринди. Холисанлиллоҳ айтганда, «ўзбек» билан «Рашидов» тушунчалари бир-бирига ниҳоятда қойим ва қарин, аслида бир тушунча. Чунки Шароф ака чорак аср давомида республикага раҳбарлик қилган гоят оғир, ниҳоятда мураккаб бир даврда она дийримиз ва пойтахт Тошкентни бутун Марказий Осиёда ҳамда Шарқда уз даврининг мавқеию мантиқига кура машғалага айлантира олди. Шароф Рашидовнинг узи атоқли давлат ва жамоат арбоби сифатида шарафли ном қозонди. Мен шу уринда жузъий бўлиб кўринган, лекин жуда муҳим айрим эътирофу иқрорлар, жамоатчилик фикрига оид далилларни келтираман.

1982 йилда Олмаота шаҳрида Қозоғистон Фанлар академиясининг вице-президенти, академик Закий Аҳмад билан учрашиб суҳбатлашганим.

У шундай фикрни билдирган эди:

— Биласизми, биз қардош Ўзбекистонга ҳавасимиз келади ва, тўғриси, биров рашк ҳам қиламиз, — деганди Закий Аҳмад. — Чет эллардан, айниқса Ғарб давлатларидан бизга ташриф буюрган одамлар Ўзбекистондан бошқа жойни танимайдилар. Улар билан суҳбатимиз жуда қизиқ кечади:

«— Бу юрт Ўзбекистон эмас, Қозоғистон, уқтира-
миз уларга ҳижжалаб.

— Ҳа, тушундим: Ўзбек, Ўзбек! Тошкент!

— Йук, Қо-зо-ғис-тон. Пойтахтимиз ҳам Тошкент
эмас, Олмаота. Қозоғистон — Олмаота.

— Энди тушунарли бўлди. Ўзбек-Тошкент-Раши-
дов!»...

Закий Аҳмадий завқ қилиб кулади. «Э майли, шун-
даёқ булақолсин: Ўзбек-Тошкент-Рашидов. Қандай
фарқи бор? Ўзбек киму қозоқ ким, бари бир эмасми»
деб ўзимизни ўзимиз овутамиз.

— Харковга кетаётганимда поездда бир украин би-
лан ҳамроҳ бўлиб қолдим, — деб эслайди «Правда»
рузномасининг уша вақтлардаги Ўзбекистон буйича
мухбири Йулдош Муқим. — Ҳамроҳим менинг қаср-
лик эканимга қизикди. «Тошкентликман», дедим. У
қизиксиниб қолди. «Ҳа-а, Тошкент Туркменистонда
жойлашган-а?» «Йук, Тошкент Ўзбекистоннинг
пойтахти булади, биродар». «Э, эсим қурсин... Ўзбе-
кистон дедингиз, а? Дарвоқс: Рашидов!»

Узоқ Шарқ улқасида бир урис бошлиғи билан сан-
манга бориб қолганида, даргазаб бўлган экан:

— Хой, устингдан нақ Рашидовга ниқоят қила-
мап!

«Ўзбеклар иши», «пахта найранги», «рашидовчи-
лик» ҳақида ҳар хил уйдирмалар бозори қизиб ётган
уша саксон бешинчи йилларда кирақаш машина (так-
си)да бораётганимизда ҳайдовчи суҳбатга аралашди:

— Бир лули машинамга чиқиб қолувди. Матбуот
ва овозингор (радио) да Рашидов ҳақида айтилаётган
ҳамма гаплар гирт сафсата, — деди у. Маълум бўли-
шича, уша одам лулиларнинг оқсоқоли экан. Унинг
ҳикоя қилишича, Марказқумнинг қаршисидаги Гага-
рин боғида лулилар йулакда сайр этиб юришганда,
бирдан мелнсалар уларни таъқиб этиб, қуқракларидан
итариб ҳайдай бошлаган. Шунда йулакка яқин жойда
бирдан машина тухтаб, ичидан Шароф Радишов чи-
қибди ва мелнсалардан «нима гап?» деб сурабди. Аҳ-
волни билгач, лулиларнинг ҳалиги оқсоқолини ёнига
чорлабди.

— Нега безорилик қилаяпсизлар?

— Безорилик қилаётганимиз йук. Боғда сайр қи-
либ юрибмиз, холос.

— Э, шундайми? Ундай булса бемалол сайр қилиб
юравсинглар. Фақат тартиб бузилмаса бас, — дебди-

да, Шароф ака ҳалиги зобитнинг узини қаттиқ огоҳ-лантирибди:

— Халақит берманг буларга. Истаганча сайр қилишсин.

«Бизга бирон давлат бошлиғи бунчалик меҳрибончилик қилган эмас. У ҳақиқий инсон эди», деб иқрор булган экан дули.

Шароф Рашидовнинг номи уша огир йилларда халқ нажоткори, суянган тоғи, ёруғ орзу-умидларнинг тимсолига айланиб, халқ оғзига тушди. Мазлум кишиларнинг ғам-андуҳлари ифодачисига айланди.

Халқ даҳоси, унинг ишонч ва эътиқоди, самимий тилак-истаклари, орзу-умидлари, тахаййул олами қаршида ҳайрат бармоғини тишлайсан киши. Юқорида айтдик. Яна бир қарра эслайлик. Ривоят қиладиларки, гуё Шароф Рашидов тирик, чет элга чиқиб кетган, қирқ кунлардан кейин ёки фалон вақтда яна Ватанга қайтиб келармиш. Одамлар бу гапга астойдил ишонади. Уларнинг ишонганини кўриб, сенинг ҳам ишонгинг келиб кетади. «Шояд!», «Қанийди!», дейсан киши. Зотан, бу табиий ҳол. Халқ узи севган, муруват кўрган ўғил-қизларини сира «ўлдиргиси» ксмайди. Уларни қора тупроққа қуйишдан огринади. Балки ганимларнинг хуружидан асраб-авайлаб, уз қалбига кумади ва доимо ўзи билан бирга олиб юради.

Бу чўпчак ва ривоят. Чўпчак ёхуд ривоят эмас ҳам. Яхшилар улмайди.

БОРАДИГАН ЖОЙИМИЗ БИР

Саксон саккизинчи йилнинг ёз фаслида Ёзувчилар уюшмасининг Дурмондаги ижодхонасида яшаб, «Кечиккан чечаклар» деган хотираларимни ёзиб юрган кезлар. Бу менинг учун ниҳоятда қадрли булган азиз инсон, ун беш йил машғум уттизинчи йилларнинг тутқунида булиб қайтган устозим Аҳмаджон Ёкуб ҳақидаги воқеаларга дахлдорлиги боие, ҳар кун уни эслаб, йиглаб ёзардим.

Бир куни, кечқурун сайрдан қайтиб хонамга парижон кириб кетаётган эдим, ҳовли саҳнида ун беш чоғли адиб гурунглашиб утиришибди. Биров мени чақириб қолди. Қарасам — У. Қадрдон, дорилфунундош, машҳур ўзбек танқидчиси. Одамлар билан дурустроқ сўрашиб ҳам улгурмай, мени «ўққа» тута кетди.

— «Огонёк» журналининг янги сонини ўқидингизми, мулла? — суради мендан. — Темур Пулат «қонхур» (садиёт) деб атабди Рашидовни.

Ана холос! Бирмунча муддат илгарини, ҳаётлигини чоғида-ку Шароф акани кукларга кутариб мақтаб, уни авлиё қаторида кўрган, оғзидан бол томиб мақтаган худди шу одамнинг ўзи эди. Энди булса... Гапини қаранг. Э атанг.

— Кулогимга чалингандай булувди. Аммо журнални ўқиганим йўқ, — деб қўя қолдим гапини мухтасар қилиш учун.

— Тушунмадингиз укам, — эътироз билдирди У усмоқчилаб. — Рашидовни «қонхур» дебди, билаяп-сизми?

Университетдош биродаримнинг шундай касали борлигини билардим. Ҳозир ким биландир уришгиси келаяпти. Шу бонс гирт бемаъни баҳсга аралашиб қолишдан ўзимни олиб қочдим.

— Деса дебди-да. Тушга нималар кирмайдн, душман нималар демайди. Темир Пулатни ҳамма таниб қолган. Отининг қашқасидай.

Орқаси тута бошлаганида, ранги учиб, афт-ангори кийшайиб кетарди Унинг.

— Тушунмадингиз... Рашидов... «Садиёт»...

— Хуш. Темир Пулат-ку у кишини «қонхур» дебди. Лекин... Сизга нима?! — эътироз билдирдим Унга.

— Айнан Сиз шунини билиб қўйшингиз керак, деяпман-да.

— Сабаб?

— Мен ҳам уша Рашидовдан жабр кўрганман. Биласизми...

— Биламан! Сизга қилган жабр-ситамини шу булган-ки, куллиёт, дорилфутуун, туман ва шаҳар кумиталарини бир овоздан партия сафидан учирганида, уша одам, Шароф Рашидов, Сизни партида олиб қолган. Шу менинг билганим. Бундан ҳамма воқиф. Энди узларини ҳам «жабрдийдалар» қаторига қўшилиб, бирон нарса тама қилаётганимиз шексизли ҳозирги раҳбарлардан. Кунини кеча Сиз эмасиндингиз У одамга сиғинган! Ҳайф-э...

Шундан кейин У портлаб кетди. Тугрироғи, чиннакам портлаш сали кейинроқ юз беради. Ҳозир эса жазаваси тута бошлади. Сухбатдошимнинг тасвирлашича, Шароф ака Унинг факултетдаги булмағур ишлар юзасидан ёзган шикоят хатини ўқиб чиқибди-да, худ-

ди заҳарли илон чаққандай, «мана бундай қилиб» хатни итқитибди.

— Тугри қилибдилар. У кишининг урнида булганимда, мен ҳам шундай қилган булар эдим, — дедим мен.

— Сабаб?!

— Сабаби, ифлос хат эди.

— Нсга мени ифлос дейсан?!

— Сизни эмас, хатингизни ифлос дедим.

— Мени...

— Йук, хатни...

— Ифлос хатни ифлос одам ёзади.

— Шундайми? Баракалла. Ундай булса — узингиз ҳам ифлоссиз.

Бошланди. Узига узи гапни «сотиб олганига» чидаёлмай, огзидан боди кириб, ишоди чиқа кетди. Расми шундай булади узи. Далил-исбот топилмай қолганида ё кескиртас ишга тушади, ё мушт. Баъзан ҳар иккаловиям. Ҳозир эса У, узича, менинг учун жуда қалтис бир тадбирни ишга солди. Туҳматга ўтди.

— Дарвоқе, уша хатдан узлариниям хабарларни бор эди, чоғимда. Уқиб берувдим.

— Офарин, уқиб берувдингиз. Мен нима дедим ушанда Сизга? «А» дедингиз, энди «Б»ни ҳам айтингда.

— Едимда йук.

— Жудаям ёдингизда бор. Айтувдимки, агар танингизда жонингиз булса, зинҳор-базинҳор мана шу хатни у кишининг қулига бера қурманг. Ёнингиздан пул тулаб, балони узингизга сотиб олган буласиз. Юбора қурманг, жон ака. Унтер Пришибесвчасига, утгизинчи йиллар услубида ёзилган бориб турган ифвогарона нарса. Далиллар, аксарият, тугри. Аммо ишшо ва ният бузук.

Энди, навбатда, мени қандай булмасин ёлгончига чиқазиш тадбири қолган эди Унинг ихтиёрида.

— Ундай булса, уша хатнинг нусхасини олиб келиб, уқиб бераман шу ерда йиғилган одамларга.

— О-о-о! Қачон? Қачон олиб келасиз?

— Эртага.

— Йук, эртага гап совийди. Шу бугуноқ бориб олиб келинг. Тарқалмай турамиз. Масала фош булади-қуяди. Ҳамма билсин-да, ифлос хатми уша ёки ифлос-масми...

Уша кун ўтди. Орадан яна ун кушлар ўтди ҳамки, хат келмади. Зеро, олиб келолмас эди ҳам. Чунки... мазмуни палагда бўлиши устига, хат бошдан-оёқ Шароф акага ҳамд-сано уқиш руҳида битилган эди-да. Эндиликда, ҳалиги «қонхур-понхур»лардан сунг,

қайси юз билан уқиб беради. Хуллас, ўзи қазиган чоҳга ўзи тушди, уз тузогига ўзи илинди, шўрлик.

Туриб-туриб ҳайрон буламан. Сухбатдошим бениҳоя зукко, соҳиби иншо ва соҳиби мантқиқ, не-не ёзувчи-ю шоирларни дарёга сувсиз олиб бориб, сувсиз олиб келган забардаст мунаққид. Катта минбарлардан туриб минглаб шоиру шуаролар, шогирду талабалар, афкор оммани ўзига қаратган нотик. Фақат нотик эмас, бстакрор иходкор ва олим киши эди. Бунинг қандай шарҳласа булади? Шундоқ теран фикрловчи бир мутафаккир... жирканч хат ёзиб утирса. Бунинг устига ута қайсарлик билан ўз нуқсонини англашни истама-са. Эй Парвардигор! Нечук куйларга соласан бандангни. Унга тенгсиз ақл-идрок билан бирга, зуваласи, жисму жонига тубанлик ва жаҳолатни ҳам қушиб ҳади этасан. Бир терининг ичиди баайни икки мавжудот яшайди: инсон ва йиртқич.

Ғалат. Катта мавзуларда юрак ютиб, оғиз тўлдириб катта ган айта олган одам майда мавзуларда, маиший иккир-чикирларда фикри чувалашиб, тубанлашиб, ўзи ҳам майдалашиб, йўқ бўлиб кетар эканми дейман. Бу ҳам бир қонуният шекилли. Кичик юмушларда гимирлаб юрган одам катта ишларни уҳдалай олмагани сингари, катта қозонларда қайнаган киши товага тушиб қолганида куйиб, жингиртоб бўлиб кетаркан. Ишқилиб, оламшумул гоёлар соҳиби майда-чуйда эҳтиросларга берилмасин экан.

БЕБАҲО НАРСАНИНГ БАҲОСИ ҚАНЧА?

Дурмон сарҳадида У билан йўлимиз айру тушди. Орадан бир йил ҳам ўтмади, мен оғир хасталикка учраб ётиб қолдим. «Ё ҳаёт, ё мамот, масала шундоқ» бўлиб қолди. Қизиги, бундай вақтларда фақат дусту биродарлар эмас, ўз рақибларингга ҳам куз тутасан киши. Нима учун? Билмадим. Балким узрхоҳлик қилишни кунглинг тилар. Ажабмас, муҳолиф қилмишидан пушаймон бўлиб, қаршингда бўйин эгар. Ҳар икки ҳолда ҳам, сарҳадсиз, абадий «саъҳат»га чиқиш олдидан бир-биридан рози-ризолик тилаб қолади одамлар.

Келармикан У деб куз тутдим. Келишига шубҳа йўқ эди. Лекин... келмади. Ва тўғри қилди!

Биз ҳар хил одамлар булганимиз боисидандир балким, бир-биримизга «етишмас» эдик. Ҳар гал учрашиганимизда баъзан уззукун суҳбатлашар эди-гу, кўпинча гапимиз росмана жанжал-можаро билан якун топар-

ди. Таъбир жоиз булса, у гоя, руҳ ва мантиқ кишиси эди. Бироқ айни бир хил мантиқ ҳамма замонларда ва ҳамма шароитларда ҳам бирдай тугри булиши мумкин эмаслигини тушунмасди, чоғимда. Уйлаб кўринг-а: «Ер уз ўқи ва Қуёш теграсида айланади» деган ҳукм Галилео Галилей замонида мантиқсиз давво ҳисобланган. (Ва худди шу ҳукми учун уни қаттиқ жазолашган. Жонини Азройилга топшириш олдидан, энг сунгги дамда ҳам у: «барибир айланади!», деб куз юмган).

Яна бир қизиқ жиҳати: баъзан буш бадий нарсаларни ҳаддан ташқари мақтардию, узбек адабиётининг шак-шубҳасиз ютуғи булган асарларни рад этиш даражасида танқид қиларди. Чунки у адабиёт ҳақида марксча-ленинча таълимотни бениҳоя чуқур узлаштирган эди. Гоя бирламчи эди Унинг учун. Бадий асарни бадий асар қиладиган шира, ғасоҳат гуё аҳамиятга молик эмас.

Хуш, бундай фикрловчи одам билан мусоҳаба қилишнинг қандай қизиги бор? Гап шунда-да! Худди шу баҳс жараёнида тобланасан киши. Уйининг деворида биргина В. Г. Белинскийнинг сурати иланиб туришидан ҳам билса булар эдики, у муросасиз мунаққид эди. Мени доимо Унга жалб этиб турган яна бир нарса ҳалоллиги. Бизнинг замонамизда ҳалол-покиза яшаш қарийб ноимконий нарсадай туйилади кишига. Қаноатга буйин эгган ана шундай ноёб кишилардан бири эди. Мен жиндай муболага билан айтиб юардимки, тагига газета қатламларини тушаб, устига газета ёпиниб ётадиган йўқсил эди. Ҳатто дастурхон урнида ҳам — газет «ёзиларди». Жазава ва уз муҳити эди Уни. Фақат Унигина эмас.

Гапимиз кўпинча тугри келмас, лекин барибир бир-биримизга интилар эдик, дедим. Рост-да: мутғасил қўл қовуштириб, фикрингни бош ирғаб маъқуллаб турадиган, гапингдан шубҳаланмайдиган одам билан суҳбатлашишнинг қандай қизиги бор. У муросасиз эди. Баъзан гап муҳолифларга кўчганда, уларга руй-рост улим тиларди. «Булар одам эмас, улиб кетишини хоҳлайман уларнинг!» дерди. Астафуролло. Бу мусулмончиликка асло сизмайди.

(Тугри, гарчи рақиблари ҳам Унга умр тилаган булмаса-да, бундай бад ният яхши эмас). «Бировга улим тилагунча, узингизга умр тиланг. Ундай деманг, азизим. Бу сўзингиз куфр», десам, мени «суфиликда» айблаб кетарди.

Хуллас шафқатсиз эди. Аммо бу гал, ҳаётим қилга

илиниб қолганида иймон келтирдимки, билмадим, куришга келмади. Раҳми келди, чоғимда. Чунки илгарилари, касалхонада ётган чоғларимда кургани келиб ҳам, уёқ-буёқдан гаплашиб утириб, ногаҳонда қаттиқ уришиб қолар эдик.

Хуш, нима учун кейинги вақтларда Шароф Рашидовнинг номига осилиб қолди? Чунки, саксонингчи йилларнинг урталарида, уша телба даврда умумий жазавага берилиб кетди. Қарасаки, рост гапни айтиб калтак сгандан кура, ёлгон айтиб сийланиш маъкулроқ. Ахир, бир кунмас бир кун бу уйдирмаларнинг миси чиқиши мумкинлиги уша «бир-кунмас бир кун»нинг тез кунларда келиши мумкинлигини англай олмади, чоғимда. Юз тавбаю ибодатдан бир кунлик маншат яхши куринди. Марказқумдаги уша бставфиқ «Опага» ишониб анчамунча ишларни «ташқил этишиб» ҳам юборувди-ёв, чоғимда. Хуллас, қандайдир йуллар билан унинг «ишончи»га кирди. Натижада навбатдан ташқари китоби босилиб чиқди. Уч-тўрт кун оёғи олти, қули етти булиб юрди. Унинг ва атрофида уралашиб қолган гу-машталарининг «катта ҳақиқати» ҳам то бирон шахсий манфаатга етиб боргунча экан. Ундан нарёғи майдалашиб, чучмаллашиб кетаркан... Эсиз.

Бу ўртада қаминна Хулонинг марҳамати билан ту залган булиб, оёққа турдим. Ишга ҳам чиқдим. Аммо мендан жуда катта нодонлик утди. Бир кунни факултет йулагини буйлаб кетаётган эдим, У қаршимдан чиқиб қолди ва узига хос самимий табассум билан, оқ слкамли кема сингари мен билан куришиб-сурашишга интиди. Мен бировдан жилла кек сақламайдиган одамман, аслида. Бироқ бу гал Дурмон воқеаси куз олдимга келиб, нафратландим ва ёнидан без булиб утиб кетдим. У булса... ботинолмай қолди. Катта бир йингида бизнинг минбаргоҳ муҳокама қилиниб, масала қалқиб турганида, суз олди. Яна бир дилсизлик буларкан-да, деб кутиб турганимда, У узидан устун келди. Мен билан муносабати яхши эмаслигини писанда қилдию, фаолиятимизга, кафедранинг ишларига ҳар галгидай катта ижобий баҳо берди. Эски душман дуст булмас, дейдилар. Эски дуст ҳам душман булмас экан кишига. Охир-оқибатда барибир қайишаркан, тарози палласига дустлик посангисини куяркан.

Шу орада Унинг узи ҳам бетоб булиб қолди. Эшитишимча, чукаётган одам хасга ёпишади деганларидай, ниҳоятда довдираб қолган. Фолбин, духтир, куш-ноч... Ишқилиб, курсатмаган одами қолмаган, ни-

ҳоятда иродаси мустаҳкам, узига қаттиқ ишонган, филдай залворли инсон эди. Мени гафлат босди. Биров бориб кунгил сурашга ярамадим. Узимни кечиролмайман. Худое узинг магфират айла, шафоат қил мен осий бандангни.

Дунёдан «хув» деб утиб кетди У. Узинг бандам де, илоҳим. Иймонини бер. Ҳаммамизнинг борадиган жойимиз бир. Дийдор қиёматда қолди.

Инсон бу дунёда фоний, уткинчи. Шу беш кунлик ҳою ҳавасни деб боқий иймонга, Ҳақиқат жаноби олийларига хиёнат қилмайлик. Биз-ку утиб кетамиз, алҳол ортимиздан турнақатор булиб авлодлар карвони таъқиб қилиб келмоқда... Уларнинг кунгироқ садалари кулоқларим остида жаранглаб турибди. Ана ушалар олдида уз қилмишларимиз билан юзимиз шувит булиб қолмаслиги керак. Зеро, бу дунё ҳисоблик дунё. Жон бериш нақадар осон. Бир нафас! Бироқ зоҳиран шундай. Аслида, жон таслим қилиш... Э... Нақадар қийин. Яна У кўз олдимда гавдаланади. Энг сунгги дамда кунглидан нима кечдийкин, деб уйлайман.

Балким Шароф Рашидовнинг пок хотираси эмасмикан?..

Унинг вафотидан кейин куллиёт эгаси кучиб кетган ҳовлидай ҳуввиллаб қолди. Файз кутарилди. Уша томонларга утишгаям юрагим безиллайди. Вафотини кўрмаганим учунми, У худди тирикдай, куллиёт йулагидан салмоқ билан гурс-гурс юриб келаётгандай кўринади кузимга.

Улим ҳеч кимга жазо эмас, балки қисмат. Езувчи Одил Еқуб билан бир-иккита шогирдларини демаса, ҳеч кимдан, мутлақо ҳеч кимдан рушнолик кўрмади. Беш-олтита ҳамкасаба ва шогирдларидан ташқари факултет ва дорилфунун ҳам деярли оқибат кўрсатмади. Бир қанча нокас ҳамкасабалар эса Унинг вафоти кунини... байрам қилишди. Ҳали тупроғи ҳам совимасдан туриб, уз қули билан фан доктори, профессор қилган бир ношуд дарҳол Унинг урнини эгаллаш учун ариза кутариб келибди, қаранг.

Ераббий!

Эҳтиёт булингиз, марҳумлар! Тириклик чоғингизда думини қисиб юрган баъзи бировлар улганингиздан кейин Сизлардан марди майдон булиб интиқом олишлари мумкин. Қилмиш-қидирмиш эканини ҳамма ҳам тушунавермайди.

Инсон бебаҳо хилқат. Бебаҳо нарсанинг баҳоси қанча? Баҳоси йўқ.

9-фасл

ТАРАҚҚИЁТ ДОЯСИ ВА ТАНАЗЗУЛ ҲАМШИРАСИ

ИСТИҚЛОЛ ЯХШИ КИТОБГА МУҲТОЖ

Беш-олти йил илгари қандайдир тараққиёт ҳақида гапиришнинг ўзи ҳам эриш туюларди. Несаки, юксалиш нари турсин, қандай қилиб таназзулдан чиқиб олиш, «қорин муаммосини» ҳал қилиш ҳақида ўйлайдиган бир даврда эдик. Хун замонларни бошдан кечирдикми? Утган кунларимиз сароб ва тушга ухшайди. Мустабиллик, қизил жоҳилият замонларида жар ўқасида турган эканмизу, узимизни арши аълодамиз деб дунёга жар солаверибмиз...

Бу гаплар чандон тўғри. Лекин кўриб турибмиз, етмиш йил бизга карвонбоши бўлиб келган, дунёни сувсиз қимирлатган «улуғ оталаримиз» сингари, «аҳволим пўчор, раҳм қилишлар, эй мусулмонлар!» деб дунё афкор оммасига ёлваравергандан, оби-днийда қилавергандан нима фойда? Ҳар бутага ут тунса — ўзи ёнади, ўзи учади. Шукрлар бўлсинки, бизникилар ориятни қулдан беришмади.

Ҳар бир даврда уша даврнинг моҳиятини ифодалайдиган сўзлар бўлади. Ҳозир биз учун ушандай калом — «мустақиллик», «истиқлол». Аслида, мен муқаддас тушунчалар ва инсоний қадриятларни ифодалайдиган бундай сўзларни сунистеъмом қилишга, ўйлаб-ўйламай иста пучогидай чақиб ташлайверишга қаршман. Чунки улугвор мақсад майдалашиб, сийқалашиб, чучмаллашиб кетади. Бизда коммунизм гоёсини ўлдирган нарса айнан «коммунизм» сўзининг фавқулодда чайшаб юборилганидан булди, деб ўйлайман. Сир эмас, баъзан қабристонлар, ахлатхоналар, вайроналар, харобазорлар теңасига ҳам «Коммунизм галабаси сари олга!» деган шиорларни илб кўйдик. Хуш?..

Бундай олганда-ку, ҳаётимизнинг тамал тоши, чиндан ҳам, шу истиқлолдир. Зеро, олтин қарамлик шаронтида яшагандан кўра мустақил ҳаётнинг қаттиқ қора нонини еган афзал. Афзал булганда қандок! Қул-

Бозор иқтисодийтининг юҳо ишгаҳаси китобчилик хужалиги қароргоҳларини ҳам ёриб кириб келди. Қоғоз баҳоси осмонда. Унинг калити бой қоғоз-урмончилик хужалигининг эгаси булган Русиянинг қулида эди. Узимизда, уз маҳаллий хом ашёмиз негизда қоғоз ишлаб чиқазишни йулга қуйиш учун эса камида ун йил вақт керак буларди. Хуш, ҳозирги «отанг бозор, онанг бозор» сиёсати шурлик китоб тақдири учун яхшими ёки ёмонми? Агар соғлом бозор булса — ақлли китоблар учун яхши. Харидоргир нарсаларга йул очилади. Палагда гоё, зерикарли услуб, ҳашаматли, ялтироқ иншоларнинг бозори муқаррар касод булади. Энди муаллифнинг қизил фирқавий мансублиги, «илгор» гоёси, унвони, мартабаси, соврин-повринлари иш бермайди. Буёқда чунтак узи илма-тешик бўлиб ётсаю, укувчининг кунглига китоб сигинми! Йуқ, ҳаёт кўрсатаптики, дилбар ва дилкаш, маъсум ва пок алфозли, дил чуғи билан сел бўлиб ёзилган асарларни ҳар қалай китобхон истаб, қидириб, топиб уқиркан.

Олийжаноб киши турғисида, урнига қараб, «диенатли», «инсофли», «шафқатли», «ориятли», «мурувватли» сингари сифатларни тиркаб гапираммиз. «Уқимишли» деган суз ҳам шулар қаторида туради. «Уқимишли одам» деганда дафъатан куз унгимизда ҳурматли бир инсон қиёфаси гавдаланади. «Уқимишли халқ», «китобхон халқ» ҳам гоётда пурмаёно тушунчалардир. Шу уринда баъзи мулоҳазалар бор.

Китоб нашр этиш режалари билан танишар эканман, уйланиб қоламан. Илгари, уша турғунлик йилларида узбек тилида босилаётган китоблар сони кам деб бонг урардик. Энди-чи? Китоб пештахталарида ва ёймачи чайқовчиларнинг дуқонларида фалон пулга сотилаётган асарлар... рус тилида! Уларнинг бозори чаққон. Бу китобларни кўриб суқланиб томоша қилсан, ҳавасинг келади. Чиройли безалган, қалин, энг сифатли қоғозларда босилган, кўп жылдли... Нега бундай? Бу ср Узбекистон тупроғими узи? Балким узбек ёзувчилари ёзмай, узбек уқувчилари уқимай қуйгандир? Муаллифлар нашриётларга узбек тилида қулёзма кўтариб борса, ҳамма дағ-дағ титрайди. У срдағилар қоғоз ва матбаа харажатлари хусусида шундай ҳасрат қилишадики, шўрлик муаллиф уларнинг чиндан ҳам ночор аҳволига раҳми келиб, қулёзмасини топширмай қайтариб олиб кетади. Жаноб ноширларни безовта қилгани учун узр ҳам сурайди!..

Китоб расталарида бўлса аҳвол тамомила бошқача.

Нашриётлар ҳам, босмаҳоналар ҳам, расталар ҳам тирбанд. Жарақ-жарақ пул, жарақ-жарақ мукофот. Уша-уша! «Ушандан» ҳам сарбаланд. Сара қоғозлар оқиб кслаяпти, яхши ва палағда, мароқли ва зерикарли, ҳалол-ҳаром китоблар босилаяпти... Жуда кўпчилиги рус тилида. Улар қаршисинда ўзбек тилида чоп этилаётган ишлар ҳажман ундан бир миқдорни ҳам ташкил этмайди. Э, қаяқда!.. Бамисоли бой амаки қаршисинда фақир жиян тургандай. Бундай шаронгда ўзбек тилидаги нашрларнинг рақобат қила олиши — анча душвор. Ёлгон мусобақадан қутулиб, шафқатсиз рақобатга тутилаётимиз. Рақобат бўлмаса усш, сифат бўлмайди, дейишади. Буёғи ҳам рост. Рақобат жаноби олийларига салламно!

Қизиги шундаки, атиги бир хорижий ёки рус муаллифининг рус тилида босилган асарларига сарфланган қоғозга йингирма-уттиз ўзбек адабининг бисотини чоп этса булади. Аҳволни бир тасаввур қилиб кўринг-а!

Бир нашриёт раҳбарининг шикоятига қараганда, Абдулла Қодирийнинг асл қўлёзма-дастхати асосида тайёрланган «Ўтган кунлар» билан «Меҳробдан чаён» романларига ҳам беш-ун мингдан зиёд буюртма тушмабди. Ана холос. Абдулла Қодирийдек ардоқли ёзувчимизки касод булган экан, бошқаларга йўл бўлсин. Адиб афандилар! Оёғингиз остида замин ёнаётибди. Нашриётларга қатнаб овора бўлманг. Яхшиси... ёзмай туринг ёки келажак авлодларга васиятнома қолдириб, қўлёзмаларингизни бисот сандигингизга солиб яшириб қўйинг, дейишга мажбур буласан киши гоҳида.

Нима гап ўзи? Иллатнинг уқ илдизи қаяқда? Ё бўлмаса бозор савдоси кулфатлари рус тилидаги китобларга даҳл қилолмаётимми?

Аччиқ бўлса ҳам иқроп булайлик. Бизда, ўзбек оилаларида мутолаа маданияти наст. Ўзига туқ, бадавлат оилалар баъзан қимматли нашрлар, жаҳон фани ва маданияти, адабиёт дурдоналарини, баҳраманд бўлишликдан кура, ҳашам сифатида оладилар, холос. Ҳатто зиёлилар орасинда ҳам ўқимли кишилар кам. Жуда кам! Ҳолбуки, нашриёт маҳсулотига талаб ва баҳони харидорнинг буюртмаси белгилайди. Аини бир асар, айттайлик, минг, ун минг, юз минг ва миллион ададда босилганида, унга ҳар хил баҳо тайин этилади. Қанийди, «Зафарнома»лар билан «Бобурнома»га, «Темур тузуклари»га ёки бирон ўзбек ёзувчиси-

нинг бирон мароқли румонига беш юз мингдан буюртма тушса. Ёдимда, салкам йнгирма йил илгари турт жилддан иборат «Навойий асарлари тилининг изоҳли лугати» атиги икки минг нусхадан босилиб чиққан. Ахир, бу муътабар лугатлар ҳар бир ўзбек хонадонида сақланиши, урганилиши лозим булган олтин хазина эди-ку. Икки минг адад эмас, камида икки миллион нусхада чиқса ярашмасмиди?

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилган экан, жумҳуриятимизнинг олтин баҳосига олаётган ўз қоғозига бирипчи галда унинг ўз давлат тилида ёзилган илмий, техникавий, сийсий ва адабий асарлар, жуда қўглаб янги дарсликлар чош этилмоғи зарур. Аввал хеш, сунг дарвеш. Бунинг учун босма нашрларнинг баҳоси уларнинг миқдорига (тиражига) боғлиқ қилиб қўйилмаслиги керак. Бундай тақдирда катта иқтисодий зарар қўрамизку, деб эътироз билдиришлари мумкин. Аввало, бизнинг билагон, тажрибали ноширларимиз, матбаачиларимиз, иқтисодчиларимиз ва эътиборли маҳкамачиларимиз бир ёқадан бош чиқазиб, бу муаммони ҳал қила оладилар. Бундай ута муҳим ишда давлатимиз ҳам қараб турмас. Қолаверса, ҳар қандай иқтисодий зарарнинг урнини қошласа булар, улкан маънавий зиённи эса ҳеч нарса билан «қўглаб» бўлмайди. Охир-оқибатда бу илм-фан, мактаб-маориф ва маданиятимиз учун ута таҳликали булиши мумкин.

Албатта, рус билан ўзбек ўртасида мутолаада тафовут катта. Бунинг сабаблари қўп ва ҳозир мазкур масалани муҳокама қилиб утиришнинг урни эмас. Бу алоҳида мавзу. Аммо ҳар қандай жаҳолатни оқлайдиган сабаблар ҳамма вақт ҳам топилади. Керак бўлса. Тушунарли: эртаю-кеш билагининг кучини ерга бериб, саккиз-унталаб бола боқишнинг, рўзгор тебратишнинг узи бўлмайди. Муҳими, биз ўзбеклар бу масалада: ўқимишлиликда русларга ва русийзабон фуқароларга ҳасад қилмаймиз, ҳавас қилишимиз керак! Мунтазам мутолаа маданиятини эгаллашимиз лозим. Аждодларимиз, бобокалонларимиздан бизга мерос бўлиб келаятган муаззам Ўзбекистон диёрининг келажағи маърифатли авлодлар қўлида булиши керак.

ЎЗЛИГИМ, ЎЗБЕКЛИГИМ

Олдига келганни смак — ҳайвоннинг иши, оғзига келганни демак — нодоннинг иши, дейдилар. Сара-

лаб, фарқлаб, танлаб тановул қилиш китоб мутолаасига ҳам дахлдор. Дунёдаги ҳамма асарларни ўқиб адогига етиб булмайди.

Бизнинг давримизга келиб ниҳоятда чуқурлашиб, бойиб ва кескинлашиб кетган азалий ҳамда абадий Шарқ-Гарб анъаналарининг кесилган чизиги китобнинг сўйнаси орқали сезиб утса керак. Умуминсоний, муштарак қадриятларининг ҳам, ирқий, диний, миллий тафовутларининг ҳам маънолари шу ерда зуҳур кўрғазди.

Турли халқларда одамлар уртасидаги ахлоқ, одоб, маслақ, ҳаё, шарм, ибод, пардали ва бепарда нарсалар ҳар хил талқин қилинади. Замоनावий техника ва илм-фан тараққиётида Гарбнинг Шарқ устидан ҳукмфармолик қилаётганлиги, барча соҳаларда ўз шартларини ўтказаетганлиги шубҳасиз. Ҳозирча шундай. Бундан кейинги асрда аҳвол қандай бўлишини олдиндан айтиш қийин. Офтоб ҳали у томда, ҳали бу томда... Ҳар хил башоратлар бор. Аммо бир нарс ҳозирданоқ аён бўлиб қолдики, гарбона ахлоқий муносабатлар, уларда одамларнинг бир-бирларига оқибати аксарият ҳийла тубанлашиб кетган. Оврупо халқларида одамшавандалик талқини биздагидан бутунлай фарқ қилади.

Бир неча йил илгари ойинан жаҳон орқали сурункасига кўп қисми Мексика филмлари («Бойлар ҳам йиғлайди», «Шадлот Мария») намойиш қилинган эди. Таъқиқланган нарс мазали бўлади, дейдилар. Бизникилар бу филмларга мазахурак бўлиб қолишди. Чиндан ҳам, уларда одамларни ўзига ром қиладиган ниҳоятда ибратли жиҳатлар кам эмас. Аммо жиддий эътироз тугдирадиган тарафи шундаки, Мексика одамларида шаҳвоний парда, шарм деган тушунчалар жудаям «ўзига хос» экан, шекилли. Епирай, уларда одамлар... ўпишмай туролмайди! Буса эҳтиёжга айланиб қолган қуринади. Воқеалар ўпишиш билан бошланиб, ўпишиш билан тугайди. Маврудсиз, меъёрсиз ва ҳаёсизларча қовушиш манзаралари дилни лоҳас қилиб юборади.

Телевизорнинг қулогини бураднинг дегунча — уша гап: чулл-чулл... Саккиз яшар набирам Нозима «жарасён» бошланди дегунча шоша-пиша кафтлари билан маъсум, ҳасли бетини беркигиб, бирон жойга худди ут кетгандай, биз катталарни огоҳлантиради:

— Ҳе юзинг курсин! Қараманглар, ҳозир ўпишадил!..

Орадан бироз фурсат утгач, бармоқларини кериб, муралай бошлайди — қани, «чулп-чулп» тугадими ёки йуқми деб.

Ваҳоб ака деган бир Бодомзорлик маҳалладошимизнинг уйида ҳам аҳвол шу экан. Айниш бошланди дегунча, ёш набираси апил-тапил... огоҳлантираркан:

— Дада, кузингизни юминг, ҳозир утишадим!..

Кейинги йилларда ҳинд кинолари ҳам айний бошлади.

* * *

ҲОРДИҚ ҚЎНАЛҒАСИ

ШОЯД

«...Тинч сақланган мамлакатда (Худо офат ва хавфлардан омон сақласин) мутлақо ҳеч бир киши ичкилик ичишга уринмасин, уни ҳосил қилишга тиришмасин, ичкилик ясамасин, сотмасин ва олмасин, узида сақламасин, элтмасин ва келтирмасин: «Ичкиликдан қочинглар, шоядки нажот топсанглар».

Заҳириддин Муҳаммад Бобур фармонидан

АЖДАҲО

Хобгоҳим арш эди, мунда галат
туштум, дариг,
Нур булур эрдимки, нафс
аждаҳоси булмаса.

Бобораҳим Машраб

МАТЛАБ

Инсоннинг матлаби бу ёруғ дунёда эзгу ишлар барпо этиш, Аллоҳнинг раҳматига қовушишга интилишдан иборат. Бу эса уни ҳаётни севишга, бунёдкорликка, яхшиликка, шафқат ва муҳаббатга даъват этади. Тангри таоло уз бандаларини азизу муқаррам қилиб яратди. Бадан берди — жон учун, жон берди — иймон учун, иймон берди — икки олам учун, онг берди — уйлаш учун, муҳаббат, ахлоқ-одоб, куч-қудрат берди — узини ва узгаларни бошқариш учун.

Туядан сурашибди: — Сенга қай бири қийинроқ, эй пайнов? Тоққа урлаб чиқишми ёки ундан тушиш?

Туя жавоб берибди: — Ҳар иккаласи ҳам бир-биридан баттар. Шуниси борки, тоғдан пастга энаётганингда мункиб кетишдан Худонинг узи асрасин!..

Туя хуб ақлли жонивор-да.

* * *

Русия телекурсатуви бот-бот дунёда энг тоза спирт-ли ичимлик «Смирнофф ароги» эканидан лоф уриб, жаҳонга жар солади. (Уйлайспзки, бу азамат улкада ичкиликбозлар гўё бирдан даҳшатли бир тарзда камайиб кетган!..) Ғирт ёлгон. Ароқнинг ҳам «тозаси» буларқанми! Агар дунёда инсонга тикилган иккита офат бўлса, бири ароқ. Битта булса ҳам шу ароқнинг узи. Оти учсин. «Тоза ароқингни» узларнинг пишириб ич, лофчилар!

Айрим оилаларда эмас, бориники, бутун дунёда аҳвол шу. Бу кичик масала эмас. Бир вақтлар адабиёт ва санъат асарларида урушни тарғиб қилиш жинойт деб эълон қилинган эди. Энди-чи? Ойинан жаҳонда Масковдан намоён қилинаётган биронта ғарб ёки рус киноси йўқки, унда қотиллик, қон тукиш, зурлаш, кашандалик, таҳқирлаш, угирлик қилиш, фирибгарлик ва товламачилик сингари ҳодисалар намоён қилинмаса. Қачонгача бу ғайринисоний ишлардан куз юмиш мумкин? Ҳеч кимга сир эмас: адабиёт ва кинода бу қанчалик кўп тарғиб қилинганига тўғри мутаносиб ҳолда, шундай даҳшатли ҳодисалар кундалик турмушнинг узида ҳам купайиб бормокда...

Ғарбдан оладиган сабоқларимиз жуда кўп, минбаъд олмаслигимиз лозим бўлганлари эса ундан ҳам зиёд.

Эси-хуши жойида бўлган ҳар қандай одам кўриб турибдики, ахлоқсизлик, шаҳвоний, фаҳш ишларга одамлар тамомла бефарқ бўлиб кетгани Тагри таолонинг ҳам газабини келтирди: вабога тенг даҳшатли офат — СПИДни юборди. Шундан кейин ҳам бу ишлардан тийилмаслик инсониятнинг ҳеч қандай уруш-сиз узига узи зомин бўлишига олиб келиши мумкин. Майли, Ғарб ахлоқи бу мағрибликларнинг фожаси ва уларнинг ички иши. Бироқ турли оммавий алоқа

воситалари, биринчи галда ойнаи жаҳон орқали бу «ички ишнинг» бизга «экспорт» қилиниши фақат уларнинг иши бўлиб қолмаслиги керак. Ўзбекистон ҳукумати уз халқининг муҳофазаси йуригида янада қатъий эҳтиёт чораларини курс а яхши буларди.

ҒОФИЛ ОДАМ ТЕЗ АЛДАНАДИ

Кейинги йиллар ичида улугларимиз, ота-боболаримиз ва солим фикрли ҳар бир инсоннинг узоқ кутган орзу-умидлари кушойиш бўлди. Қуръони Карим ва Ҳадиси шариф ўзбек тилига таржима қилиб босилди. Аллақанча зарур диний адабиётлар чоп этилди. Дунё юзини курган бу асарлар мажмуасини халоскор адабиёт деб аташга арзигулик.

Билмасликдан жаҳолат, жаҳолатдан мутаассиблик келиб чиқади. Мутаассибликни узоқ давргача фақат динга нисбат бериб келинди. Мана шунинг узи ҳам мутаассиблик, яъни динни билмай туриб, қур-қуруна инкор этишдир. Бас, диний мутаассиблик, илмий мутаассиблик ва миллий мутаассиблик бор. Биз яқин вақтларгача қур-қуруна сизиниб келган марксизм-ленинизм динни мутаассибларча инкор этган бўлса, ҳозирги вақтда жуда куп одамлар, аксарият фирқавийларнинг узлари бу таълимотни худди шундай, мутаассибларча рад этдилар. Нима учун? Чунки улар уз маънавиятини дурустроқ билмайди. Ғофил одам тез ишонади. Ғофил одам тез тонади. Ғофил одам тез алданади. Бу билан мен, фирқасиз бир одам, марксизм-ленинизмни, астағфурилло, ёқламоқчи ҳам эмасман. Тугри, бу назария Шарққа бутунлай тугри келмайди. Моҳиятан бизга ет. Мен, бирон нарса ёки ҳодиса тасдиқланадиган ёхуд рад этиладиган бўлса, онгсизларча, қур-қуруна эмас, балки билиб туриб тасдиқланмоғи ё бўлмаса рад этилмоғи даркор, деган фикрдаман. Ижтимоий ҳаётдаги асосий омиллар: синфлар, табақалар, миллатлар, инсоний муносабатлар, жамият, тарих, дин ҳамда кураш ва унинг шакллари, мулкчилик, хусусий мулкка муносабат сингари баҳсларда бу таълимотнинг қараш ва даъволари баҳсли, зарарли, гайри инсонийдир. Чунки муқаррар равишда турли миллат ва табақа кишиларини узро гижгижлашга, бир-бири билан туқнаштиришга, қон тукилишига олиб келади. Олайлик, жаҳон инқилоби ғоясини амалга оширишга уринишса, бу ҳозирги вақтда

туғридан-туғри учинчи жаҳон урушига, ядровий қиёматга ва башариятнинг йуқ булиб кетишига олиб келади. Вассалом.

Айни вақтда, гоҳида телбаларча илгари сурилган даъволардан қатъий назар, уша марксизм-ленинизм ҳам буш-тақир жойда юзага келмаган. Унда муҳит, вазият, гоя, инсон руҳияти, жаҳон маданияти тараққиётига доир, гарчи баъзан бир ёқлама булса-да, бир қанча қимматли фикрлар ҳам бор. Масалан, Лениннинг «Фалсафа дафтарлари» унинг уз асари эмас ва бу мажмуани унинг номига инсбат бериш ҳам туғри булмайти, деб ҳисоблайман. Бу жаҳон (асосан — Оврупо) олимлари, файласуфлари, адибларининг асарларидан мутолаа давомида олинган кучирмалар, уларга муаллифининг туғри ва мунофиқона ишоралари, чекланган қарашлари, нуқтан назари деган суз. Худди шунинг учун ҳам, бу таълимотдан исриқдан қурққан шайтондай қурқиб, ҳазар қилмасдан, олий мактаб таҳсилда фалсафа ва маданият тарихи, иқтисодиёт, сиёсатшунослик фанлари юзасидан чуқур илмий ҳолислик ва утқир танқидий руҳда маъруза, баҳс, амалий машварат (семинар)лар олиб борилишини мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайман. Лоақал, давлатни зурлик, зугум ва ноҳақ қон тукишлар йули билан қулга олиб, стминн йил мобайнида ҳукм сурган мазкур таълимот тажрибасининг яна такрорланшинга йул қуймаслик учун ҳам унинг ёвуз табиатини билиш, фош этиш зарур. Хуллас, ёвузлик билмасликдан келиб чиқса, билмаслик ёвузликнинг илдизини озиклантиради.

ҚУРЪОННИ ТАРЖИМА ҚИЛИБ БУЛАДИМИ?

Мен ҳар гал Қуръони Каримни варақлаганимда қалбим гурурга тулади. Бу муқаддас китобнинг узбек тилига угирилганини курадиган кунлар ҳам келар экан-а, деб таскин топаман. Унинг ҳар бир сурасини уқир эканман, қизил жаҳолатпарастлар ва мустамлакачилар нима учун ушдан бу қадар чучиганлиги, не сабабдан мени ушдан бездиришига жон-жаҳди билан уринганлиги сирларини англай бошлайман. Улар бизнинг абдий кур, нодон, овсар, манқурт булиб қолишимизни истаган эдилар. Булмади! Кузим ета бошладик, Истиқлол барҳаёт экан, халқимиз унинг тарихий такомил узанига тушиб олади. Ниҳоят, энди биз, кекса авлод кишилари, уз фарзандларимиз тақдирини

дан хотиржам бўлишимиз мумкин. Улар биз сингари сохта, ёт маънавийт суқмоқларида адашиб юрмайдилар.

Фақат Аллоҳ бизни Қуръон руҳидан адаштирамасин ва илгари гафлатдан содир булган экан, энди саъз билишдан ҳам келиб чиқиши мумкин булган махдудлик, бирёқламалик, чаласаводлик, қуруқ қироатхонлик офатларидан асрасин. Зеро, билмаслик қанчалик даҳшат булса, керагидан ортиқ даражада «билиш», яъни бир ёқлама тушунишнинг оқибати ҳам ундан кам эмас. Айниқса — ҳозирги шароитда. Ҳа, Қуръони мажид қотиб қолган бир нарса эмас, балки бизнинг кундалик жонли ва онгли ҳаётимиз, тафаккуримиз, ҳаракат тарзимиз, маънавийтимиз учун ғоят муҳим дастурдир.

Қуръон таржимасига доир баъзи мулоҳазалар. Китобни изоҳли йусинда ўзбекчалаштирган мавлоно Алоуддин Мансурнинг хизмати таҳсинга сазовор. Ул зот асарни изоҳлашда ун битта ноъб, муътабар манбалардан жуда уринли истифода этган. Хуш, нима сабабдан бу изоҳли таржима? Шарҳлаб утирмасдан, матннинг узини шундоқлигича берса булмасмиди?

Гап шундаки, Аллоҳнинг инояти ила нозил этилган бул муқаддас Калом «шундоқлигича» ҳозирги ўқувчига тақдим этилса, тушунарли булмаи қолиши табиий. Сабаби, мазкур мумтоз китоб араб тилида дунёга келган булиб, сузма-суз угирилганда фикр, маъно, ғоя ва ифода англашилмай қолади. Дарвоқс, шу маънода Аллоҳнинг Каломни (Каломулло)ни ҳозирги купчилик арабларнинг узлари ҳам шаррос билишмайди. Ҳозирги ўзбек ўқувчиси XI аср мумтоз туркий ёзма ёдгорлик «Қутадғу билш»ни ўқиб тушуна олмагани сингари (ҳатто XVI аср обидаси, жуда энгил тилда битилган «Бобурнома»га ҳам барчанинг тили утавермайди). Демак, изоҳ, талқин ва шарҳ муқаррар.

Иккинчи сабаби, агар таржима булмаслик ақидасини исботлаш учун бирон ёрқин далил талаб қилинса — бу мана шу Қуръони Карим. У дунёдаги энг бой, забардаст ва жарангдор тил — араб тилида юзага келган. Оятлар, суралар шунчаки «ўқилмайди», куйланади! Бунинг устига, узига хос қироат, талаффуз, калом, оҳанг... Бинобарин, жаҳондаги бирон бир энг мукамал таржима ҳам аслият уринни босолмайди. Шундай экан, мазкур таржимадан мақсад нима? Қуръоннинг матний мазмуинини стказиш

холосми? Ҳа, «холос»! Айтишга осон! Мазмун ҳам туғри стказилмай қолганда-чи?..

Бундан ташқари, назарияда танқидга учраган яна шундай қарашни биламизки, ҳар қандай мукаммал таржима ҳам аслиятнинг урнини қоплай олмайди, бинобарин, яхши таржимадан мақсад аслиятга муҳаббат пайдо қилишдир. Бошқача айтганда, таржима билан танишган кишида асарни уша асл нусха тилида уқишга шавқ пайдо бўлсин. Бундай қараш баҳсли ҳисобланса-да, Қуръон таржимасига юз фоиз туғри келади.

Давъонинг исботи учун шундай далил келтирмам. Бирон сурани пухта, билагон қорига уқитинг-да, кетидан таржимасини овоз чиқазиб уқинг. Тамом бошқача манзара ҳосил бўлади! Узингиз мутлақо билмаган араб тилидаги қироатдан уз тилингиздаги мукаммал таржимадан олгандан кура беқисс чуқур таассурот оласиз. Таржима ҳам биз учун бениҳоя қимматли, аммо арабча аслиятда илоҳий руҳ, масиҳий (тириштирувчи) нафас мужассам. Худди шу боис, арабча қироатда уқувчида ва тингловчида уша илоҳий руҳ жиҳваланади. Гарчи арабчани ва матн мазмунини билмасангиз ҳам!

Хонаси келганда, шундай фикрни таклиф қилмоқчиман.

Қуръонни Каримнинг Оврупо тилларига таржималари ниҳоятда бой ва чуқур тарихга эга. Бу муқаддас китоб тадқиқотлари ҳам кўп ва хилма-хил. Рус тилида турт таржимаси бор. Чунончи, Г. С. Саблуков таржимаси уч марта нашр қилинган. Иккинчи таржима академик И. Ю. Крачковский қаламига мансуб бўлиб, 1963 йилда еруғ дунёни курган. Мазкур таржимани 1990 йилда Бокуда қайта босилган. И. Ю. Крачковский таржимаси нашрига қарийб 20 босма табоқдан зиёд қимматли муқаддима, илмий шарҳлар илова қилинган. Каломнинг бундан кейинги узбекча янги нашрлари ва таржималари, энди бошланиб келаётган узбек қуръоншунослигида бу тажрибалардан ҳам фойдаланса бўлади.

Г. С. Саблуков нашрининг айниқса бир жиҳати бизга жуда муҳим. Бунда саҳифанинг унғ томонида арабча матн, чап томонида русча таржима бақамти жойлаштирилган. Бу аслият ва таржимани урганишда катта қулайлик туғдиради. Менимча, Алоуддин Мансур таржимасининг янги, учинчи нашрини ҳозир-

лаб, саҳифанинг бир тарафида араб ёзувида аслият матни ҳам берилса-да, унг томонида ўзбекча таржима араб алифбосига асосланган эски ўзбек ёзувида тақдим этилса. Бундай тақдирда араб ёзувига ўзбек укувчиси яхши кўникма ҳосил қилади, кўзи пишади ва аста-секин арабча аслиятнинг узини ўқишга ҳам бемалол тиши утадиган бўлади. Уйлайманки, бундай мақомдаги нашр узининг яна узгача қадрини топади.

1995 йилда Дамашқ-Москвада Валерия Порохованинг маънавий таржимаси чоп этилди. Мирзо Анвар Бухорийнинг «Байту закот» жамғармаси ҳисобидан. Бош муҳаррир доктор Муҳаммад Саид ал-Рошд.

Ошкоралик шарофатидирким, яқинда маданий ҳаётимизда мисли қурилмаган бир воқеа содир бўлди. Уч муқаддас китоб: Инжил, Таврот (Мусо пайгамбарнинг биринчи китоби: Ибтидо) ҳамда Забур ўзбек тилида чоп этирилди. 896 саҳифадан таркиб топган бу мажмуани (унга 15 та рангли сурат ҳам илова қилинган) Швеция пойтахти Стокгольмда Библияни таржима қилиш институти 1992 йилда нашрдан чиқазган. Таржима юнон ва ибрий тилларидаги асл нусхалар асосида тайёрланган. Китоб 18 йил (1973-1991) ичида таржима қилиниб, таҳрирдан чиқазилган. Инжил билан Ибтидонни Иброҳим Абасв, Забурни доктор Юсуф Гулқаров ўзбекчага уғирган. Инжили жадид (янги Инжил) Хорватиянинг Загреб шаҳрида «Графички завод Хрватска» босмахонасида чоп этилган. Тиниқ оқ қозда босилган, бежирим ишланган 56 босма табақдан иборат манба бугунги китоб маданиятининг, матбаанашриётчилик санъатининг ҳавас қилса арзигулик намунаси деса бўлади. Қуринг, урғанинг, ҳавас қилинг! Ҳар қандай қиёс ҳам оқсайди, деган гап бор. Биз ўз тарихимизда илк топқир Қуръони Каримни эндигина ўзбек тилида босмадан чиқаздик. Бу чиннакам афсонавор бир иш бўлди. Шу ноёб нашрга бошқош бўлган жаноб мутаржим Алоуддин Мансур билан «Шарқ юлдузи» журналининг таҳрир ҳайъати аъзолари хизматини алоҳида қайд этмоқ лозим. Бу не саодатким, барча ислон мамлакатларининг халқлари учун ягона, муштарак асос бўлган мазкур тарихий манбага, ўз Каломимизга эга бўлдик.

Айни вақтда христиан динери бўлган Швецияда бир мамлакатда биз ўзбек халқи учун айнан ўзбек тилида тайёрланган Инжилнинг бизга тўхфа қилиниши ҳайратомуз гап. Масала шундаки, мазкур таржима

билан илк танишиш шундан далолат берадики, у тил, баён, услуб, истилоҳот, шарҳ тарафларидан жуда пухта тайёрланган. Ҳали бу нашр илмий тарафдан чуқур урганилади, муфассал таҳлил қилинади ва муносиб баҳоланади.

Энди шундай савол туғилиши ҳам табиий. Чунончи, нечук булиб насроний (христиан) олами биз муслмонлар — жаноб Муҳаммад пайгамбар саллаллоҳи алайҳи васаллам умматларига бунчалик гамхурликни раво куришди экан? Бундан кузатиладиган асл мақсад нима узи? Наҳотки уларнинг булак қиладиган иши қолмаган? Бундан кура Инжилни Шуrolар даврида аксар динсизга айланиб кетган уз насроний қавмларига сингдиришга зур бернмса булмасмиди? Бизнинг Фарбдаги гамхурларимиз Инжилни узбекчалаштириб бушққа жунатишган экан, бу халқимизнинг уз асл диний узанига қайтаётгани, Қуръони Каримнинг узбек тилига уғрилиши билан боғлиқ жиҳати йуқми? Айниқса, дунё миқёсида оладиган булсак, АҚШ, Олмоння, Японня, қисман Русия ва бошқа улкаларда насронийларнинг жуда кушлаб муслим булаётганлари билан боғлиқ тарафлари йуқмикан? Бошқача айтганда, бундан кузатиладиган мақсад биз узбекларни шунчаки насроний ва яҳудий динларининг асослари билан «таништириш» эмас, балки узок йиллик гафлатдан сунг ҳали уз динида суяги қотмаган ёшларимизни исломдан христианликка огдириш эмасмикан иш қилиб?

Албатта, кимнинг қандай динни ихтиёр этиши ҳар бир инсоннинг уз шахсий иши. Бировни зурлаб бирон динга киритиш мумкин эмас. Диндан чиқазиш ҳам. Гарчи тарихда бундай ҳодисалар учраган булса-да (Иван Грозний — Жангари Иван) замонида бир қисм Эдил буйи фуқароларининг зугум ва фириб йули билан насронийлаштирилиши...). Аслида, бу гайри инсоний ҳаракатдир. Лекин!.. Уз диний муҳолифларимиз ва муқобилларимизнинг ҳар бир ҳаракатига шубҳа ва гараз деб қараш ҳам туғри эмас. Бунинг учун бир қанча далиллар келтириш мумкин.

Аввало, асл муслим умматнинг субутсиэлик қилиши қийин. Чунки Қуръони Карим билан Инжилни жадидни уқир экан, ҳар бир онгли муслимнинг уз динига — исломга ихлоси ва эътиқоди янада ортади. Бу қандайдир зравонликка эмас, балки Аллоҳнинг инояти ва марҳамати, илм, мантиқ ва адолатга асос-

ланган дин эканлигига иймон келтиради. Бу жиҳатдан аҳли муслимнинг Инжил билан танишуви номатлубгина эмас, балки жоиздир. Сабаби, Қуръони Карим Аллоҳ томонидан юборилган барча диний китоблар — Инжил, Таврот ва Забурни асло инкор этмайди, аксинча, уларнинг ҳам муқаддас ва устиворлигини тан олади. Бинобарин, бизнинг Калом жаҳолатга эмас, балки маърифатга, билимга, воқифликка таяниб иш қуради ва шунга даъват этади.

Аmmo бу сзда алоҳида диққат қилиниши лозим булган шундай муаммо борким, буни асло унутиб булмайди. Чунончи, баъзи бир анойи, саводсиз кишилар даъво қилаётгани сингари, Қуръон, Инжил, Таврот ва Забур айнан бир китоб эмас. Гарчи улар орасида муштарак фикр, талқин, даъват, уғит ва тарихий ривоятлар булса ҳам. Бош тафовут шундаки, Қуръон тавҳидга, яъни Худонинг биру борлигига асосланади. Чунончи, инсонга хос сифатлар: ота, она, уғил, қиз, қариндош-уруғчилик, ака-ука, опа-сингил, эр-хотин муносабатлари Парвардигорга дахлдор эмас. У якка-ягона, устувор, яратувчиларнинг яратувчиси, бирламчи манба... Ҳамма нарса Тангри таолодан. Аллоҳдан бошқа аллоҳ йўқ. Бошқа диний манбаларда эса, аксарият ҳолларда бунинг аксини қураимиз. Бас, Каломулло билан чуқур, муфассал, атрофлича таниш булмай туриб, ўзга гайри исломий манбалар билан танишиш кишини жиддий бир тарзда чалғитиб юбориши мумкин. Бундан ниҳоятда эҳтиёт булиш лозим. Қош қуяман дсб куз чиқазиб қўйиш ҳеч гапмас. Алаҳусус, собиқ мактаб, олий таҳсил, ижтимоий муносабатлар ҳамда лисоний тарбия (узоқ йиллар давомида маҳаллий ёшларга рус тилининг «иккинчи она тили» сифатида чуқур сингдирилгани) бу хавфни янада кучайтиради. Миллий мансубликдан кура насроний маданиятга мойиллик ҳеч кимга сир эмас. Руй-рост айтиш керакки, Инжил китобини заҳмат чекиб ўзбекчалаштирган хорижий афандиларимизнинг бош мақсади мана шу ва бундан минг маротаба хушёр булиш даркор. Эътибор қилинг-а: ўз она тилини билмай туриб, бошқа бирон тилни эгаллаган одам бора-бора ўз миллий мансублиги ва миллий қадриятларидан узоқлашиб, ҳатто ўз онаси билан ҳам она тилида сузлашолмай қолгани, баъзан аста-секин, муқаррар ўз халқига ёт бир шахсга айлангани сингари, ўзга диний қадриятларга маҳлиё булиб кетиш ҳам кишини шундай ута

похуш бир аҳволга солиб қўйиши табиий. Шуроларнинг таълим, таҳсил ва тарбия йуриқлари биз учун ачинқ сабоқ бўлиши даркор ҳамда биз эндиликда тагини ушандай, уз оқибатига кура бундан-да бени баттар чоғга узимизни улоқтирмайлик. Ҳали сохта қизил адабиётдан узил-кесил қутулиб улгурмай, думбул ёш-ялангларимизни сирли-бубҳам нашрлар чоғига улоқтиришдан тийшайлик.

Айтилган мулоҳазалар шунчаки тахмин, гумон, пуч фаразия эмас. Купчилик билади: Инжил ҳозир бир нуسخаси фалон сумдан сотилмоқда. Дастлаб Тошкентга келтирилганда барчага бепул тарқатилган ва китоб орасида маҳсуе ёзув-ёрлиги, мурожаатномаси ҳам бўлиб, ишни уқиб чиққанлар сунгра қайси... черковга бориб ибодат қилиши мумкинлиги айтилган! Ма-на сизга — инжилхонлик!

ДИН ЧАЙҚОВЧИЛИК БОЗОРИ ЭМАС

Умуман, Фарб билан Шарқ, Оврупо, Осие, Африқо, насроний (христиан), мусулмон, яҳудо, будда динлари ва манфаатлари кесилган ҳамда туташган минтақаларда жойланган халқларнинг тарихи ва қисмати оғир кечар экан. Бу жойларда яшаган фуқароларга дин ҳам, даҳрийлик ҳам, иқтисодиёт ва сибсат ҳам бифарқ эмас. Хоҳ Марказий Осие билан Ҳиндистонни олинг, хоҳ Ливан ёки Хитойни олинг, ҳамма жойда аҳвол шу. Марказий Осиеда, жумладан Узбекистонда турғулик деб атагани даврда худосизликка асосланган уша қизил салтанат ҳам маҳаллий халқларга рус тили, маданияти, адабиёти, санъатини мунтазам ва чуқур сингдириб боришдан иборат пардаланган, мунофиқона сибсати билан улар онгидан ва қалбидан иеломини сиқиб чиқазиб, уринга гайри-мусулмон, насроний маънавияти, мафкураси ҳамда маслагини жорий этишни мақсад қилиб қўйган ва бу йулда жуда катта зафар қозонган ҳам эди. Энди-чи? Уша уша гап. Бундай олганда, машъум худосизликдан кура ҳар қандай динга мансублик беқисе афзал. Чунки атеизм суқир, ниймон-эътиқод эса тийрак. Даҳрийнинг қасамедига мутлақо ишониб булмайди, негаки унинг дилида нур йуқ. Художуй одам эса ёлгон айтолмайди. Гарчи турли дин кишиларининг Худоси гуе «бошқа-бошқа» булса-да. Аслида эса, Парвардигори олам барчага бир ва баробар. «Яхши» ёки «ёмон» Худо бул-

майди. Гап шундаки, маъбудни ҳар бир миллат ва қавм уз тилида узича атайди, холос.

Бирок, қизиги шундаки, бир-бири билан узаро муроса қила олмайдиган, муроса қилиши мумкин ҳам булмаган даҳрийлик билан насронийликнинг мақсади бир: турли йўллар билан маҳаллий халқларнинг виждони ва нафсониятини ерга уриб, уларни христианлаштиришдан иборат. Уларда эътиқод бирлиги эмас, мақсад бирлиги бор. Шунинг учун биз маълум халқлар ҳар иккаласининг ҳам уй-ниятидан ҳазар қилмоғимиз ва ҳушёр булмоғимиз фарз. Майли, тараққиёт ҳамда тинчликка хизмат қилса, дунё сиёсати бирлашсин. Илм, фан, иқтисодиёт, спорт, техника рақобат қилсин. Аммо динлар эмас. Бир дин бошқа бир динни таъқиб этмаслиги, бир-бирини сиқмаслиги, бир дин муҳибига бошқа дин кишиси тазйиқ утказмаслиги лозим.

Турли динлар уртасидаги муносабатга тинч-тотув яшаш сиёсати муқаддас негиз булиб қолмоғи даркор. Қолганини вақт узи кўрсатади. Дин чайқовчилик бозори эмаски, ҳар ким уз матоҳини куз-куз қилса, мақтаб ёхуд алдаб сотса ёки «ким ошди» бозорига солса. Яхши матоҳга «реклам» чикора.

Биринчи жаҳон уруши, Иккинчи жаҳон уруши, мислсиз қиргин воситалари, табиатни коинот қадар бузишлар, бир хилги мутараққий минтақаларда инсон наслининг айниб бориши, оммавий майпарастлик, ҳаром-ҳаришни фарқ қилмаслик, танфурушликлар қайси манба: ислом маданияти ёки булак диний иқлимлар негизида пайдо булди?

СУЗ УЗГАЧА, МАЪНО БУЛАКЧА

Қуръони Каримнинг узбек тилига таржима қилиниши, уз-узича олганда, эҳтимол, халқимизнинг маданий ҳаётида қандайдир мароқли, ажабланарли ёки ҳайратангиз бир иш ҳам эмасдир. Хуш, таржима қилинибди, юз минглаб нусхаларда чоп этилибди... Ни ма қипти? Ҳа, бу муқаддас исломий манбанинг қури, маъно жиғвалари, матн замирида яшириниб ётган сеҳр, муъжиза, илоҳий жозибани муайян даражада қулоқ эшитиб, куз кўрсаю, улар онг-шгуур ва қалбларга етиб бормаса, маънавиятимизга сингмаса, кундалик уй-ният ва ҳаракатларимизга эш булиб кетмаса, фойдасиз. Ҳатто... зарарли деса ҳам булади. Нечук?!

Гап шундаки, одамлар, айниқса Ёш авлод бизда отабоболаримиз томонидан қўзларга суртиб ўқилган манба — Қуръон борлигини эшитган бўлишса-да, уни қўрмаган эди. Жаннатнинг қанчалар зеболигини ҳамма эшитган, аммо ҳеч ким қўрмаган. Ана шу қўз билан қўрмаганлик одамларнинг ҳаваси ва диққат-эътиборини узган тортади. Узини қўрганда-чи?.. Қўриш насиб этганда инсон руҳиятида қандай кечинмалар пайдо бўлишини ким қўрибди? Буни ҳамма ҳам тасаввур қила олмайди.

Қуръонни мажид... Унинг васлига стишгунча қанчалар орикдик. Бу яқин-яқин вақтларгача афсонавор бир нарсадай туйиларди бизга. Мана, Аллоҳ таолонинг меҳрибончилиги ва марҳамати билан Алоуддин Мансур майдонга чиқиб, кўпчилик жасур, фозил, маърифатпарвар инсонларнинг фидойиларча кураши натижасида ўзимизнинг йўқотиб қўйган мумтозу муқаддас Каломимизга эга ҳам бўлдик. Хуш?.. Инсон руҳияти қизиқ-да. Бирон ёруғ ниётга стиб боргунча узини утдан-чўққа уради. «О!..» дейди. Уша ёрут манзилга ҳаллослаб стиб борганида эса, баъзан «Ие?..» деб қолиши ҳам мумкин.

Қуръонни ўзбекчалаштириш тарафдорларининг ҳаммасини ҳам бирдай ҳолис, пок ниyatли кишилар деб булмайди. Улар орасида бу муқаддас манбага қарши курашини учун уни ўзбек тилига ўгириш жонз деб билгувчи шаккок, шум ниyatли мушриклар ҳам борлигини унутмайлик. Қизиқ! Арабий алфозда узининг бутун илоҳий сўхрию жонбаси билан жаранглаган, жаноби Расули Акрам Муҳаммад Мустафо алайҳиссаломнинг қўтлут нафаслари билан Аллоҳдан ваҳий этилиб, нозил қилинган нузли Калом истаган бошқа тилга, жумладан ўзбек тилига, борингки ҳатто ҳозирги араб тилига таржима ёхуд таъдид этилишини билан сўниб қолгандай булади. Энди жаранг — у жаранг эмас, маънолар — у маънолар эмас, таъсир — у таъсир эмасдай... Ва ҳоказо. Нима гап уни? Бу хусусда юқорида қисман тўхталиб ўтдим. Худди шу сабабдан дин пешволари, руҳоний арбоблар, қорилар ва ҳофизлар бу Китобни бошқа бирон тилга таржима қилиб булмайди, деб ишонинган. Тўғри даъво!

Бу мулоҳазалардан Каломуллони ўзбек тилига ўгириш беҳуда иш булди, деган ҳулоса келиб чиқмайди. Ҳошо ва қўллаҳ! Гап шундаки, Қуръонни таржимадан қўра асл нусхасида ўқиш мароқли ва самаралидир.

Бироқ бунинг ҳам узига хос жуда мураккаб жиҳати бор. Бунда қулоқ билан дил бсқийс баҳра оладию (мириқадню), идрок, тафаккур мудрайди. Олайлик, Робертинонинг италянча дилрабо қушиқларидан зақланасизу, бу қушиқларнинг мазмуни билан сўзларини тушунмаймиз. Қуръон эса бу фақат «мусиқа», «оҳанг», «талаффуз», «муножот» ва «қироат» эмас, балки — илоҳий сўз! Уни шунчаки туйиш эмас, балки тушуниш лозим. Бас, таржима ўз ишини қилиб булди ҳисоб. Навбатдаги асосий вазифа — Китобдаги ҳар бир сура ва оятнинг мазмунини тулиқ тушунган ҳолда, уни арабча аслиятда уқишга рағбат пайдо қилишдан иборат. Зеро, биргина асл арабийзабон Қуръон қилиши мумкин булган ишни юзта Олтинхон Тура, Алоуддин Мансур, Ш. Бобохонов ва бошқа билагон содиқ руҳонийларимизнинг чуқур ихлос билан сидқидилдан бажарган мукаммал таржималари ҳам уҳдалай олмайди. Гузал меҳнатлари — мислсиз таржималари учун уларни Парвардигорнинг ўзи ёрлақасин, илоё. Бу ишларнинг аҳамиятини баҳолаш учун олтиндан тарози, гавхардан тош керак. Муаззам Истиқлол, муборак Қуръони Карим таржимаси муносабатларида халқимиз бугун коммунистик алвон гафлат қарахтлигию мудроғидан аста-секин уйғониб, қаддини ростлаётган экан, мутафаккир шоир Гафур Гуломнинг мана бу пурҳикмат мисралари ҳам тамомийла ўзгача маъно, нашъу намо билан жаранглаётгандай булади:

*Азиз асримизнинг азиз онлари
Азиз одамлардан сўрайди қадрин.
Фурсат ғаниматдир, шоҳ сатрлар-ла
Безамоқ чоғидир умр дафтарин.*

Ал-Азиз — Аллоҳнинг муборак 99 номидан бири. Азиз одамлар, азиз онлар, азиз аср, умр дафтарини безаш, қадрият!.. Бу ташбехлар, сифатлар, башоратлар, ёруғ орзу-армонлар бизнинг бугунги ҳолатимизни ифода этмайптими? Бугунги мунаввар кунни, рушноликни уларнинг масиҳий нафаси-ла орзу қилган ва яқинлаштирган кечаги мубҳам куннинг ёруғ юлдузларига худа-беҳуда таъна тоиларини отишдан эҳтиёт булайлик. Буқаламун даврнинг тигу парронига дучор булган бир мазлум арбобимизни ғойибан сафга турғизиш учун бошқасини қурбон қилмайлик энди. Кеча вафот этиб кетган ишонларга бугунги кун мантиқи

билан қатл жазосини чиқазиш фақат заминий ман-
тиққа эмас, илоҳий закога ҳам, парчалаб юборилган
жамият бирлигига ҳам қойим эмас.

КУЛАМИ ИНСОН БАҒРИДАЙ КЕНГ

Қуръон қадриятлари бизнинг маънавий-ахлоқий ҳаётимизга қайтиши билан бизнинг Қуръон қадриятларимизга қайтишимиз яхлит бир тушунча булгани билан, улар уртасида сезиларли фарқлар бор. Аввало, буларнинг ҳар иккаласи ҳам бир йўла, буйруқ еки фармон билан амалга ошириладиган юмуш эмас, балки узлуксиз давом этадиган жараён. Чунончи, бизнинг Қуръон бағрига қайтишимиз ун турт аср орта — XX асрдан VI асрга чекиншимиз лозимлигини билдирмайди. Нсгаки, Китоб муайян бир даврнинг еки шахснинг маҳсули эмаски, унинг ақидалари эскириб қолган булса. Бу диний манбанинг муқаддаслиги шундаки, унинг талаб ва тамойиллари ҳар бир даврнинг асосий талабларига жавоб беради. Албатта, агар унга оқилона ёндашилса. Башарти, уни қотиб қолган бир нарса деб тушунилса, манбани дастуруламал қилиб олганда аллақанча тушунмовчиликлар пайдо булиши ҳам мумкин. Инчунин, VI—XX асрлар орасидаги вақт ва давр масофасининг узига хос табиати орасидаги тафовут нари турсин, ҳатто Каломуллонинг узидан ҳам бир-бирини гус инкор этувчи фикрлар, қарашлар ва маслақларни анча-мунча топса булади. Айтайлик, гайри динлар (насоний ва яҳудий қадриятлари), кофирлар, уткир ичимликларга муносабат масалаларида ҳам буни куриш мумкин. Шунинг учун уни билиб ва тушуниб УҚИШ ва УҚИШ, унга тўғри амал қилиш жуда муҳим. Умуман олганда эса, бу шундай оқилона илоҳий ва инсоний заковату башорат билан нозил қилинганки, бутун вужуддан нафақат тарихийлик, балки уткир замонавийлик ва ҳозир-жавоблик руҳи балқиб туради. Бу жуда қамровдор, бағри кенг манба. Агар бошқа айрим динлар муайян бир қавмлар, ирқлар еки миллатларга мулжалланган, уларнинг манфаатлари билан қобиқланган булса, Қуръон муайян давр, миллат, жугрофий муҳит, салтанатга мансуб эмас, балки том маънода умуминсонийдир. Унга Африқо, Осиё, Америко, Овруро ва бошқа қитъалар ҳам сигади. Негизида Аллоҳ, Инсон, Табиат ҳамда Махлуқот, Ҳайвонот ва шунингдек, пок-

лик, ҳалоллик, шафқат, инсоф тушунчаларни ўтади. Бошқа динлар ва диний қадриятлар инкор этилмайди, балки уларга нисбатан тенглик, эътироф ва эҳтиром ҳолилари ўтади.

Қуръон қадриятлари масаласида таъкидлаш керакки, бу борада биз, XX аср ўзбеклари олдида муҳим вазифалар туради. Аввало, биргина таржима ёки тафсир билан иш битмайди. Алоуддин Мансур таржимаси нашри билан биринчи босқичда бажариладиган ишлар ниҳоясига етди. Бундан кейин амалга оширилиши зарур бўлган вазифалар: Китобнинг ҳарфини эмас, маъносини уқувчига етказиш. Бунинг учун яна янги таржималарини тайёрлаб бериш ёхуд олдингиларини топ этиш. Зеро, ҳар бир янги таржима Каломуллонинг янги-янги маънолари ва сифатларини кашф этади. Махсус Қуръон мутолаасини илмий-лисоний негизга кўчириш. Арабча-ўзбекча изоҳли Қуръон луғатлари тартиб бериш. Махсус илмий шарҳлар тузиш. (Яқинда босилиб чиққан истилоҳот луғатини табриклаш даркор). Жаҳон тажрибаларидан фойдаланган ҳолда, ўзбек қуръоншунослиги илминини яратиш.

Мамнуният билан айтиш керакки, илк илмий-тадқиқотчилик ишлари бошлаб юборилди. Олайлик, ўзбек, араб, инглиз, форс, рус тилларидан яхши хабардор бўлган ёш олим Ҳамидулла Кароматов узининг «Ўзбек ислом адабиёти мағишида Қуръоннинг ўзбекча таржималари ва тафсирлари» мавзудаги докторлик тадқиқотининг ҳимоя қилди. Мазкур мураккаб ва муборақ мавзуда унинг китоб ҳамда бир қанча рисола ва мақолалари, маърузалари босилиб чиқди. У Мирзо Улуғбек номидаги Тошкент дорилфунунида бир қанча факултетларда ҳамда Республика Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академиясида таҳсил ва тадқиқот ишларининг кенг куламада бошлаб юборди.

УТ БИЛАН СУВ ОРАСИДА

Қуръон таржимасининг мураккаблиги шундаки, бу тарихий ёки фалсафий асар, қомус, воқеанома ё бўлмаса роман эмас. Аллоҳнинг бандаларига айтган Сузи. Калом. Ҳар бир калимани аниқ уғириш керак. Суралар ва оятлар куйли, жарангдор. Буларнинг қай бирини таржимада бериш муҳимроқ? Аниқлик ифодавийликка, тўғрилиқ мажозийликка, мантиқ тавси-

фийлиқка, қисқаси, шакл мазмунга ҳадеганда вобаста булавермайди. Уша абадий ва азалий таржимавий қурбон, ниманидир орттириш ва нимадандир маҳрум булиш муаммолари ҳар қадамда панд бераверади. Таржимон доимий суратда ут билан сув уртасида туради. Бири — гарқ қилади, иккинчиси — куйдиради. Бунинг устига уқувчи, таъбир жоиз булса, қуръонхон бундай Нарсани уқишга тайёр эмас. Аждодлар билан авлодлар уртасида узилиш бор. Етмиш йил бу бир кишининг умри. Ё Қаҳҳор, бутун бир авлод вакиллари уз муқаддас Китобини умр буйи «қарғаб» кун кечирган.

Қуръонда сирлилик жуда кучли. Уни бир уқишда «тушуриб», қори булиш амри маҳол. Уни уқувчи узининг қалб дафтарига айлантириши керак. Ихлосманд, изчил уқувчи бу манбадан уз тақдирини, утмиши ва келажаги, ҳатто кундалик ҳаётида учрайдиган ҳар хил муаммолар, турмуш чигалликларига жавоб топа олади. Унда наннки ҳар бир сура, оят, қалом ёки ибора, ҳатто айрим ҳарфлар ҳам маъноли ёки муайян тимсол урнида келади.

Бир неча сура айрим ҳарфлар билан бошланади. Масалан, Бақара сурасининг биринчи ояти алиф, лом, мим деб бошланар экан, мутаржимнинг тушунтиришича, булар «ҳуруфи муқаттаот», яъни маънодан узилган ҳарфлар ҳисобланади. Бу ҳарфларнинг маънолари фақат Яратган Парвардигорнинг узига аён. Лекин олимлар орасида, дейди Алоуддин Мансур, «Алиф — Аллоҳ — Жабронл (Аллоҳ билан пайгамбар уртасидаги воситачи фаришта), Мим — Муҳаммад алайҳис-салом», деб мазкур ҳарфларга маъно берувчилар ҳам бор¹.

Китобдан олинган мана бу фикрларга эътибор қилинг:

Машриқ ҳам, мағриб ҳам Аллоҳникидир. Бас, қай тарафга юз бурсангиз, уша жой Аллоҳнинг тарафидир (Бақара сураси, 2, 115-оят, 15-бет).

Узи биладиган гувоҳликни Аллоҳдан яширган кимсadan ҳам золимроқ одам борми? Аллоҳ қилаётган ишларингдан гофил эмас (140-оятдан, 17-бет).

¹ Қуръони Карим. Узбекча изоҳли таржима. Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур. Тошкент, «Чулпон», 6-бет.

Ҳар кимнинг уз юзладаниган тарафи бор (148-оятдан, 18-бет).

Юзларингизни Машриқ ва Мағриб томонларига бураверишингиз яхшилик эмас... (177-оятдан, 21-бет).

(Одамларни) алдаб, фитнага солиш улдиришдан ёмонроқдир (191-оятдан, 23-бет).

Яхшилик қилинг! Албата Аллоҳ яхшилик қилувчиларни севади (195-оятдан, 23-бет).

Огоҳ будингизким, Аллоҳнинг ёрдами яқиндир. (214-оятдан, 25-бет).

Иймон келтирган, (ватанларидан) ҳижрат қилган, Аллоҳ йулида курашган зотлар — ана ушалар Аллоҳнинг раҳматидан умидвордирлар. Аллоҳ мағфират ва раҳм-шафқат қилувчидир (218-оятдан, 26-ет).

Аллоҳ сизларни тилларингиздаги беҳуда қасамларингиз сабабли жазоламайди. Балки дилларингиз билан қилган нарсангиз (қасамингиз) билан жазолайди. Аллоҳ мағфиратли, ҳалийим зотдир (225-оятдан, 27-бет).

Аллоҳ зулм қилувчиларни билувчидир (246-оятдан, 30-бет).

Агар Аллоҳ одамларнинг айримларини айримларини билан дафъ қилиб турмас экан, шубҳасиз, ер фасодга дучор булади (251-оятдан, 31-бет).

Динга зурлаб (киритиш) йўқдир (256-оятдан, 31-бет).

258-оятга мутаржим изоҳи: «Подшоҳ Намруд Иброҳим алайҳис-саломга: «Сен бизларни даъват қилаётган Парвардигоринг қандай зот?» деганида Иброҳим пайгамбар айтдилар: «Парвардигорим уз бандаларига жон бериб, жон олгувчидир». Шунда Намруд: «Бу менинг ҳам қўлимдан келади», деб икки кишини келтирди-да, бирини улдириб, яна бирини қўйиб юборди. Иброҳим алайҳис-салом унинг аҳмоқлигини кургач, дедилар: «Менинг Парвардигорим қуёшни Шарқдан чиқаради. Агар сен чиндан ҳам қудрат эгаси бўлсанг, уни гарбдан чиқаргин-чи?!» Ана шундагина Намруд жавоб тополмай лол бўлиб қолди (32-бет).

Гувоҳлар (гувоҳлик учун) чақирилганда бош тортмасинлар! (282-оятдан, 34-бет).

Балонинг биринчи зарбаси пайтидаги сабргина чин сабрдир (Юсуф сураси, 12, 18-оятдан, 159-бет).

Барча (кишиларга дилзорлик қилиб, уларнинг обрўларини тукиб юрадиган) бўҳтончи-ғийбатчига ҳалокат бўлмай (Хумаза сураси, 104, 1-оятдан, 522-бет).

Қуръонда илоҳий қудрат, инсоний зако ва ожизликлар, табиий ҳодисалар жараёни узига хос бир таъвилу талқинда берилганки, унинг зоҳирий мазмунини англаб етган билан ҳеч қандай мурод ҳосил бўлмайди. Сабаби, инсоният ва ҳайвонот олами, кенг маънода табиатнинг аллақанча сир-асрорларини илмий асарлардан ҳам билиб олиш мумкин. Аммо Қуръоннинг илоҳий моҳияти, Аллоҳ томонидан ваҳий этилиши ва нозил қилиниши унинг сирлилик ва муъжизавий моҳияти билан белгиланади. Уни шунчаки «тушунмиш» мақсадида ўқиган (юзаки мутолаа қилган) киши ёки тушунмай, кур-курона ёдлаган одам бу маънавий хазинадан куп нарса ололмайди. Ҳар қандай мукаммал таржима ҳам, айниқса «аниқликка» даъво қилганида, биринчи галда аслиятнинг ботиний маъносидан кура зоҳирий сузини беришгагина эришади, холос. Зеро, сузин суз билан берганда маъно узгарди, чунки турли тилларда (ҳатто яқин тилларда ҳам) муайян бир маъно «уша» суз билан ифода этилмайди ёхуд муайян бир суз «уша» маънони ифодаламайди. Демак, суздан, кенг маънода — матндан «чиқишга» тўғри келади. Шуниси борки, таржимон, айниқса бу сингари муқаддас диний манбани уз тилига уғирай экан, ҳамма вақт ҳам бундай қилишга журъат эта олмайди. Шу маънода, энг аниқ таржима айни вақтда энг ноаниқ таржимадир. Гарчи энг поаниқ таржима айни вақтда энг аниқ таржима бўлишга даъво қила олмаса ҳам.

Қуръон ёруғ дунёга келган VI асрдаёқ уни бошқа тилларга уғириб буладими ёки бўлмайдими деган масала ҳам кун тартибига қўйилган. Гарчи утган давр орасида уни жаҳондаги ушлаб халқларнинг тилларига уғиришган бўлса-да, биронта, ҳатто энг муқобил таржима ҳам аслият уринини босолмаган ва босолмайди ҳам. Икки-уч воситачи тиллар оша қилинган таржималар нари турсин, энг пухта ва билагон арабшунос олимлар томонидан бевосита тилдан тилга қилинган таржималар ҳам аслият билан рақобат қила олмаган. Рақобат қила олмайди ҳам. Нега шундай? Гап араб тилининг луғавий-маъновий бойлигидами? Ҳа. Аммо шутинга эмас. Модомики, Каломулло, яъни Аллоҳнинг сузи ваҳий қилинган экан, у куп маъноли бўлиши баробарида, фавқулодда узига хос руҳ ва сирлилик касб этган. Таржимадан мақсад аслиятнинг ҳарфини эмас — маъносини, матнини эмас — руҳини, сузини

эмас — ширасини, шаклини эмас — мазмунини беришдан иборат экан, Қуръонни таржима қилишдан кўра табиқ ёхуд тафсир қилиш хусусида баҳс юритиш тўғрироқ бўлади.

ФИКР ГАПГА АЙЛАНИБ ҚОЛМАСИН

Сўзма-сўз таржимада фикр узининг фикрлилигидан фикрсизланади, маъно уз маънодорлигидан маъносизланади. Фикр — гапга айланиб қолади. Таржимага қобиқ кучадию, мағиз қолиб кетади. Бамисоли пуч ёнгоқ пайдо бўлади. Қуръонни фақат оташин муҳаббат, иймон ва ихлос билангина угириш мумкин. Чунки муҳаббатдан муҳаббат, ихлосдан ихлос ҳосил бўлади. Совуқ таржима аслиятнинг вужудини музлатади. Қуруқ таржима — қуритади. Бу нарса таржимоннинг хоҳиш-истагидан қатъий назар рўй беради. Бад ният билан, яъни узга халқларнинг нондай азиз қадриятлари устидан қулиш, таққирлаш ниётида қилинаётган ёвуз уринишларни назарда тутаятганим йўқ. Гарчи, биламизки, бунақаси ҳам тез-тез учраб туради. Қуръоннинг бир талай гарб тилларига қилинган таржималарида бундай ҳоллар ҳам кўп. Аммо улар орасида шундайлари ҳам борки, Қуръонни таржима қилишга бутун умрини, тақдирини бағишлаган. Бунинг учун атайин насроний динидан исломга ўтиб, мусулмончиликни қабул қилишган. Уша фидойи, улуг инсонларни худо раҳмат қилсин.

Ёш қуръоншунос олим Ҳамидулла Кароматов ни-ма сабабдан бу муқаддас Китоб таржимада узининг аслиятдаги юксак сеҳрли салоҳиятини сақлаб қололмайди, бинобарин, бу муаммони ҳал қилиш учун ни-ма қилиш керак? деган масалани муҳокамага киритади. Икки ҳолдан бири: ё бу муқаддас Китобда биз «назарда тутган» уша маънолар йўқ, ёки биз уни тушуниб етмаяпмиз. Илло қанчалик «тушунганимиз» сари у шунчалик тушунарли бўлмаяпти. Масалан, коммунизмни етмиш йил мобайнида қанчалик тушуниб етган, унинг бутун дунёда «тантанаси» учун бир неча ун миллионлаб кишиларни, жамиятнинг энг пешқадам, навқирон авлодларини қурбон берган бўлмайлик, охир оқибатда маълум бўлдики, ҳеч нарсани тушунмаган эканмиз.

Сўзма-сўз таржимада Қуръон ҳақиқатлари, ҳикматлари, маъноларининг бир қисмини онг-шуури-

миз қабул қилади, шубҳасиз. Лектин унинг сеҳрли зинси то қалбини ёритмас, уни ҳаяжонга солмас экан, уқувчида тўла қониқиб ҳосил булмайди.

Аллоҳ каломини уқибшимизга, аввало, вақт халал беради. Китоб нозил қилинган даврдан буён ун турт аср ўтди. Узининг бузғунчилик, смирувчилик жараёнида сўнги етмиш йил бир неча асрга татиди. Бу етмиш йил давомида моддий тараққиётда қанчалик олдинга силжиган булсак, маънавийтда шунчалик бошқа ўзганга кучиб, гоҳо ҳатто ортга қараб оқдик.

Айтилган мулоҳазалардан Алоуддин Мансур таржимаси ўз вазифасини бажармабди-да, деган локайд хулоса чиқиб қолмаслиги керак. Айнан аксинча! Ул зотнинг меҳнати бениҳоя қутлуг. Бу умуман аслият ва таржима баҳсинга, умуман Қаломулло таржималарига даҳлдор. Бидамизки, Алоуддин таржимаси жуи эмас, изоҳли таржима. Буида тафсири ва табдил ҳам бор. Бевосита Қуръоннинг матни таржимасида қавсга олинган сўзларни назардан соқит қилиниб, умумий маъно иқлимга (контекста) қўшиб уқмай, ўз-ўзича, «соф» ҳолда, «аслидагидай» олиб қаралса, жумла тумтоқ, юлиқ, чала ва мутлақо тушуниксиз бўлиб қолади. Масалан, «Вас-сафот» сурасида дузахилар, уларга бериллаган азоб ва заққум дарахти ҳақида: «Унинг бутоклари(даги мевалари хунукликда) худди шайтонларнинг бошларига ухшар» (65-оят)... «Сўнгра айбатта улар учун унинг (заққум меваларининг) устига қайноқ сувдан аралантирилур (яъни уларга мажбуран қайнаётган сув ичирилур)» (67-оят, 327-бет). Бундан ташқари, жуда кўп оятларнинг мазмун-мундарижаси матн остида маҳсуе ишлар — ун битта тафсиридан олинган маълумотлар билан шарҳлаб борилади. Китоб сўнгида Йулдош Парда тузган курсаткич илова қилинган. Булар барчаси Китоб мазмуинини ойдинлаштиришига хизмат қилади. Лектин, фараз қилайлик, Абулқосим Фирдавсийнинг машҳур «Шоҳнома»си жангдор аруздан оддий насрга ўтказилса, ундан нима қолади? Ҳолбуки, Қуръон бу шунчаки дoston ёки қомус ҳам эмас. Қуръон бу Қуръон! Уни сўзма-сўз угирганда аслида ловуллаб яшнаб турган чўғнинг таптин сўниб, қора кумирга айланиб қолади.

Турган ган, бу бирламчи ўзбекча таржима. Бизга айнан ҳозир айнан шундай таржима керак эди. Шу маънода мавлоно Алоуддин Мансурнинг хизматлари ҳар қанча таҳсинга шоён. Дарвоқе, Қуръони Карим

шундай бир нарсаки, энг заиф таржимада ҳам ундан нимадир қолади ва ана шу «нимадир нарса» ҳам бугунги хушёр, муштоқ уқувчини сеҳрлайди, мутаассир қилади. Алаҳусус, мазкур таржимани «заиф» деб айтиш камида инсофдан эмас, куфр. Мен бу билан илк узимизнинг узбекча таржиамизнинг аслият олдидаги ночорлигидан кура (бу табиий бир ҳол!), Аллоҳ томонидан ваҳий қилинган мислсиз, беназир, тақрорланмас асл арабийзабон Қуръоннинг юксаклигини таъкидламоқчиман, холос.

Бундан кейинги таржималарда биз Қуръонни омманинг онги даражасига тушириш эмас, балки омманинг онгини Қуръон ҳақиқатлари даражасига кутаришга эришишимиз даркор.

Шу маънода Ҳамидулла Кароматовнинг талқинидаги Қуръонни қандай тушуниш борасидаги фикр ва кузатишларини маъқуллаган бўламан. Чунончи, у ёзади: «Қамарий ва шамсий ҳарфларнинг рамзий ёзилишини турли сайёралар ва юлдузлар шакли, осмонда тутган урни ва ҳаракат чизиқлари билан боғлаб уқилса, Қуръон маъноси теранлашиб, ойдинлашган бўлармиди балким».

Дарҳақиқат, ҳарф — товушга, товуш — маънога вобаста. Биз то ҳозиргача мазмунни шаклдан устун қўйиб келдик. Бу умуман тўғри. Бироқ мана бундай илоҳиёт Китобларида шакл ҳам пурмаъно рамзийлик, чуқур мажозийлик сифатларини касб этадики, шаклга ҳам махсус эътибор қилишга тўғри келади. Зеро, мазмунсиз шакл бўлиши мумкин, шаклсиз мазмун йўқ. Бинобарин, юқорида айтиб утганимдай, Қуръоннинг узбекча таржимасини аслият билан бақамти қўйган ҳолда араб ёзувида нашр этиш жуда муҳим. Бундан ташқари, Олтинхон Туранинг хорижда уч топқир босилган узбекча таржимасини узимиз ҳам нашрдан чиқазимиз мақсадга мувофиқ. Икки таржима, икки манбага эга бўлиш қандоқ яхши!

Ҳамидулла Кароматовнинг мана бу фикри ҳам диққатни тортади: «Қуръон Аллоҳ таоло томонидан нозил этилган, ўз ичига коинот ва бутун борлиқни қамраб олган экан, демак уни тушунишга ҳам ер тафаккури нуқтан назаридан эмас, балки борлиқ қонуниятлари асосида ёндашиш лозим. Фақат шундагина биз Қуръонни энг қўйи мафкуравий поғонада туриб талқин қилишдан юқорироқ поғоналарга кутарила олармидик, иншооллоҳ» (Докторлик тадқиқоти, 35-36-бетлар).

Аллоҳнинг гузал исмлари зикрида баъзи мулоҳазалар. Яратган эгамнинг 99 та исми борлиги маълум. Булар: 1. ар-Раҳмон, 2. ал-Қуддус, 3. ал-Муҳаййинин, 4. ал-Мутақаббир, 5. ал-Мусаввир, 6. ал-Ваҳоб, 7. ал-Алим, 8. ал-Ҳофиз, 9. ал-Мизал, 10. ал-Ҳакам, 11. ал-Хабир, 12. ал-Ғафур, 13. ал-Кабир, 14. ал-Ҳасиб, 15. ал-Рақиб, 16. ал-Ҳаким, 17. ал-Боъис, 18. ал-Вакил, 19. ал-Валий, 20. ал-Мабда, 21. ал-Мумаййит, 22. ар-Раҳим, 23. ас-Салом, 24. ал-Азиз, 25. ал-Холик, 26. ал-Ғаффор, 27. ар-Раззоқ, 28. ал-Қобид, 29. ар-Рафий, 30. Ас-Самъ, 31. ал-Адл, 32. ал-Ҳалим, 33. аш-Шукур, 34. ал-Ҳафиз, 35. ал-Жалил, 36. ал-Мужиб, 37. ал-Ва-дуд, 38. аш-Шаҳид, 39. ал-Қавий, 40. ал-Ҳамид, 41. ал-Муъид, 42. ал-Ҳай, 43. ал-Молик, 44. ал-Мумин, 45. ал-Жаббор, 46. ал-Борий, 47. ал-Қаҳҳор, 48. ал-Фаттоҳ, 49. ал-Босит, 50. ал-Муъиз, 51. ал-Басир, 52. ал-Латиф, 53. ал-Азим, 54. ал-Али, 55. ал-Муқайй, 56. ал-Карим, 57. ал-Восиъ, 58. ал-Мужид, 59. ал-Ҳак, 60. ал-Матин, 61. ал-Муҳсий, 62. ал-Муҳаййир, 63. ал-Қаййум, 64. ал-Вожид, 65. ал-Аҳад, 66. ал-Муқтадар, 67. ал-Аввал, 68. ал-Ботин, 69. ал-Бар, 70. ал-Ҳафву, 71. Зу-у-Жалол, в-л-Икром, 72. ал-Жомъ, 73. ал-Монъ, 74. ан-Нур, 75. ал-Боқий, 76. ас-Сабур, 77. ал-Можид, 78. ас-Самад, 79. ал-Муқаддам, 80. ал-Охир, 81. ал-Волий, 82. ат-Таввоб, 83. ар-Рауф, 84. ал-Мақсат, 85. ал-Ғаний, 86. ал-Дор, 87. ал-Ҳоди, 88. ал-Ворис, 89. ал-Воҳид, 90. ал-Қодир, 91. ал-Муаххар, 92. аз-Зоҳир, 93. ал-Мутаъол, 94. ал-Мунтақим, 95. Молик ул-Малик, 96. ал-Мутанний, 97. ан-Нофий, 98. ал-Бадий, 99. ар-Рашид.

Аллоҳнинг гузал исмлари ниҳоятда мароқли ва би-лиш нуқтаи назаридан самарадор мавзудир. Бу номлар фақат илоҳий эмас, балки инсоний ҳодисага ҳам айланган. Чунончи, ер юзидаги барча мусулмон бандалар ва умматларни бирлаштирувчи омил сифатида ҳам диққатга молик. Ҳоҳ араб ёки турк, афгон ёки уйгур, ўзбек ёки татар, тожик ёки озарбойжон бўлсин, дунёнинг қайси бурчагида тугилгани, ирки ёки миллатидан, ижтимоий аҳволи ёхуд касб-коридан қатъий назар, уларнинг бошини қушадиган ва баъзан тақдирини белгилайдиган нарса мана шу илоҳий номлардир. Чунончи, Аҳмад, Қодир, Раҳмон, Раҳим, Ға-

фур, Салом, Жаббор ва бошқа шу сингари номлар Жазойир, Яман, Миср, Сурия, Ироқ, Ҳабашистон, Қашқар, Қозоғистон, Покистон, Ҳиндистон, Эрон, Кашмир, Малайзия, Индонезия, Эрон, Бошқирдистон фуқаролари орасида ҳам кузга чалиниб туради. Аллоҳнинг Китобигина эмас, унинг номлари ва сифатлари ҳам дунё мусулмонлари орасида муштарак ҳамда меҳр-оқибат, ишонч, иймон, садоқат рамзи бўлиб қолган. Зеро, дунёқараши ёхуд манфаатидан қатъий назар, Собирлар, Самадлар, Ваҳоблар, Аҳадлар, Жалилу Воҳидлар бир-бири билан узро тўқнашмаслиги, бир-бирига озор бермаслиги, жабр қилмаслиги, бир-бирининг қонини тўқмаслиги керак. Ҳар қандай қатагон шароитда ҳам! Мантиқ ва талаб шундай.

Шу уринда Афғонистон муҳорабасида қатнашиб, афгонларга асирга тушиб қолган Нурмуҳаммад деган бир жангчи йигит эътирофи диққатни узига тортади. Чунончи, афгон «душманлар» уни номи Нурмуҳаммад бўлгани учун улимга маҳкум этишмаган. Гарчи унинг узи буёқдан Афғон тупроғига душман бўлиб борган бўлса-да! Зеро, жаноби Муҳаммад пайгамбаримизнинг нурлари ёритиб турган бир инсонни улдириб бўлмайди-ку. Уша йигит кейинчалик тутқунликдан бушатилиб, ўз ватани Ўзбекистонга соғ-омон қайтарилган.

Мусулмон мусулмоннинг қонини тукиши мумкин эмас. Агар кенг маънода олсак, ҳамма ҳам, дини, эътиқоди, тили ва маслағидан қатъий назар, барчага ягона булган улуг Тангрининг бандаси экан, ҳар қандай қатагонда ҳам одам одамнинг қонини тўқмаслиги лозим.

Аллоҳнинг 99 гузал исмлирини куздан кечирар эканмиз, муайян бир маънога эга булган сифат маъноларининг узгариши ҳодисаси жуда қизиқ. Му-сабвир, вақил, азиз, адл, ҳақ, аввал, охир, нур, сабр, муқаддам, муғанний, бадий сингари исмлар ҳозир касб-кор, ҳунар, ихтисос ёки ижодкорликка дахлдор оддий сузларга айланиб қолган. Йўқ, аслида, тилимиздаги ҳар бир калимага эҳтиёт билан муносабатда бўлишимиз, уларнинг ортида, негизида муқаддас тушунчалар, илоҳий белги-аломатлар пинҳон эканини эслатиб туради. Уларни ҳуда-беҳудага турлайвериб қадрсизлантириш, ҳатто таҳқирлаш дуруст эмас. Куяси тутади. Суз қадрсизланар экан, қадриятнинг узи ҳам қадрсизланиши мумкинлигини унитмаслик даркор.

Даврлар утиши билан сузларнинг маънолари янги-

ча қадр топса-ку нур устига аъло нур буларди. Тааж-жубки, гоҳо бунинг акси руй беради. Ал-Басир деган гўзал илоҳий номни олайлик. Ҳозирги ўзбек тилида бу — *басир* сузи — «кўр», «сўқир» деган маъноларни англатадиган булиб қолган. Ё Раббил оламин! Уша-уша сўз уша-уша маънони англатмай, асл маънонинг тамом тескарисини билдирадиган булган. Гуё оқ ранг... қорага айланган. Чунончи, араб тилида ва қадимда ўзимизда ҳам *басар* — кўз; *басир* — қурувчи, уткир кузли, ута сезгир; *басират* — кўриш, қурувчанлик; зийраклик, сезгирлик, идрок, уткир зехн маъноларини ифода этган.

Хуш, қачондан бошлаб куз... кўрга айланиб қолди экан? Ҳар қалай, Уктабр тунтаришидан олдинги ялпи саводсизлик шаронтида эмас, балки Қизил Шуролар ҳукмронлигида эришилган кузнинг кўрга айланиши чуқур рамзий бир ҳодисадир. Демак: уз миллий, диний, маънавий қадриятларимизда кўр куз очилмаган, балки гоҳо, боягидай, очиқ кузлар кўр булган.

Ана энди Аллоҳга нисбатан уткир кузли, ҳамма нарсани кўриб-билиб турувчи сифатларини англатган Басир калимасига... тим кўр деган маънони тиркасақ, астафурилло, бу бизнинг том маънодаги сўқирлигимизни англатмайдими!

СУРА НОМЛАРИНИ УТИРИШ МУАММОЛАРИ

Сўз маъноларининг узгариши, баъзан «суллашиши», «кичрайиши», тораиши, жунлашиши Қуръондаги 114 суранинг номларини утириш палласида ҳам анча жиддий душворликларни туғдиради. Чунончи, суралар куйидагича номланган:

1. *Фотиҳа*, 2. *Бақара*. 3. *Ол-и имрон*. 4. *Нисо*. 5. *Моид*. 6. *Анъом*. 7. *Аъроф*. 8. *Анфол*. 9. *Тавба*. 10. *Юнус*. 11. *Худ*. 12. *Юсуф*. 13. *Раъд*. 14. *Иброҳим*. 15. *Ҳижр*. 16. *Наҳл*. 17. *Ал-асро*. 18. *Каҳф*. 19. *Марям*. 20. *Тоҳа*. 21. *Анбис*. 22. *Ҳаж*. 23. *«Муминлар»*. 24. *Нур*. 25. *Фурқон*. 26. *Шуаро*. 27. *Намл*. 28. *Қасас*. 29. *Анкабут*. 30. *Рум*. 31. *Луқмон*. 32. *Сажда*. 33. *Аҳзоб*. 34. *Саб*. 35. *Фотир*. 36. *Есин*. 37. *Ва-с-сафот*. 38. *«Сод»*. 39. *Зумар*. 40. *Ғофир*. 41. *Фуссилот*. 42. *Шуро*. 43. *Зухруф*. 44. *Духон*. 45. *Жосия*. 46. *Аҳқоф*. 47. *Муҳаммад*. 48. *Фатҳ*. 49. *Ҳужурот*. 50. *Қоф*.

51. Ва-з-зорийт. 52. Ва-т-тур. 53. Ва-н-нажм. 54. Қамар.
55. Раҳмон. 56. Воқеа. 57. Ҳадид. 58. Мужодала.
59. Хашр. 60. Мумтаҳана. 61. Саф. 62. Жумъа.
63. Мунофиқун. 64. Тағобун. 65. Талоқ. 66. Таҳрим.
67. Мулк. 68. Қалам. 69. Ал-ҳааққа. 70. Маориж.
71. Нуҳ. 72. Жин. 73. Муззаммил. 74. Муддассир.
75. Қиёмат. 76. Инсон. 77. Вал-мурсалот. 78. Набав.
79. Ван-нозиот. 80. Абаса. 81. Таквир. 82. Инфитор.
83. Мутаффиқун. 84. Иншиқоқ. 85. Буруж. 86. Ториқ.
87. Аъло. 88. Гошия. 89. Вал-фажр. 90. Балад. 91. Ваш-
шамс. 92. Вал-лайл. 93. Ваз-зуҳа. 94. Шарх. 95. Ват-
тийн. 96. Алақ. 97. Қадр. 98. Баййина. 99. Залзала.
100. Вал-одиёт. 101. Ал-қориа. 102. Такосур. 103. Вал-
аср. 104. Ҳумаза. 105. Фил. 106. Қурайш. 107. Моъувн.
108. Кавсар. 109. Кофирун. 110. Наср. 111. Масад.
112. Ихлос. 113. Фалақа. 114. Ан-нос.

Бу қандай... «таржима»? Тугри, номлар билан боғлиқларидан ташқари, Фотиҳа, Тавба, Анбие, Ҳаж, «Муминлар», Нур, Шуаро, Сажда, Шуро, Фатх, Қамар, Воқеа, Жумъа, Мунофиқун, Талоқ, Мулк, Қалам, Жин, Қиёмат, Инсон, Аъло, Ваш-Шамс, Залзала, Фил, Кавсар, Кофирун, Ихлос ва бошқа шу сингари айрим сураларнинг номлари таржималари шундоқ ҳам узбек укучисига тушунарли. Чунки бу сузлар бугунги она тилимизнинг лугатида ҳам бор. Аммо бундай калималар нари борганда унун беш фойизни ташкил этар. Қолганлари-чи? Бақара, Анфол, Фурқон, Намл, Анкабут, Аҳзоб, Зумар, Фуссилот, Маориж, Таквир, Инфитор, Гошия, Балад, Алақ, Такосур... нима? Таржима бўлса таржима қилиш керак-да.

Хуш, бошқа тилларга қандай утирилган экан? Масалан, И. Ю. Крачковский билан Г. С. Саблуков: Бақара, Наҳл, Каҳф, Намл, Анкабут, Духон, Фатх, Ват-тур, Ва-н-нажм, Қамар, Ҳадид, Қиёмат, Балад, Аннос сураларини — рус тилига Корова (Сигир), Пчелы (Асаларилар), Пещера (Гор), Муравьи (Чумолилар), Паук (Ургимчак), Дым (Тутун), Победа (Ғалаба), Гора (Тоғ), Звезда (Юлдуз), Луна (Ой), Железо (Темир), Воскресение (Тирилиш), Город (Шаҳар), Люди (Одамлар) деб утиришган. Демак, сура номларининг узбекча таржималаридан кура русча таржимаси биз узбекларга ҳам кўпроқ тушунарли. Тугри, бу ерда ҳам ҳар хил утириш ҳоллари учрайди. Олайлик, Юнус су-

раси Крачковскийда — Йунус, Саблуковда — Иона; Худ — Гуд; Ал-Исро — Перенес ночью — Сыны Исраилсвы; Тоҳа — Та ха — Та га; Ҳаж — Хадж — Праздник; Фурқон — Различение — Фуркан; Рум — Румы — Римляне; Аҳқоф — Пески — Ахкаф; Хашир — Собрание — Изгнание; Қалам — Письменная трость — Нун; Нуҳ — Нух — Ной; Жин — Джинны — Гении; Инфитор — Раскальвание — Расторжение; Мутафинун — Обвешивающие — Обмеривающие; Буруж — Башни — Созвездие зодиака; Аъло — Высочайший — Всевышний; Қадр — Могущество — Определения; Такосур — Охота к умножению — Привязанность к богатству; Вал-аср — Предвечернее время — Вечернее время; Қурайш — Қурайш — Корейшаны; Моъувн — Подаяние — Размышлял ли ты?; Кавсар — Обильный — Кевсерь; Ихлос — Очищение веры — Чистое исповедание тарзида ҳар хил берилган.

Бир қарашда ҳамма нарсани сурункасга, ялпи угириш тамойили бирдан-бир тугри йул кўринади. Бироқ... Агар Бақара сурасини — Сигир сураси десак нима булади? Сигир сураси?! Маъновий қусур ҳосил булади. Нуҳ сураси — Нуҳ пайгамбар ҳақида, Юсуф сураси — Юсуф алайҳис-салом ҳақида, Муҳаммад сураси — жаноби пайгамбаримиз Расулудллоҳ ҳақларида баҳс юритади. Бақара сураси — ҳазрат си... Астағфирлло! Балким «Сигир ҳақидаги сура» деб угирамиз? Сура таржимаси, диний истилоҳ қисқалигига ҳослик йўқолади. Қолаверса, бу сигир ҳақида ҳам эмас.

Мазкур сурага ёзилган қисқача муқаддима-шарҳда айтилишича, қадимда баний Исроил қавмидан бир одамни улдирадилар. Қотил топилмайди. Шунда Аллоҳ таоло Мусо алайҳиссаломга амр қилади. «Қавмингизга айттинг, бир сигир сўйиб, унинг бир булаги билан улкни урсинлар». Шундай қилганларидеда улкка жон кириб, қотили қимлигини айтади. Вассалом. 286 оятдан иборат бу сура Қуръондаги энг катта сура булиб, унда инсон маънавий ҳаётининг ниҳоятда хилма-хил мураккаб муаммолари ҳақида баҳс юритади.

Хуллас, сураларнинг номлари узбекча таржимада айнан арабий лафзда берилиши, утирилмай қолдирилишини кўйидаги мулоҳазаларга кўра тугри деб тушуниш керак. Бу билан тарихий анъанага риоя қилинган. (Анкабут сурасини «Ургимчак сураси» дейиш гализ. 69 оятдан иборат биргина 41-оятда ургимчак

қиёсга олинади, холос. Шунинг учун унинг номи Анкабутга (ургимчакка) нисбат берилган. «Аллоҳдан уза «дустлар»ни ушлаган кимсаларнинг мисоли худди (узи учун) уй қуриб олиб, (уша уйдан паноҳ истаган) ургимчакка ухшайди. Албатта, уйларнинг энг нимжонни ургимчак уясидир. Агар улар билсалар эди, (ургимчак уяси каби ожиз бутлардан паноҳ истамаган булур эдилар)». Бу ҳашаротга даҳлдор ишора фақат шу. Тарихий анъана деганимнинг боиси шуки, минг йиллар давомида — халқимиз муборак исломни қабул қилганидан буён бу Китобни таржимасиз, айнан уз иборалари, истилоҳлари, талаффузи ва қироатлари билан ўқиб (ёд олиб) келган. Бу ерда ворисийлик бор.

Бундан ташқари, сура номларининг узидай сақланиши ўқувчини асл арабий нусхага кўчишга ҳозирлайди. Матнни жунлаштиришдан сақлайди. Сирлилик таъминланади. Айни вақтда китобхонда англашилмовчилик ҳам тугилмайди. Сабаби, номнинг маъноси дарҳол изоҳда очиб берилади. Бу эса ўқувчида китобни тезроқ мутолаа қилишга киришишга даъват этади. Қизиқиш туйғусини пайдо қилади.

УША ВА УША ЭМАС

Тан олиш керакки, кейинги замонларда оврупомарказчилик гоёсининг кенг тарқалиши, дунёнинг бу иқлимида (Оврупода) илм-фан ва техниканинг оламшумул ютуқлари оқибатида жаҳон халқларининг моддий ва маънавий ҳаётида туб узгаришлар содир булди. Бир юз уттиз йил давомида чор Русиясининг Ўрта Осиёни забт этиб, мустамлака ҳолида ушлаб туриши уз «насроний самараларини» бера бошлади. Чор ҳукмдорлари маҳаллий мусулмон халқларига аста-секин насроний таъсир ўтказишни гуё улар маданиятига ва савдо-тижорат ишларига кўшиш қилиш ниқоби остида олиб бордилар. Афсуски, нуфузли одамларимиз, ҳатто илғор зиёлиларимиз, фан ва адабиёт намояндalари ҳам мазкур сиёсатнинг негизидa қандай машғум ниятлар етганини чуқур фаҳмлаб етмадилар. Сунгги етмиш йил мобайнида ҳукмронлик қилган даҳрийлар эса, гарчи ҳар қандай динни (шу жумладан христианликни ҳам) инкор этишган булса-да, собиқ Йттифоқ гирдобига тортилган барча халқларнинг маънавияти, маданий-маърифий қиёфаси ва тарбиясини мунтазам насоровий негизга кўчирдилар. Уз оқибати ва маккорлиги эътибо-

ри билан бу янги «инқилобий» сиёсат ошкора, дагал чор сиёсатидан ҳам ошиб тушди. Ислому зур бериб таъқиқлана бошлади. СССР Конституциясида хужа курсинга ёзиб қўйилган виждон ҳуқуқи амалда ҳар қандай виждон ва иймонни топташ ва ҳаром қилишга айланиб кетди. Содир булган аҳволнинг даҳшати шунда эдики, биз аҳли мусулмонлар уз миллий қадриятларимизга, тарихимизга «голиблар», «халоскорлар», «катта оғалар» назари билан «баҳо» бера бошладик, зур бериб узимизни узимиз таҳқир ва ҳақорат қилишга берилиб кетдик. Яна даҳшатлиси шунда эдики, исломга, мусулмончиликка насроний (христиан) ақидалари ва талаблари асосида ёндаша бошладик. Бошқача айтганда, узимизнинг кимлигимизни қандай булсак шундоқлигича эмас, балки бошқалар, аксарият бадбин ва бадният олим ҳамда сиёсатдонлар ясаб берган қингир ойнадан кўра бошладик. Ёспирай! Бу қингир кўзгуларда башарамиз қанчалик қийшиқ ва рудапо булиб кўринса, шунчалик заққандик, чапак чалдик. «Башаранг қийшиқ булса, ойнадан упкалама» деган нақл бор. Айни ҳолда эса бунинг акси булди: «Ойна қийшиқ булса, башарангдан упкалама!» Ҳа, ойнага қараб, унда узимизни эмас, бошқа бировларни кўраётганимизни ҳатто ақли расо олимларимиз ҳам ҳадсганда фаҳмлаб етишмади. Фаҳм-фаросатли, кўпчилик иймон-эътиқодли, фозил кишиларимизнинг эса башараларини бошлаб «туғрилаб» қўйишди.

Мана қулимда 1991 йилда Масковда чоп этилган Ислому қомусий лугати. Таҳрир ҳайъатига эътибор қилинг: Г. В. Милославский, Ю. А. Петросян, М. Б. Пиотровский, С. М. Прозоров. Илоҳим ҳолислик туйғуси бизни тарк этмасин. Инсоф юзасидан айтганда, бу ерда Ислому ҳақида берилган маълумотларни узимиздаги бирон замонавий босма манбадан тополмайсиз. Чунончи: Одам Ато, Момо Ҳаво, Мусо, Исо, Муҳаммад, Марям, Ҳизр, Ильёс, Луқмон, Сулаймон, Боязид ал-Бистомий, ал-Бухорий, ат-Термизий, ал-Ғиждувоний, Баҳоваддин Нақшбанд, Мансур ал-Халлож, Фаридиддин Аттор; Таврот, Инжил, ал-Қуръон; илм ал-Ҳадис, ал-Ислому, Макка, ал-Каъба, Карбало; бидъат, ваҳдат ал-вужуд, ваҳдат аш-шуҳуд, ад-даҳриййа, жаноза, жизъя, ал-инсон ал-комил, коҳин, муъжиза, ал-қибла, мазҳаб, мавла (мавлавий), мавлавия, насоро, нур, таъвил, тажалли, таносух, тариқат, шарнат, тасаввуф, тафсир, ал-фалсафа, хоксор, хали-

фа, қурайшийлар, хонақоҳ, ханафия, хирқа, хуруфия, хутба, шариф, аш-шиа, ас-сунна, оятулла сингари мингта яқин катта-кичик мақолаларда бошқа манбалардан топиш қийин булган ниҳоятда ноёб ва нодир маълумотларни топиш мумкин. Унда исломга дахлдор асосий диний, илмий, фалсафий тушунчалар, оқимлар, ақидалар, йуналишлар, тариқатлар, таълимотлар, номлар, атамалар дарж этилган. Таҳсин ва тасанно.

Лекин булар барчаси насронийлик, яҳудолик ва даҳрийлик (марксизм-ленинизм) қарашлари таъсирида таҳлил қилинган. Исломга, унинг бош муқаддас китоби Қуръонга, Муҳаммад пайгамбарнинг ҳаёти ва ишларига нисбатан тула ишончсизлик, уларга аксарият уйдирма, кучирмачилиқдан иборат қаллоблик маъносида муносабат билдирилган. Ҳолбуки, Қуръони Карим билан танишган ҳар бир киши биладики, исломий манбаларнинг биронтаси ҳам, айниқса Каломулло узидан олдинги биронта дин ёки пайгамбар, авлиёю анбиё шаънига қуфр гап айтиш уёқда турсин, уларга тенглик, ворисий ҳурмат, эътироф туйғулари билан муносабатда булган.

Тугри, Таврот, Инжил ва Қуръонда айрим воқеалар, пайгамбарларнинг ҳаёти, тарихий кечмиш ва шахсларга муштаракликлар учрайди (Мусо ва Исо ибн Марйам, пайгамбарлардан Нух, Юнус, Юсуф, Иброҳим ҳамда Луқмон, Искандар Зулқарнайн билан боғлиқ воқеалар, уларнинг тақдири, туфон ва зилзилалар...) Лекин бу воқеаларнинг аксарияти соф яҳудий ёхуд насроний мулк эмас, балки дафъатан арабий, баъзилари ҳатто жаҳоний миқёсдаги маданий мерос, воқеа-ҳодисалардир. Агар буларнинг қайсибир манбадан иккинчисига кучгаълиги ҳақида гапириладиган бўлса, уларнинг купи Таврот ёки Инжилга кучиб утишидан аввал (бир неча минг йиллар муқаддам!..) биринчи галда айнан араблар заминида, қолаверса Ҳиндистон, Кашмир, Эрон, Марказий Осиё ва бошқа мамлакатлар халқлари ҳаётида руй берган ёки пайдо булган диний, адабий осори атиқалар эканини инобатга олинса, бу икки яҳудий ва насроний диний китобларга араблардан ташқари будда, зардуштийлик ҳамда жуда куп бошқа диний қатламлардан олинганлиги ҳақида гапириш мантиқан асослироқ буларди. Яна бир муҳим гап. Қуръонда унинг гоъвий-мафкуравий рақибларига (муҳолифларга) қандай шароитларда нечук муносабат билдирилиши лозимлиги ҳақидаги,

ҳозир сал «галатироқ» эшитиладиган таъбир ва талаблар ҳам, орадан ун тўрт аср ўтгандан кейин, ўзининг тарихан одиллиги, (тарихан!), табиийлиги ва мантиқан асосланганини эътироф этишга мажбурмиз. Зеро, Аллоҳнинг Каломи тажовузкор эмаслиги, балки доруломонлик, ҳимоя, асло беҳуда қон тукмаслик ва паноҳ бўлишлик сифатлари билан ажралиб туради.

ҚАНЧАЛИК МУБОРАК БУЛСА, ШУНЧАЛИК ОЖИЗ

Қуръон нозил қилинган, назмда битилмаган. Бу шеърини обида эмас. Аммо уни оддий «қора» матн деб ҳам бўлмайди. Унда ички оҳангдошлик мавжуд. Ўзининг воқеий аслийлиги ва такрорланмаслигидан ташқари, нозил этилган матннинг кучли илоҳий руҳи, сажга ниҳоятда бойлиги туфайли жаранглаб туриши билан «шу сингари» узга ҳар қандай диний манбадан яққол ажралади. Қуръон шунчаки сидирга «ўқилмайди», балки бир қанча қироатлар асосида қўйланади, хониш қилинади. Уни араб тилини билладиган ҳар қандай киши ҳам ўқий олмайди, бунинг учун ҳофиз, қори бўлиш керак.

Биринчи сура — «Фотиҳа»ни олиб қурайлик.

1. Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳийм
 2. Ал-ҳамду лиллоҳи Раббил оламийн
 3. ар-Раҳмонир Раҳийм
 4. Моликки явмид дийн
 5. Иййака наъбуду ва иййака настаъийн
 6. Ихдинас сиротал мустақийм
 7. сиротал-лазийна анъамта алайҳим гайрил мағзуби алайҳим валаз золлийн.
- Омин.

Сузларнинг сажъ асосида ялпи уйғунлашиб, жаранглаб келаётганига эътибор қилинг: Раҳийм — оламийн — Раҳийм — дийн — настаъийн — мустақийм — лазийна — алайҳим — алайҳим — золлийн.

Ш. Бобохонов таржимасида:

1. Мсҳрибон ва Раҳмли Аллоҳ номи ила!
2. Барча мақтовлар бутун оламнинг Парвардигори,
3. Мсҳрибон, Раҳмли
4. ва жазо кунининг эгаси Аллоҳга хосдир.

5. Сенгагина сигинамиз ва Сендангина мадад тилаймиз.

6. Бизларни шундай тугри йулга бошлагинки,

7. у Сенинг неъматларингга эришганларнинг йули булсин! Сенинг газабингга учраганлар ва адашганлар йули булмасин!

Алоудин Мансур қуйидагича утирган:

1. Меҳрибон ва раҳмли Оллоҳ номи билан (бошлайман).

2-3-4. Ҳамду сано бугун оламлар хожаси, меҳрибон ва раҳмли, жазо (қиёмат) кунининг эгаси — подшоҳи булмиш Оллоҳ учундир.

5. Сенгагина ибодат қиламиз ва Сендангина мадад сураймиз.

6-7. Бизларни, газабга дучор булмаган ва ҳақ йулдан тоймаган зотларга инъом қилган йулинг булмиш — Тугри йулга йуллагайсан.

Икки таржима уртасидаги фарқ ва тафовутлар яққол кўзга ташланиб турибди. Сура ягона ва узгармас. Унда жами 28 та қалима. Бу 27 еки 29 та булиши ҳам мумкин эмас. Аммо икки узбекча таржима эса сузларнинг сони тарафидангина эмас, «сифати», ифодавий шакли, бирикмалар ва жумла қурилишининг тарҳ-таровати, узига хослиги билан ҳам жиддий фарқланиб туради.

Нега шундай? Ахир бу асрлар қаъридан чиқиб келаётган жиддий бир Каломни эркин талқин қилиш, унга нималарнидир қўшиш ёки қисқартиришга уринишдан иборат хатти-ҳаракат, узбошимчалик эмасми? Бу сеҳрли масиҳий нафас, илоҳий ваҳий-ку!

Бари тугри. Жуяли ва ақлга мос гаплар.

Айтганларимиз ҳали суз, гап, жумла таржимаси хусусида. Маъно ва ифодавий йусин-чи? Куйли (сажъ билан сугорилган) ваҳийятни сидирга «қора» матнга агдарганда шунча муаммо тугилиб турибди. Оҳангни оҳанг, сажни сажъ, қироатга мос ифодаларни шундай қироатбоп мақомда утириш талаблари ҳам илгари сурилса-чи? Ундай тақдирда умуман таржимани йигиштиришга тугри келиб қолармикан?

Калом таржималари тарихида бундай уринишлар — муқобил оҳангли (эквивиритмикавий) таржима яратишга уринишлар ҳам булган. Чунончи, И. Ю. Крачковский таржимасига берилган шарҳлар орасида машҳур арабшунос олим, 1937 йилда вафот этган шоғирди В. А. Эберман қаламига мансуб уша 1-сура таржимаси учрайди.

1. Хвала Аллаху, который миров Господин,
2. Милостивый, милосердный он один,
3. Дня страшного суда Властелин,
4. Тебе мы поклоняемся,
 Помощь дается нам
 Тобою одним,
5. Веди нас по пути тех, кто тобою водим,
6. По пути тех, на кого простерлась милость твоя,
7. На кого ты не гневаешься, кто не знает заблуждения кручин.

12. X. 1920

Турган гап, бутун Қуръонни, барча 114 сурани ма-на шу йусинда куйли қилиб утириш қийин. Душворлик шундаки, бундай тақдирда Аллоҳ сузи ортиқ даражада бежамадор бўлиб кетиши ва маънога путур этиши мумкин. Валким Қуръонни умуман шеърий йулда таржима қилинар? Билмадим. Жаҳон қуръонушнослиги бундай тажрибани билмайди ҳисоб. Қийин. Ким журъат эта олади? Диний маҳкама ҳам фатво бермас. (Яқинда рус тилида босилиб чиққан Порохованинг назм андозасида қилган таржимасини қайд этиш керак).

Бироқ, агар таржимага шундай талаб билан ёндашилса, мазкур икки узбекча таржимани эмас, умуман Каломнинг узга тилларга таржимасини манъ этишга тўғри келган буларди. Чунки, олайлик, қайта-қайта нашр этилиб келаётган мавжуд тўрт русча таржима ҳам бир-биридан анча сезиларли, жиддий фарқланади. Хуш? Дунёда қанча таржима булса — шунча Қуръон экан-да?!

Ҳа, Қуръон дунёда якка-ягона, аъло, беқиёс ва бе-назир. Таржималар эса ҳар бири қанчалик муборак булса, шунчалик ожиз ва ҳамин қадар. Айтайлик, бир тилга қилинган унта таржиманинг бари бир хил бўлиши мумкин эмас. Агар шундай қилишнинг иложи бўлганида, уша унта таржимага зарурат ҳам булмас, атиги бир таржима билангина кифояланса булар эди. Аллоҳ Бир, аммо унинг Каломини ҳар ким ҳар хил тушунади, ҳар хил талқин этади. Бас, уни ким қандай қабул этса, бошқаларга ҳам шундай етказади. Бинобарин, уз маънавий камолотимизда шунчалик юксалиб-мизки, минг йиллар давомида ҳеч қандай таржима-

сиз, асл арабийда уқиб, баҳраманд бўлиб келган утмиш аждодларимиздан фарқли улароқ, бугун аслиятга тишимиз утмай қолган, таржималарга уткир эҳтиёж сезилган экан, начора, таржима муъжизаси билан бирга, таржима ожизлигига ҳам чидаймиз-да.

Диний адабиётлар нашрида истилоҳлар, атамалар, ифодавий таржиблар хилма-хиллигига тезда барҳам берилмаса, бусиз ҳам дудмаллашиб ётган нарсалар баттар чалкашиб кетади.

Ортиқча зикналик ва қатагон қанчалик ёмон бўлса, меъеридан ошириб юборилган эркинлик ва бошбошдоқлик ҳам шунчалик яхши эмас.

Қизиқ. Бир таржима билан иш битмагани сингари, Қуръонни узбек тилига ун марта дундириб таржима қилганда ҳам, уларнинг барини йиғнаганда битта асл Қуръон чиқмайди. Бу икки талаб уртасида меъер чизиги қаердан утади?

Қуп таржима қуп тушуниш ва қуп талқинга олиб келади. Бу ҳам яхши, ҳам ёмон. Мақбуллиги — ҳар бир таржима бизни Қуръон ҳақиқатига узича етаклайди. Бир таржиманинг ожизлиги бошқа таржимани келтириб чиқазиши, унинг баркамоллиги билан қопланиши мумкин. Шу тариқа биз Аллоҳ Каломининг асл мазмуни ва маъноларига пешма-пеш, босқичма-босқич яқинлаша борамиз. Бошқа хавфли тарафи борки, турлича талқинлар, ҳар хил тушунишлар оқибатида биз турли-туман таржима матнлари орасида, қисса берилиб кетиб, аслиятдан чалғишимиз мумкин.

Нима қилиш керак?

Аввало, саводсизликка барҳам бериш даркор. Сунгра, юқорида айтганимдай, таржималар диққатимизни аслиятдан четга тортмай, унга интилиш ва жозибани пайдо қилсин. Уқувчи тушуниб етсинки, унга мукамал таржимаю тафсирдан кура битта аслият чандон афзал.

Бундан ташқари, Қуръон таржимасидай улкан ишни чуқур илмий асосга кучириш зарур. Модомики, Исроил, Швеция, Хорватия сингари биздан йироқ манзилгоҳларки узларининг Таврот, Инжилларини бизнинг узбек тилимизга шундоқ гузал таржима қилиб етказишга эришибдилар, бу уз-узидан булгани йуқ. Қаранг-а, қандай гамхурлик! Швеция қаёқдаю Узбекистон қаёқда! Бу таржима устида Библия институтининг малакали мутаржимлари нақ 22 йил мобайнида тинимсиз

иш олиб боришган. Тан олиш даркор: биз ўзбеклар бундай тиниқ ўзбекча таржимани фақат орзу ва ҳавас қилишимиз мумкин.

Яшириш чикора. Биз ўзбеклар узимиз бундай ишларда сал бепарво, ҳафсаласизмиз шекилли. Зиёлиларимиз аксар ҳавойилик, ваъдабозликка урганиб қолган. Ҳамманинг оғзи ботир, иш кам. Чунончи, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида не ҳасратда турт-беш йил илгари нечук бўлиб 17 кишидан иборат Таржима маркази очилган эди (Гуржистон, Озарбойжон, Латвия ва Қозоғистонда уша даврда ҳар бирида 80-150 мутаржим уюшган эди). Оқибат нима бўлди? Бир гал таниқли адиб, Шарқ адабиётини — форсийдан, Шекспирни — инглизчадан угирган Жамол Камол Ёзувчилар уюшмасига саркотиб бўлдию, Таржима марказида 17 тадан... 2 киши қолди, холос. Бугун жаҳон адабиёти таржимасига — 2 киши! Солим ақлга хилоф иш.

Йуқ, биз алдаганда кимни алдаймиз уни? Шведлар, хорватлар, яҳудийларними? Йуқ! Узимизни алдаймиз. Эҳтимол, Курьоннинг ҳам буздан кейинги мукаммал таржимасини яҳудийлар тайёрлаб беришар?

МУНОЖОТ

Ҳақ субҳонаху ва таоло. Ун саккиз минг олам сарвари Расули Акрам, Пайгамбаримиз жаноби Муҳаммад Мустафо саллаллоҳи алайҳи васаллам, ҳабиби Худо, аввалипон-охирин пири комил ҳазрати Гавсул Аъзам Муҳйиддин саййид Абдулқодир Жилоний разияллоҳу анху, ҳазрати Баҳоваддин Нақшбанд! Ё авлиё анбиёлар! Абадий барҳаёт Хужайи Хизр, Ильёс, Идрис пайгамбар, Исо Масиҳ! Ё Гадои Селкин бувам! Бобо ва бобокалонларим, раҳматлик падари бузургворим ҳамда онайи зоримнинг арвоҳлари! Сизларга муножот айтаман. Мени мағфират қилингиз! Бу умидли бир дунё экан. Мен осий, ожиз ва умидвор бир бандани узинг қулла, узинг мадад бер, Аллоҳим. Узинг ал-Воҳидсан, ал-Холиқсан. Узингдан узга Меҳрибон ва халоскорим йуқ. Ё Раҳмон, ё Раҳим! Мехр-шафқатингни мен бандангдан дариг тутмагайсан. Остонанда шафоат тилаб, тиз чуқиб, дуойи хайрга қул очиб турмакдаман. Ҳар қандай мушкулотни осон қилувчи Қодир Эгамсан. Сендан ҳеч нарсани пинҳон тутиб бўлмас. Бугун сувратим ва сийратим ила қаршингда

муайянман. Узинг ал-Ботин ва ал-Басирсан — қуриб турибсан: умр буйи тугри йулдан озмай, ҳақиқат саҳросида қулимда асо, девонавор, қаландар булиб кездим... Нафс балосидан узимни тийиб, қаноатда яшадим. Энг қатагон, қисмат қойим замонларда ҳам Тангрига ва унинг Расулига, муборак Исломга мункир келмадим. Узинг ал-Мутақаббирсан. Ҳою-ҳавас, кибру-ҳаво, амал, давлат, мулк, пул ҳирсига учмадим. Узинг ал-Қаҳҳорсан ва узинг ал-Жабборсан. Худбинлик, гараз, ҳасад, уч-интиқомдан йироқ юрдим. Узинг Ҳақсан. Бировнинг ҳақини емадим, бировга жабр этмадим, хуни ноҳақ гуноҳига ботмадим. Сенга ва Сен вожиб деб буюрган нарсаларингга хиёнат қилмадим. Узингни, муборак 99 номингни имконим бор қадар дилимда тукис сақладим. Ё Аллоҳ. Узинг ал-Аҳад ва ал-Рақибсан, ас-Самад ва ас-Саломсан. Иймон келтираман. Ло илоҳа иллоллоҳ: Узингдан узга Аллоҳ йўқ. Булмаган ва булмайди ҳам. Илоё мушқулимизни осон эт. Узинг ал-Ҳақамсан. Рақибларимизни ақлдан жудо этма. Уларга инсоф ва тавфиқ бер. Мен ожиз банданга сабр ва бардош ато эт. Иблис йулига солма. Эс-хушимдан тойдирма. Узинг ан-Нурсан. Зулмат ортидан Тонг келиши ҳақида ваъданг бор. Рушнолик, кушойиш, умид ва нажот — Узингдан. Муножотимни қабул айла, шафоат эт.

Омин.

10-фасл

МАВЛАВИЙ

Утган йилли айни баҳор авжида зебо шаҳар Мадинайи Мунавварада булиш насиб этди. Ибодат тараддудида меҳмонхонадан пастга тушдим. Бу ерларда худди сеҳрланиб қолгандай сезаман ўзимни. Торғина кучага, одамларга, уларнинг уст-бошларига, авзойига, фсъл-атвориға суқлапиб қарайман... Иттифоқо, бир гала ёш болаларнинг шўх-шан овози, ора-чирада бсозор суқиниб кўйишлари қулогимға чалинди. Ҳайратимнинг чеки йўқ эди. Ўзбек болалари буёқларда нима қилиб санқиб юришибди?.. Уст-бошлари сал юпунроқ, кир-чир. Бир-бирларига апелсини пучоғи отиб уйнашаёттибди. Тарки одат — амри маҳол. Улардан бир-иккитасини чақириб, танбсҳ бермоқчи булдим. Суқнишманг, уят булади маъносиди. Одатдағиди. Лекин дарҳол фикримдан қайтдим. Бошқа юртга борганингда ўз миллатдошларинг бир-бирларига дағал муомала қилиб, ўз она тилингда отагури-қозихона қилишса ҳам... хуш келар экан кишиға. Айниқса, болалар! Нима ҳам дейсан: ҳамма жойда ҳам бола болалигини қиларкан-да. Қизиқсиниб қолдим: қани, бу ернинг чапанилари бир-бирини қандай ҳақорат қиларкан? Қанчалик зехн солмайин, уша-уша: ҳс фалонинини, ҳс писмадонинини!.. Аммо шевалари, талаффузларида жиндай тафовут йўқ эмас.

Мен кулимсираб, анграйиб турарканман, бояғи туладан уч-туртгаси келиб, чуғурлашиб, атрофимни ўраб олишди. Баччағарлар-эй (курдингизми, бир пасда менгайм бу «ёқимтой нутқ маданияти» юқди-қуйди!), улар нечукдир тавр ила ўз одамини пайқашди. Мен сал нарироқда ийманибгина турган бир болакайни имлаб чақирдим. Қизиқ, унга назарим тушиши билан юрагим «жиғ» этиб кетди. Олти-етти ёшлар чамаси, кўринг-қурманг, фаришта дейсиз. Устида қора мовутдан ёқалик камзул. Озода. Юз-қузлари мулоийим кулиб турибди. Ниҳоятда истараси иссиқ. Гулдай нарса. Беғубор. Қош-қузлари қоп-қора. Ичимда дуо ўқидим унга

* Устурлоб — Қуеш ва юлдузларнинг юксаклигини ўлчайдиган асбоб.

қуз тегмасин деб. Иккаламиз ҳам меҳр тула кузларимиз билан боқиб турар эканмиз; учрашиб қолганимиздан гоят мамнунлигимиз шундоқ балқиб турарди. Салом-алиқдан сунг сурадим:

— Сизлар шу ерлик муҳожир ўзбекларданми?

— Тақсир...

— Ота-оналарингиз ҳам Мадинаи Мунавварада истиқомат қилишадими?

— Тақсир...

А? «Тақсир»? Мен бениҳоят чуқур мамнуният ҳис этдим. Бола «ҳа», «шундай», «хуп», «тугри» дейиш урнига, ниҳоятда юксак одоб, қамоли ҳурмат юзасидан «тақсир» деб жавоб қилар экан, бу билан менга, кекса тишшунос мударрисга чинакам шарқона, ўзбекона нутқ одобидан сабоқ бераётган эди. Эс-эс биламан: ярим асрлар муқаддам узимизда ҳам, кексалар орасида шундай самимий тақаллуфларни эшитганман. Ҳозир эса бу учрашувда нақ беш аср ортга, ҳазрат Навоий замонларига қайтгандай (юксакликка кутарилгандай!..) сездим узимни. Болақайдан сира-сира ажралгим келмасди.

— Дарвоқе, исмингиз нима, бутам?

— Абдурахмон, тақ...

— Баракалла. Дадангизнинг исмлари-чи?

— Дадамиз Фалон мавлавий буладилар...

— Офарин.

— Сиз қиблагоҳни танийсизми?..

Нима дейишимни билмай, гудраниб қолдим. «Ҳа» десам, елгон булади. Танимайман. «Йуқ» десам, менга жовдираб қараб турган Абдурахмоннинг кунгли чукади. Шу боис инкор-тасдиқ маъносида, «йуқ-ҳа» урта-сида бир нима дегандай мижговландим:

— Йуқ, дарвоқе, ҳа, боягидай... нима десам экан...

Инчунин, дадангизни бир зибрат қилсак, Сизга малол келмасмикан?

— Йуқ, тақсир, сира малол келмайди. Марҳамат қилсинлар...

Интиҳойи қизиқсиниб қолдим. У, Мавлавий!! «Мавлога мансуб» маъносини англатувчи бу калима «уламо», «донишманд» дегани. Ким қандай улутсифат, олийжаноб, таг-туглик, доно ва ҳалим инсон, бошига оппоқ дастор ураган, фусункор, ганимат қария булсалар керак, ҳойнаҳой, деб уйлардим узимча. Мана, кенг, файзли кучалардан утиб бораяпмиз. Уша топда ҳаёлимдан бир андиша кечди... Бировниқига қуруқ кул билан судпайиб бориш қандоқ буларқин? «Муслмонлар бир-бирларига совға-салом қилиб туришсин. Бу меҳр-оқибатни кучайтиради», дейилган

муборақ ҳадисларимизда. Йул-йулакай, икки кило яхши нақшин олма олган булдим. Қизиқсиниб, ёш дустим Абдурахмонни тил-савдо муомаласида синаш учун бир қалам-дафтар дуқонига даъват этдим.

— Қани, мулла Абдурахмонжон, манови ручка неча сўм туришини билиб беринг-чи.

— «Ручка» дедингизми? У нима, мавлоно?

— Ҳа-я, эсим курсин, манови-да, — дедим бармоғим билан керакли ашёни курсатиб.

Сотувчидан сураб, менга нархини арабчадан уғириб берди ёш зукко таржимоним. Мен атайин гапни яна айлангира бошладим.

— Суранг-чи, нархини бироз тушурмасмиканлар?..

У тагин узига хос чучук узбекона-арабий лутф-тавозе ила савдолаша бошлади. Сотувчи ҳам боланинг ёқимтой-чучук тилидан бениҳоя завқланиб кетди. Узининг купол бармоқларини паншаҳа қилиб, табассум билан унинг момикдай жингалак сочларини тузгатиб-тузгатиб қўярди. Қаранг, шу топда узимизнинг раёйхону жамбилларимиз ҳиди анқиб кетгандай туйилди димоғимга.

Ниҳоят, ҳазрат мавлавийнинг дуқонига етиб келдик. Қанақа «мавлавий»?.. Қаршимда қотмадан келган, сийрак чуққи соқол совуққина бир савдогар турарди. Абдурахмон бизни таништирган булди.

— Бул зоти шариф, ҳазратим... иҳ, исм-шарифларини билмамишмен...

Мавлавий жанобларига узимни таништира бошладим:

— Инчунин, мен Фалончи, шаҳри Тошкентда, дорилфунунда мударрислик қиламан... Бир баҳонайи сабаб билан, дегандай...

Абдурахмон мен «мударрис» билан танишиб қолганидан, бехосдан узининг энг яқин одами билан дучлашиб, бу ёққа етаклаб келганидан ифтихор этар ва бунинг учун отасилан илиқ сўзлар кутатгани балқиб куриниб турарди. Отаси булса ниҳоятда совуқ, лоқайд бир алфозда деди:

— Хуш? Хизмат?

— «Хизмат»? Сизда ҳеч қандай юмушим йўқ. Ҳа, айтгандай...

Мен жуда ноқулай сездим узимни шу топда. Болакай ҳам, мен сингари, ҳеч нарсани тушунмай, бошини қуйи солганча, бирон куфр иш қилиб қўйгандай, мустар эди. Танимасни сийламас, деб шуни айтадилар-да. Э, аттанг. Бу одам мени тушунмади-ку, деб изтироб чека бошладим. Фақат узим эмас, Абдурахмон учун ҳам... Вазиятни юмшатиш илинжида бояги уроғлик олмамарни узатдим.

- Бу нима?
- Арзимас бир нарса. Боягидай...ҳадя.
- Хожати йук.
- Йуг-э. Олинг, иним. Бегараз. Танишганимиз ҳақ-хурмати, дегандай...

Нотаниш захил «мезбон» одамлар билан савдо-сотикқа алаҳсигандай, узини четга ола бошлади. Нима учун уз ҳамюртини кўриб мендай қувониш, балким тавоф қилиш урнига бундай ётсираяпти, деб ҳайрон бўлдим.

Баҳор фаслида араблар юртининг нақ 40-50 даражали ёндирувчи ҳарорати шароитида дуқон ичи баайни музлаб кетгандек туйилди менга. Дуқондорнинг бундай лоқайд-совуқ муомаласидан кўра, бояги меҳмонхона олдида чувиллашиб уйнаётган ёш болаларни ўзбекча сукинишиб ётгани менга юз топқир ганиматроқ туйилиб кетди. Бу ерга, ватандошлар суҳбатига, соф, самимий дийдор қуришишга хомтама бўлиб келганимдан озурда бўлдим. Юз жадди жадал, бир рўзи азал, деганлари шудир-да.

Мавлавий тарадудланаётгани, ким билсин дейсиз, мендан балким хавфланаётгани, унда қандайдир иштибоҳ туғилаётганини пайқагандай бўлдим. Рост-да. У қаёқдан билсин. Балким мен бирон тамаъгир, алчок, галамис бир нарсадирман. Ё булмаса, жосус, айғоқчи бир шахс бўлиб чиқарман. «Э, нодон, сираям ундай эмас!» деб ёзиб қўйилмаган-ку манглайимга. «Гумон иймондан айиради» деб шуни айтадилар-да. Хуллас, уша топда мени аллақандай «мавлавий-павлавий» ҳам эмас, манови бегуноҳ қузичоқ — Абдурахмон уйлантириб қўйди. Мен кетганимдан сунг, ҳойнаҳой, у отасидан танбех эшитади. Кучада дучлашиб қолган «ҳар қандай» қаланги-қасанги, нотаниш одам билан алоқага киришмаслик кераклиги ҳақида. Умуман олганда, бундай танбех ҳам нодуруст эмасдир... Бу алгов-далговли, нотинч замонда нималар бўлмайди дейсиз...

Эй дунёи буқаламун! Бирам жилвадорсанки... Гоҳида ҳақ сузинг билан тоғу тошларни қоқ ёрасан, таптакир ерда гул ундирасан... Бир қарабсанки, ФИЛни сичқонга тиз чуқтирасан, еру кўкни ларзонга соласан, уммон бағрида туфон қўптирасан, денгизларни чулу сахрога айлантириб, бир томчи сувга зор қиласан... Бирда меҳрибон волида янглиг бошимни сийлайсан, бирда шафқат нелигин билмайсан — уриб мунглиг бошимни ёрасан, лошимни қора тупроққа қорасан... Бир қарашда ҳозиксан, бир қарашда тангу тор, зиқ,

мунофиқ... Намунча нозик адосан, намунча гариб гадосан, намунча гаддору, бадкору, бадкирдорсан... Басирга рушнолик бағишлайсан, қурар қўзларни қўр қиласан... Энг моҳир мусаввир ҳам телбавор турку тароватингни узининг қил қаламида тула ифодалай билмас.

Дарвоқе, қўзлар... О, жоду қўзлар! Сехри кароматга қонсиз. Ақлимни угирлайсиз. Йилло, қўз инсонга нима учун берилган узи? Қўриш учун эмасми? Қўз кишини ташқи дунёга олиб чиқади... Аммо у, ажабки, алдашга ва алданишга мойил. Балким шунинг учун эмасмикан, айрим қўзи оқизлар қўзлари тийрак, бироқ ақли қосир одамлардан чандон тийрак ва зийрак буладилар. Эй дуст, билгилки, инсон инсонни узининг уммондай теран қорачуги, қалб қўзи билан қўра билмоғи даркор.

... Узини қаёққа олиб қочмасин, алқисса, мавлавий афанди билан тўрт огиз уёқ-буёқдан гаплашишга мушарраф булдим. Маълумки, ул зотнинг Абдурахмондан булак яна саккизта фарзанди бор экан. Ҳавасим келди. Серфарзанд онлаларни яхши қўраман, ҳурмат қиламан. Яна: теги Сурхондарёдан экан улар. Тақдир тақозоси билан ота-боболари Афғон дийрига бориб қолишган. Уёқдан Туркияга, сўнг Саудия Арабистонига кўчиб ўтишган. Айтишига қўра, анча бадас-тир, тўк, тинч яшар эканлар.

— Муълла Абдурахмон нечанчи синфда ўқийдилар?
— сурадим соҳибдан бола томонга ишора қилиб.

— Нима у — «синф»?

— Қандай тушунтирсам экан? Мактабга қатнайдиларми?

— Йўқ, Бачаларни узим қўлда, диний таълимга ўқитаман. Биз мусулмон фуқаро. Бизга дунёвий фан керак эмас. «Уёқда» ҳамма тўйган! Қариндошларимиз яшайди ватанда. Эшитиб турганмиз.

У олазарак булиб, уёқ-буёғига қаради...

— Йўғ-эй, мана мен Тошкент дорилфунунида ёшларга сабоқ бераман. Наҳотки мусулмон бўлмасам?..

— Шўро бизга тўғри келмайди... — деди у гапимни чўрт кесиб.

— Қанақа «Шўро»? Ҳозир Ўзбекистон Республикаси узига мустақил мамлакат, биродар. Сизлар илгари қўрган у дарахтлар кесилиб кетган... Мачитлар ҳам, мадрасалар ҳам, мактабу институтлар ҳам бирдай ишлаб турибди. Ҳаммаси гавжум. Бузилган мачит-мадрасалар, хонақоҳлар, расадхоналар, миноралар тикланаяпти, йил сайин янгилари қўрилаяпти. Мамлакатга

қўлаб диний арбоблар, ўқимишли муллалар керак. Олимларимиз — диёнатли, муллаларимиз — ўқимишли бўлсин, деймиз.

Сузларимни диққат билан тинглаб турган мурғак қалб — Абдурахмоннинг куз унгида узи умрида қурмаган, тушига ҳам кирмаган гузал бир диёр, маҳобатли, маърифатли афсонавор Она Ватан тимсоли гавдаланаётгани сезилиб турарди. Дукондор эса уз тахминтасаввурни тасдиқланаётгани — менинг «юртбузуқи», «қизил тарғиботчи агент» эканлигимга тула иймон келтираётгани ҳам аён бўлаётган эди. Интиҳойи қизик. Биз айни бир тилда гаплашаётган бўлсак ҳам, баайни бутунлай бошқа-бошқа тилда гаплашаётган эдик. Айтайлик, узбек билан узбек эмас, узбек билан узок хорижий бир фуқаро, тақрибан, фаранг сингари.

Сарсонлик-саргардонликларда муҳожир бўлиб юрaverиб, шалаги чиқиб кетган ва, ниҳоят, яхшигина мол-давлат орттириб, дунёнинг бир гушасида қўнмон топган бу сингари одамлар ҳаётда қўп алданган, задал бўлган. Энди биз ватандошларининг меҳр-оқибатимизга, лафзимизга, даъватимизга уларнинг тоабат ишонмасликка ҳам ҳақлари бордай туйилди менга. Сутдан оғзи куйган қатикни пуфлаб ичади, дейишадди.

— Менга у ватан керак эмас, — дейди зарда билан мавлавий.

— Керак, иним. Ундай деманг. «Эрдан чиқсанг ҳам, элдан чиқма», дейди халқимиз. Бу муқаддас тупроқда яшаётганингиз муборак бўлсин. Сизлар тинч бўлсангиз, биз ҳам тинчмиз. Лекин Ватан бу Ватан. Сизга Ватан керак, Ватанга сиз ҳам кераксиз. Ватан уртада, биродар. Ватан — ҳаммамизники ва ҳаммамиз — Ватанники...

Менга ишонайин деса, ишонгиси келмайди. Ишонмайин деса, ишонгиси келади. Суҳбатдошим қадамба-қадам уз мавқеидан чекинаётган бўлса-да, тан олгиси келмас, менга ётсираб-ётсираб қараб қўяр, «жуда уста фарангини юборишибди», деб уйлларди ўзи-ча. Узим ёғимга қоврилиб, кулишимни ҳам, йиғлашимни ҳам билмай қийналаётгандим.

Суҳбат-баҳсимиз дуранг ҳолатга келаётгандай бўлди. Зарда, гинахонлик, нописандлик билан бирон ишни битказиб бўлмайди. Қалб жавҳари — меҳр ва самият керак инсонга.

Худо ҳамма одамлар учун ягоналиги, ҳар бир миллатга алоҳида-алоҳида маъбуд бўлмаслиги, барчамиз Тангрининг бандаси эканлигимиз, дийн, диёнат, иймон барча аҳли мўминларга кераклиги ҳақида гапирар

эканман, у жимгина тинглади. Биз ҳам «ё Аллоҳ!» деб келдик бу ёқларга. Лекин Аллоҳ биздан қарздор эмаску, биродар. Нима учун узингиз, масалан, шундоқ маҳобатли ҳарам — Мачити набавийида ксчаю-қундуз ётиб ибодат қилмайсиз? Саккизта болангизни, олангизни ким боқадир? Биласиз: дунё ҳам керак, охираат ҳам керак одамзотга. Аллоҳ таоло истайдикки, биз унинг иродасини тукис бажарган ҳолда, бу дунё неъматларидан ҳам баҳраманд булайлик. Билним олайлик, техникани эгаллайлик, узимизни муҳофаза этайлик, маданиятли ва маърифатли булайлик, жаҳоннинг илгор халқлари билан тенглик асосида муомала ўрнатайлик...

Вақт намози асрга яқинлашиб қолди. Кетиш олди-дан Абдурахмон ҳақида отасига икки оғиз лутф қилиб, Худо хоҳласа, волга етганида уни Тошкентга олиб, олий мактабларда уқитишни ният қилганимни изҳор этдим.

— Бескорга узингизни уринтирманг, — деди кесатиб қалби муз дуқондор мусоҳиб. — Фарзандларим фақат диний мактабда таълим олади, вассалом.

— Бизда Иzzат Султон деган кекса, таниқли олимимиз бор. Ул зот яқинида «Баҳовуддин Нақшбанд абадияти» деган бир рисола ездилар. Ҳазрат Баҳовуддин Балогардонни Сиз яхши биласиз...

— !!

— Шу рисолада қизиқ бир далил эслаб ўтилган. Мазмуни шундай: Умар Шайх ўз фарзандлари Хованд Тахурга айтар эканларким, ё Тахур, мулло булманг, шайх булманг, мавлавий ёки суфий булманг, у булманг, бу булманг, мусулмон булинг...

— Бу қанақаси, оғойи мударрис афандим, — деб тилга кирди тақсирим, мени тилимдан «илинтирганидан» хийла жонланиб. — Мулло булма, шайх булма, мусулмон бул? Мулло, шайх... мусулмон эмас экан-да, лаббай? Қайқлардан топасиз бундай куфр гапларни! Шогирдларингизга шу зайлда таҳсил берасизми? Дийни исломни оёқости қилдинглар. Билганингизни қилинг. Лекин бизни тинч қуйинг. Айтдим-ку, туйганмиз, деб. Маслаҳатим шуки, бу муқаддас тупроқда боятдай булмагур, гайри-исломий гапларни тақроран айта кўрманг!

Мен мусоҳибни ҳижолат қилиб қуйиншдан узимни тийиб, ётиги билан унга эслатдим:

— Бу куфр эмас, тақсирим. Наузамбиллоҳ. Узингиз тавба деб гапиринг. Маълумингизким, олиймақом дийн пешвоси, ҳазрат Хужа Ахрори валийнинг айтганлари! Инчунин, «Рашахоти айнул-ҳаёт» асарида

дарж этилган, иним. Мазкур фикрнинг шаръийлигига каминада ҳеч қандай иштибоҳ йўқдир.

— ...
Дурустроқ хайрлашишга ҳам тоби келишмаган мавлавий ҳалиги мен олиб борган олмаларни қулимга узатди. Бу, паттамни қулимга бериш, деган сўз эди. Ниҳоятда дилим гаш бўлди. Гарчи муқаддас ҳаж сафариди юрибман, бас, бу кунларда бирон нарсадан га-забланиш номатлуб ва ношаръийлигини билсам-да, чидаёлмадим. Наҳотки шундай эътиборли дин пешво-си бадбинлик билан такаббурлик дийни исломда ҳа-ром эканлигини тушунмаса. Минг марта тўғри: бу шўрлик муҳожирларни бир замонлар қизил босқинчи-лар қулоқ, душман, дум, золим, ёт унсурга чиқазиб, уз эл-юртидан таъқиб этган, хонумонини бузган, жа-лойи ватан қилган. Аламзадалик, интиқом ҳисси улар-нинг қон-қонига сингиб кетган. Бироқ, бургага аччиқ қилиб қурпани куйдириш не ҳожат. Бу даҳшатли қур-гиликларда менинг қандай иштироким бор? Узим ҳам аранг елкамдан нафас олиб турибману!

— Бу нима?

— Ҳалиги омонатингиз...

— «Омонат» эмас, совга дедим-ку! Марҳамат, Сиз Ўзбекистонга боринг. Одамлар қандай яшаётганини уз кузингиз билан кўрасиз. Эҳтимол, уларда Сизники-чалик бойлик, доллар, риёл, динор... йўқдир. Лекин бизникилар ялангтуш, танги, ориятли, назари тўқ ин-сонлар. Киройи ўзбек экансиз-да... Аммо одамни «хи-той» қилиб юбордингиз, рости.

Шу топда шарт бурилиб кетай деб турувдим, эшик олдида ҳамма гапларимизни зимдан тинглаб турган бир норғил одам (амакиси булса керак) ёнимизга кел-ди-да, унга юзланди:

— Ҳе адабсиз! Бир инсон катта бошини кичик қилиб, сени одам деб қора тортиб келибди. Этагини упмайсанми! Ҳозироқ ол қулингга тутунни. Ким айта-ди сени мўмин деб. Ўзбекчиликни хор қилдинг... Хайф...

Мен меҳмонхонага равона булар эканман, узим-нинг кичкина таржимонимга муҳтож эдим. Унга ота-си мени кузатиб қуйишни буюрди. Икки-уч чақирим-лар чамаси пийда босиш керак. Йулда борар эканмиз, уртаимизга оғир сукунат чўқди. Икковимизнинг ҳам дилимиз вайрон бўлган эди. Хуллас, чўққ этмасдан етиб келдик. Абдурахмон қайтиб кетар экан, унга не тил билан, қандай тасалли беришни билмай лол эдим. Болақай уйига қайтиб кетар экан, у билан ду-рустроқ хайрлаша олмадим. Қарасам, қоп-қора чарос

кузларида маржон-маржон аламли ёш томчилари ҳалқаланиб турарди... Эртасига ҳам кун буйи хомуш бўлиб юрдим.

...Мана орадан бир йилдан зиёд вақт утаяпти. Маккайи Мукаррамада (Робитайи ислом), Мадинаи Мунавварада ва Жидда шаҳарларида, йул-йулакай, Бухоро, Самарқанд, Қуқон, Тошкентдан бориб утроклашиб қолган бир қанча ҳамюртларимиз билан дийдор куришиб, гурунглашдик. Уларнинг кўпчилиги уша ёқларда туғилишган, иккинчи, учинчи авлод фарзандлари. Бу ёқда, Ватанида бўлмаган. Ҳайрат, ажаб ва ифтихорким, уз она тилини упутиш нари турсин, соф узбек тилида гоят назокат билан гапиришади. Нафақат тил, барча миллий, диний қадриятларни, асл урфодатларимиз, таомилларимизни, то узимиз аллақачон унутиб юборган ирим-жиримларгача тукис сақлашган. Аксарияти халқимизга хос меҳмондўстликни ҳам жойига қўйишади.

...Инсон қалбан ва шууран шундай яралганки, бора-бора кўп нарсалар, хуш-нохуш воқеалар упутилиб кетади. Аммо бир нарса менинг хотирамда собит урналиб қолди. Бу менинг жуссаси майдагина, мигти таржимоним мавлоно Абдурахмоннинг хуш сиймоси. Хали ҳанузгача мен уни, дадаси мавлавий афандини уйлайман. Туғри, тижоратчи-дин пешвоси тунглик килди. У уз феъл-атворидан пушаймон бўлгандир ҳам. Бироқ мен ҳозиргача узимни койиёйман. Нега ушанда олдий бир нарсани тушуниб етмадим? Ахир, улар бутун дунё мусулмонларининг қибласи булган муқаддас тупроқда, дорилмомон яшаётган булишса-да, бир замонлар инсоний қадр-қиммати топталган, сурилган, кўплари отилган, осилган, улдирилган. Кафансиз кумилганлар, бу ёруғ жаҳондан кузи очик кетган мазлумлар кам дейсизми? Муртад тузум уларни «халқ душмани» деб, аксарият, олий жазога маҳкум этса, ҳамма бараварига: туғри, душманга, босмачига, ватанфурушга, думга, аксилинқилобчига — улим! деб чапак чалиб юраверган. Ҳеч ким, «Ҳой, шошма, десмачи, душман, муртад узи — ким?!» десмаган, деслмаган... Мен мавлавий билан уша баҳсада, бир сўхбатдаёқ унга ҳамма нарсани уқтирмақчи булдим. Йук, улар бизнинг мазлум, таҳқирланган юртдошларимиз булади. Хоҳ узимнинг узбегим, тожигим, қорақалпогим, қозогим, қирғизим... бўлсин, ким булмасин — бари узимизники. Бутун Марказий Осиё, Мовароуннахр, Туркистон муҳожирлари — бари бизники, узимизга тан. Улар билан бирон баҳонан сабаб, сафар-учарлардагина тасодифан куришиб қолмай, балки доимий алоқа-

ни йўлга қўйишимиз керак. Бу муҳожирот аҳли бизга, голфстрим оқими каби, янги тадбир ва рағбатларни олиб келиши тайин. Элга эл қўшилса — давлат, элдан эл кетса — меҳнат, дейдилар.

...Менга Абдураҳмонни йўқотиш, унутиш оғир. Уни ҳаётим давомида тагин кура оламанми-йўқми, Аллоҳга аён. Аммо гойибона у билан тез-тез суҳбатлашиб тураман:

— Сиз куп нарсани ҳали тушунмайсиз, бутам. Ёш-сиз. Мурғак қалбингиз ҳали гур. Ота-боболарингизга жуда-жуда оғир булган. Юртма-юрт, элма-эл, чулу саҳролар оша куч-кўронлари билан йул босишган, сизларни тишларида катта қилинган. Аждодларни ҳурмат қилинг. Аммо, уйламангким, бизникиларга ҳам бўёқда осон булган деб. Уша тургунлик йилларида...

— «Тургунлик» нима, тақсир?

— Тургунликми, эҳ, болагинам бу бояги «ручка» эмаски, мана — тургунлик, деб курсатсам. Билсангиз, бу рудапо турк, маънавий чириш, жамиятнинг инқирозга учраши, шовинизм...

— «Шовинизм» нима, тақ...?

— Мана, Русияда бир талай юртбузуқи нобакор шахслар уша собиқ СССРни қайта тиклашни ихтиёр этишайтибди. Сиз Мадинайи Мунавварада яшайсиз, бутам. Жаноб пайгамбаримиз Муҳаммад Расулulloҳнинг мақбаралари сизларга бир қадам. Қул узатсангиз — етади. Шу улуг айём кунларда бизларга қўшилиб Аллоҳга ибодат қилинларким, илоҳим Иблису шайтони лаъинларнинг ёвуз ниятлари тобад амалга ошман!...

— Сабр қилинг, мавлоно мударрис афандим. «Русия», «Дума», «СССР» — нимадир?

— Дадангиздан сурасангиз — батафсил тушунтирадилар. Сизга насиҳатим: диний таълимот, муқаддас исломий рух-ақида ва фарзлар билан бирга, дунёвий илмлар...

— ?

— Бу: риезиет, ҳикмат (физика), кимё, илми нуҷум, фалакиёт, геология (илми табақотул-арз), жүтрофия фанларини ҳам уқинг. Тиббиёт билан қизиқинг... Буларсиз сизу-бизга тараққиёт эшиклари берк. Доимо эсингизда бўлсин. Шавкатли Амир Темур бобомиз деганлар: «Билаги зур — бирни йиқар, билими зур — мингни»!

Янаги сафар учрашгунча, ҳайр. Худо хоҳласа, қуришамиз. Дадангиз, амаки-бобонгиз, бошқа хеш-таборларингизга мендан дуо айтинг.

Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳу ва баракотух.

ЯКУНИЙ ҚАЙД ВА ИЛТИЖО

Марҳаматли укувчим. Сиз билан яна юзма-юз суҳбатлашиб, ғойибона куришиб турганимдан беҳад мамнунман. Дам ганимат, дийдор ганимат. Суҳбатимиз боқий булсин, илоҳим. Лекин ҳозир эса китобимга нуқта қуяман. Туғрироғи, куп нуқта чекаман... Кейинги жилдларда куришгунча Худонинг паноҳига топширдим Сизни. Сабр-тоқат билан каминани тинглаганингиз, мутолаа қилганингиз ҳаққи, Сиздан миннат-дорман ва ташаккурлар айтаман.

Маънавий асоратнинг юз йиллик роҳатидан кура, бир лаҳзалик хурлик, озодлик гашти, машаққати минг чандон ортиқ. Мен дунсени узим орқали идрок этишга ҳаракат қилдим, азизлар. Узимга ҳам, одамларга ҳам «узимдан келиб чиқиб» ёндашдим. Тушунаман: Сиз мени мен қандай булсам, бусбутун шундайлигимча қабул қила олмайсиз. Сабаби, Сиз-Сизсиз, мен-менман-да. Э, узимни-узим гоҳи пайтларда қабул қила олмайман! Уз теримга сиғмай кетаману, Сизнинг дилингизга қандай сиғайин. Балким, Сиздаги ақл, салоҳият, билим, тажриба, ҳойнаҳой, менда йуқдир. Эҳтимол, мендаги қисмат, мушоҳада, андиша, қалбимда таҳ-батаҳ қатланиб ётган изтироб, юк, узининг жамини хуш-нохуш томонлари билан, Сизда йуқдир. Бошингиз дард кўрмасин. Бироқ мен барчага бирдай ёқишга, «ёқимтой» булишга ҳаракат ҳам қилмадим. Агар шундай қилганимда, ажабмаски, Сиз мени ёқтирмас, гапларимга ишонмас ҳам эдингиз. Илло, менинг узим ишонадиган лоақал битта фазилатим булса, у ҳам — самимият. Мана шу самимият Сизу бизни бир-биримизга оҳанрабо сингари тортиб турди...

Пайқаган булсангиз, китобда панд-насиҳат хийла кўпдай. Бироқ, ёшим бир жойга борган, шу ваяддан булса ҳамки, насиҳатгуёликка маънавий ҳаққим булса-да, бунга раъйим йуқ. Менинг тақдирим, ҳаётим

узи сабоқ, қай бир жиҳатлари билан ибратомиз бир нарсa. Узининг яхши-ёмон, нурли-хира томонлари билан. Йуқ-йуқ, «мендай булинглар!» дсмоқчи эмасман. Зотан, бунинг иложи ҳам, кераги ҳам йуқ. Узингиз хулоса чиқазинг. Бовужуд, аминманки, Сиз менга фикран муҳолиф булганингиз тақдирда ҳам, барибир, хоҳланг-хоҳламанг, мендан нималарнидир юқтирасиз. Хайрли ва муборак булсин.

Э бас-е! Эзмалик ҳам эви билан-да. Сукут салтанати, қаёқдасан, ҳей!..

Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳу ва баракотух.

МУАЛЛИФДАН

Ушбу китобни нашрга тайёрлашда каминага курсатган ёрдами учун академиямиз нашриёт бўлимининг муҳаррирлари Абдумалик Ёқубов ҳамда Муяссархон Умировага миннатдорчилик изҳор этаман.

МУНДАРИЖА

Муқаддима	5
1-ФАСЛ. Менга ишонмангиз, одамлар	8
Яшашим керак. Узим учунгина эмас	8
Мустақиллик фалсафасидан бир шингил	15
Турт саволга турт жавоб	19
2-ФАСЛ. Қасқларда қолдинг, ешлигим	24
Риё қаерда тугади-ю, зиё қаердан бошланди	24
Антиқа мушоҳада	26
Бир чимдим туз, минг андиша	30
О, вақт — одамхўр	35
Туй	35
Ўзбекнинг упгани — туянинг тепгани	37
Кафтга жун чиқадими?	38
«Қачон халқ буласан, эй оломон?»	39
Ҳар бир шахсда миллат яшайди	41
Ўзингдан купаявер, узбегим!	41
«Ависсна» ким?	43
Бувисига опичиб юрган норғиш йигит	44
Парвоз қилиш учун қанот керак	46
Юзлари ширмой, кузлари чарос	46
3-ФАСЛ. Бир эътиқодки, таназулдан қутқазган (То- хир Юнус билан суҳбат)	48
Яхшилик қил — сувга ташла	49
Ҳотами Тай қиссаси	55
Афсона-одам	56
Сосо бу Ос-ос дегани	57
Фирқа менга зор эмас эди. Мен ҳам	61
Мени менга «таништирадилар»	62
«Йиқилганни тепиб ут?!»	66
Тошдан кура пахта қаттиқ тегади	67
Ношудлигимга... тасанно!	68

4-ФАСЛ. Истиғфор фурсат кутмайди	69
Рокировка, пинг-понг ва чулили қиссаси	69
Мувозанат	70
Бир магниткни, магнитққа эид	71
Сунги тадбир ёки қанд касали нима?	72
Унг бетимни жазога ҳозирлаётган эдим	73
Шохман — бандимаи. Қулман — озодман	74
Посанги	75
Тупроғим Тошкентдан олинган куринади	77
Икки фалсафа, икки маслак	79
Лев Толстой гоёсига суиқасд	82
«Заифлиги» — буюклиги	84
Қуръони Каримдан ҳам бохабар эди	88
Ҳордик қуналғаси. (Ёи дафтардаги битиклар)	92
5-ФАСЛ. Тожи давлатим отам	93
Тиниқ ақл ҳамма вақт ҳам иймон бутушлигига кафил була олмайди	93
Дастор депсалди. Бошга чиқди патак	95
Эҳ, қиблагаҳ, қиблагаҳ!	105
6-ФАСЛ. Какликларни асрапг, одамлар!	110
Куз кўрқоқ, ёёқ ботир	110
Пойинида турибман умидвор	111
Емонга ёг ярашмас	113
Кўхи балаид, ё шаҳри азим	115
Вагапим борми менинг?	116
Ҳайвон инсонни тушунадими?	118
Фашизм ва фаҳшизм	119
7-ФАСЛ. Таржима салтанати	121
Тилла туғноғич ва янги гоё	121
Жалолиддин Румий буюрадилар	123
Таржимон истёёдиннинг қадри	125
Дил дилини «таржумон» этганда	127
Ворисийлик, узвийлик, давомийлик	129
Эркин — сарбаст дегани. Ва аксинча	131
Нима қилмоқ керак, Ҳамлет?	133
Оқибат нимадан бошланади?	136
«Традиторе — традuttore» дегани туғрими?	138
8-ФАСЛ. Ун беш дақиқа ва бутун умр («Мен сув ич- ган дарёлар» туркумидан)	141
Илтимос ҳам шунақа совуқ буладими?	150